valóság

2021

2

A TARTALOMBÓL

Cseporán Zsolt: Kulturális jogok – kulturális igazgatás – kultúrpolitika

Dr. Iványi Márton: A filoxéra, mint társadalmi, növényegészségügyi és borágazati kihívás

Kicsi Sándor András: A szókincs nagysága és megoszlása az írásbeliség nélküli kultúrák nyelveiben

Jancsó András: Katolikusként a demokráciáért: Ernst-Wolfgang Böckenförde jelentősége a 21. századi keresztények számára

Erős Vilmos: A szellemtörténettől a „public history"-ig (Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban)

Szabó László: Anomáliák Erkel szimfonikus zenekari hangszereléseinek gyakorlatában, különös tekintettel a mélyréz szólam basszusára

Lantos Szabó István: Erkel Ferenc Friss Magyarjának kézirata

Windhager Ákos: Párbeszédben a hatalommal Az Erkel-életmű új értelmezési kísérletei

Szőnyiné Szerző Katalin: Szemelvények a Zenészeti Lapok (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből

Boros János: A művészet intézményfilozófiája

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata

2021. február LXIV. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia, Innovációs és Technológiai Minisztérium

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu, vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@titnet.hu, Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

CSEPORÁN ZSOLT

Kulturális jogok – kulturális igazgatás – kultúrpolitika

Kulturális jogok, kulturális igazgatás és kultúrpolitika – a köznyelvben gyakorta összemosott jelenségek. Három tartalmukban eltérő, ám egymástól mégis elválaszthatatlan fogalom. A 21. századi közéletben vajon mit is ölelnek fel a szóban forgó terminusok, mik a közöttük lévő különbözőségek, és mely pontokon kapcsolódnak? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre kísérlek meg választ adni.

A polgári alkotmányos állam korai fejlődési szakaszában a kulturális tevékenység intézményesedésével megfigyelhető az állam kulturális szerepének, funkciójának folyamatos kiszélesedése – amely a jóléti állam megjelenésével nyerte el legkiterjedtebb állapotát. Az oktatás, a tudományos kutatás és annak eredményei, valamint a művészetek mindmind olyan emberi egyéni-közösségi tevékenységek, amelyek közvetlenül vagy közvetve a társadalom önmeghatározásának és fejlettségének alapját, illetve indikátorát adják. Ám az állam szerepvállalását tekintve – különösen a 20. század tapasztalatai, a jóléti állam liberális és konzervatív értelmezései tükrében – folyton visszatérő kérdés annak mértéke, illetve struktúrája.[1]

(Kulturális jogok)
Alapjogi struktúra
A kulturális élet számos társadalmi aspektusa közül a jogrendszer a normativitás igényével szövi át a szektor egyes viszonyait. A kultúra jog által szabályozott elemei heterogén tulajdonságokat mutatnak, amelyek eltérő jogi eszközöket követelnek – ennek köszönhetően magánjogi és közjogi, anyagi és eljárásjogi intézmények egyaránt megtalálhatóak. A kultúra alkotmányjogi dimenziója – a jogág karakteréből adódóan – a szféra jogi vonatkozásainak fundamentumát képezi, így vizsgálata különösen jelentékeny. A konstitucionalista felfogás az alapvető jogokkal köthető össze – azaz azokkal a jogviszonyokkal, amelyek az egyénnek alkotmányjogilag elismert alanyi jogokat biztosítanak az állammal szemben.[2] A téma szempontjából ezek a művészet és a tudomány szabadsága, a művelődéshez való jog, valamint az oktatáshoz való jog – amely alanyi jogokat együttesen kulturális jogoknak nevezzük. A kulturális jogoknál azonban egyfajta kettősség mutatkozik meg azok alapjogi jellegében, így e jogosultságok összetettsége részletes kibontásra szorul.

Az említett alapvető jogoknak ún. szabadságjogi része az állami beavatkozástól mentes területet öleli fel. Ennek megfelelően azok *status negativus* karakterrel írhatóak le, amely egyrészt az állam távolmaradását, másrészt pedig a törvényeken keresztül annak biztosítását követeli meg, hogy az egyénnek ezt a szféráját mások is tiszteletben tartsák. Előbbi az úgynevezett elhárító, míg utóbbi az úgynevezett védelmet biztosító kötelessége az államnak, amelyek az egyén oldalán jogosultságként jelennek meg.[3] A szabadságjogok többségének a szerkezete megegyező: a jog *alanya* az egyén, *kötelezettje* az állam, illetve az állam nevében eljáró személyek, a jog *tartalma* pedig a beavatkozástól való tartózkodás.[4] Lényegében tehát a kulturális jogok jelen komponense a jogosultak szabadságszféráját biztosítja.

A kulturális jogi jelleg – a *status positivus* ismérv alapján – az egyént az állammal szemben megillető olyan igényeit jelenti, amelyek az állam aktív cselekvését célozzák.[5] Ezeknek a jogoknak a tényállási ismérvei tehát úgy vannak megfogalmazva, hogy abból az egyén az állam aktív cselekvését (szolgáltatását) közvetlenül, alanyi jogként veheti igénybe. Ennek köszönhetően az alapvető jogok nem csupán elhárító, valamint védelmet biztosító jogok, hanem egy részük szolgáltatási jog is.[6] E jogok *alanya* általában az egyén, ugyanakkor *kötelezettje* nem csupán az állam, hanem egyes jogoknál magánintézmények is. *Tartalmukat* vizsgálva pedig megállapítható, hogy csak töredékük rokonítható a szabadságjogokkal.

A tudomány és a művészet szabadsága

A magyar jog alkotmányjogi dimenzióban azonos módon szabályozza a tudomány és a művészet szabadságát, amely metodika az alkotmányozói megfontolásokon túl alapjog-dogmatikai indokra vezethető vissza. A szóban forgó alapvető jogoknak ugyanis megegyező a normafelépítése: a kulturális jogi jellemvonáson túli kettős karakterük a szabadságjogok között is egyedülálló, mivel egy, a személyiség szabad kibontakoztatásához való jog speciális megnyilvánulásaként felfogott elemet és egy kommunikációs aspektust is tartalmaznak. Ebből adódóan a két jogot – azonos dogmatikai struktúrájuk és tételes jogi megjelenésük miatt – a továbbiakban „testvérjogokként" kezelem, amelyekre külön-külön is ugyanazok a standardok alkalmazandóak.

Míg a tudomány szabadsága vonatkozásában leszögezhető, hogy a tudományos élet szabadságának általános tartalma a tudományos ismeretek megszerzésének (kutatás szabadsága), illetve ezek terjesztésének jogát (tudományos ismeretek, eredmények, nyilvánosságra hozása),[7] addig a művészet szabadsága „a művészeti alkotómunka szabadságát, a művész bármely meg nem engedett korlátozástól mentes önkifejezését, valamint a művészeti alkotások nyilvánosság elé tárásának, illetve bemutatásának, terjesztésének szabadságát jelenti."[8] *A szabadságjogi védelem tehát a tudománynak és művészetnek mint sajátos kifejezésnek biztosít garanciát az állam önkényével szemben. Ez a jogvédelem karakterét tekintve a tudomány és a művészet dinamikus-konstitutív elemére vonatkozik, azaz a kutatói és alkotói folyamatra, valamint annak kinyilvánítására.*[9] Ezt az értelmezést igazolja a hatályos alkotmányi szabályozás is, amikor rögzíti, hogy „[M]agyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát".[10]

Az állam diszkrecionális jogkörébe tartozik annak meghatározása, hogy milyen intézményi hálót kíván húzni az alapjog köré az alaptörvényben. A lehetőségek skálája széles: az általános deklarációtól egészen a konkrét infrastrukturális elemek nevesítéséig terjedhet. Az alkotmányozó oldaláról az előbbi megoldás a szerencsésebb, mivel nem kell hosszú távon elköteleznie az államot valamely garanciaelem fenntartása mellett. Utóbbi tekintetében a következő megoldások az elterjedtek: az oktatási rendszer, egyéb speciális intézmények, vagy az állami támogatás alkotmányba építése.

A kulturális jogi szerepfelfogás a magyar alkotmányozó részéről sajátos módon realizálódott a tételes jogban. Az államok többsége a kulturális jogoknak ezt az elemét vagy nem, vagy csupán áttételesen szokta deklarálni, például a művelődés, illetve az oktatáshoz való joggal összefüggésben – tehát a kultúra passzív aspektusa oldalán. Ezzel ellentétben a magyar Alaptörvény közvetlenül az aktív pozícióhoz kapcsolódó, és attól elválaszthatatlan intézményeket hívott életre az alapjogok legkiterjedtebb védelmére. A vonatkozó X. cikk (3) bekezdésének első mondata a következő megfogalmazással él: „Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát"

Az Alaptörvény tehát a korábbi Alkotmányhoz képest kibővült – többek között – azzal, hogy immár a köztestületekre vonatkozóan is tartalmaz nóvumnak számító rendelkezést, mivel külön nevesíti a Magyar Tudományos Akadémiát (MTA) és a Magyar Művészeti Akadémiát (MMA).[11]

A magyar állam az akadémiák és a művészet, valamint a tudomány szabadságának alaptörvényi összekapcsolásával nemzetközi viszonylatban is egyedülálló lépést tett a kulturális alapjogok kiteljesítése és védelme irányába. A megoldás implicit módon az állam aktív művészeti és tudományos szerepvállalásaként fogható fel, mivel e köztestületek a kultúrával összefüggő közfeladatok megvalósításáért felelnek.

Az oktatáshoz való jog[12]

A művelődéshez való jogot az állam elsődlegesen az oktatáson keresztül biztosítja, amely alanyi oldalról a képzéshez való hozzáférést takarja, míg annak tárgyi vonatkozása az oktatási rendszer egyes szintjeit differenciálja. Előbbi a tanszabadság egyik eleme, a tanuláshoz való jog, amely felöleli az iskolaválasztás szabadságát – ennélfogva az a kötelezettség hárul az államra, hogy lehetővé tegye az egyének számára ezt a választást. Utóbbi kapcsán az Alaptörvény deklarálja a háromszintű oktatási szisztémát: egyrészt az ingyenes és kötelező alapfokú, másrészt az ingyenes és mindenki számára hozzáférhető középfokú, harmadrészt a képességei alapján mindenki számára hozzáférhető felsőfokú oktatást.[13] Ez azt jelenti, hogy az állam köteles megfelelő számú és típusú oktatási intézményt fenntartani. E feladata legszélesebben az alapfokú képzés esetén áll fenn, mivel az az egyén számára ingyenes és kötelező. A középfokú oktatás bár szintén ingyenes, immár nem kötelező – ennek ellenére a hozzáférés lehetőségét biztosítania kell. Végül a felsőoktatás a legszűkebb terület, mivel kötelezettsége az intézményfenntartáson túl „csupán" arra terjed ki, hogy biztosítsa az azonos képességű egyének számára az esélyegyenlőséget.[14] Ezek az állam *status positivus* feladatai körébe sorolandók, míg a tankötelezettség *status passivus* karakterű előírás.

A művelődéshez való jog kiterjesztése

Bár a művelődéshez való jog primer területe az oktatás, a modern állam művelődéshez kapcsolódó szerepe mára kiterjed olyan területekre is, amelyek nem sorolhatóak a klasszikus oktatás körébe. Az iskolán kívüli művelődésre ugyanúgy érvényes, hogy az állam köteles létrehozni a megfelelő szolgáltatások rendszerét – majd az állampolgárok számára biztosítania kell a jogot ezeknek az igénybevételére.[15]

Ezt a megközelítést igazolja Bragyova András véleménye, aki a művelődés metajurisztikus fogalmát beemelte a jogrendszerbe: „a művelődéshez való jogban a művelődés az öncélú, a személyiség fejlődését szolgáló általános kultúrát jelenti, amelynek alapjait az ember az oktatásban sajátítja el."[16] Ezen túl pedig a művelődés tág értelmezése, azaz a szóban forgó jog oktatási rendszeren kívüli implicit hatóköre mellett érvel, amikor kimondja, hogy „[a] művelődés az általános kultúra (e latin terminus fordítása a „művelődés"), az antik paideia értelmében vett általános műveltség elsajátításának jogát jelenti. Az egyetemi oktatásnak ugyan az előbb említettek szerint van köze az így felfogott művelődéshez, de az egyetemi oktatás meghatározó része nem az előbbi értelemben felfogott általános – mintegy öncélú – műveltség megszerzését segíti elő".[17]

Az Alaptörvény XI. cikke (2) bekezdésének első fordulata egyértelműen rámutat arra, hogy a művelődéshez való jog nem feltételezi az oktatási rendszerhez való kapcsolatot: „Magyarország ezt a jogot *[mármint a művelődéshez való jogot – Cs. Zs.]* a közművelődés kiterjesztésével és általánossá tételével […] biztosítja." Ez a rendelkezés megteremti

az iskolán kívüli művelődés alkotmányi fundamentumát. A nemzetközi jog az általam vázolt csoportosításhoz igazodva tág tartományban határozza meg a közművelődés fogalmát: „a közösségi kulturális életben való szabad részvételhez, a művészetek élvezéséhez" való jog.[18] A művelődéshez való jog ennek megfelelően kulcsjognak tekintendő, amely számos más alapvető jog érvényesülésének előfeltétele.[19]

A jog *status positivus* karaktere is érvényre jut, amikor az állam részleteiben rendelkezik a közművelődési törvény keretében.[20] Ennek legfontosabb aspektusa a művelődéshez való jog további intézményi alaptípusainak, azaz a muzeális intézmények, a nyilvános könyvtári ellátás szerveinek, valamint a közművelődési intézmények törvényi rögzítése. Ezenfelül a jogalkotó *expressis verbis* deklarálja, hogy a települési önkormányzat kötelező feladata a helyi közművelődési tevékenység támogatása.[21]

Mindebből is adódik, hogy a művelődéshez való jog – megvalósulását tekintve – fokozatos (progresszív) karakterű: érvényesíthetősége jelentős mértékben függ az állam teherbíró képességétől. Ezen túl az Alkotmánybíróság kimondta, hogy e jogból levezethető szabályozás egyensúlyt hivatott teremteni az egyén alapvető jogain alapuló igényei és az állam számára rendelkezésre álló anyagi eszközök között.[22]

(Kulturális igazgatás) A közigazgatási jog azoknak a jogi normáknak az összessége, amelyek az alkotmányjogi szabályozás keretei között a jogalanyok és az állam közötti viszonyokat rendezik. Ez kiterjed a társadalom tagjai és szervezetei által tanúsított magatartások befolyásolására, amely az állami közhatalom (impérium) birtokában nagyrészt jogalkalmazás (jogérvényesítés) útján végzett szervezést, döntés-előkészítést, döntést és végrehajtást, továbbá a közigazgatási szervek egymás közötti viszonyainak szabályozását jelenti.[23] A kulturális igazgatás a közigazgatás részeként jelenik meg: azon a ponton, amikor az állam beavatkozik a magánszférába – ennek oka pedig egyrészt az, hogy a kultúra közüggyé válik; másrészt, hogy a társadalom bizonyos rétegei ne rekedjenek annak hatókörén kívül.[24] A kulturális igazgatásnak a továbbiakban két markáns területe van: a statikus elemnek számító *kulturális intézményrendszer* és a *közszolgáltatások* ellátásának dinamikus működési formája.

A kultúraigazgatás institucionális oldala

Ha a szorosan vett közigazgatási tevékenységeket vesszük alapul, elsődlegesnek tekinthetjük a közigazgatás *szervezetirányító* funkcióját.[25] Ez annak tudható be, hogy az állam kulturális funkciójából következő feladatokat túlnyomó részben a közigazgatás közvetíti a társadalom számára, azaz a közigazgatás valósítja meg ezeket a feladatokat. E kulturális szervezeteknek számos változata létezik. Egyesek autonóm jogállásúak, az államtól elkülönültek, önkormányzattal rendelkeznek, és közszolgáltatást látnak el. Mások közintézetek, amelyek szintén széles körű szakmai önállósággal, autonómiával rendelkeznek, de a közigazgatás szervezetirányítása alá tartoznak. Ezeken túl pedig fellelhetőek olyan közhasznú vállalatok, amelyek tekintetében a közigazgatás látja el az állam tulajdonosi irányítási jogosultságait.

A közigazgatás széles körű szervező, menedzselő tevékenységet lát el a kulturális életben, amely összehangolja, a meghatározott célok elérésére ösztönzi a kulturális szervezetek munkáját. E tevékenységhez szorosan kapcsolódik az állam mecénási tevékenysége, azaz az *állami támogatás rendszere*,[26] amelyet a kultúra fejlődése, eltartása érdekében az állam biztosít. Az állami támogatás rendszerint a közigazgatás pénzügyi finanszírozó tevékenységén keresztül valósul meg, amely a közigazgatás sajátos formájaként és eszközeként jellemezhető.

Ezek alapján a kulturális közigazgatás a kulturális tevékenységek széles körét öleli fel, amelynek *intézményrendszere* is rendkívül változatos: az államigazgatási szervek mellett megemlíthetjük a területi önkormányzatokat, valamint a köztestületi önkormányzatok szerepét is. Látható tehát, hogy a kulturális tevékenységek sokrétűsége – az intézmények típusának megfelelően – az igazgatási rendszert is differenciálja.

A továbbiakban a kultúra közjogi szervezetrendszerét két ismérv alapján modellezem, amelyek a szervi-funkcionális, valamint a relációs osztályozás.

A szervezetrendszer szervi-funkcionális felépítménye

Az intézményrendszer lehetséges elemzésének klasszikus formája az alanyi vagy másképpen a szervi szempontú osztályozás. Ennél a tevékenységet végző közigazgatási szerv alapjellemzőjét, illetve a jellegadó főtevékenységét vesszük alapul, ugyanis a szervek típusait az általuk ellátott közigazgatási feladatok, vagy még inkább az azok alapján megrajzolható funkciók határozzák meg. Ez a csoportosítás tehát egyfajta burkolt funkcionális meghatározás is egyben.[27]

A szervi-funkcionális tematizálás alapvetően három típust tartalmaz, amelyek egyrészt az ágazati szervek, másrészt a köztestületek, illetve harmadrészt a fenntartói igazgatás formája.

Az *ágazati igazgatás* alapvetően a vonatkozó szervek működési és befolyásolási területére épít. Ebből kifolyólag különbség tehető központi és nem központi közigazgatási szervek között: előbbi tipikusan az ágazati minisztériumokat és az ágazati feladatot ellátó, országos hatáskörű szerveket öleli fel, míg utóbbinak a klasszikus típusa a helyi önkormányzatok.[28] *A kultúraigazgatás körében a legelterjedtebb struktúra a kultúráért felelős minisztérium, valamint a helyi önkormányzatok szisztémája mint szubszidiaritás elve szerint telepített kulturális feladatok címzettje.*

A *funkcionális igazgatási szervek* alatt mai értelemben a közfeladatok szakmai szervek általi ellátását, avagy a feladatellátásba való bevonását értjük. Ennek mintája a közintézmények – például kamarák, köztestületek, valamint egyéb szakmai érdekszervezetek – involválása a speciális kompetenciát igénylő szektorális igazgatásba. *A kultúra területén ez a megoldás kiváltképp jól szemléltethető, amennyiben az akadémiák súlyára irányítjuk a figyelmet.*

Végül a *tulajdonosi-fenntartói igazgatás* azt a tevékenységfajtát jelöli – nevéből adódóan –, amely során egyes közigazgatási szervek intézmények fenntartását (vagy azt is) végzik. Ez a forma több „ágazati" kódex szabályozásának is tárgyát szokta képezni, különösen a humán közszolgáltatások esetében – így a kulturális területen is gyakran alkalmazott módszer. A különböző szakterületekre irányuló szabályokból kiolvashatóak azonosságok, amelyek összességéből kirajzolható egy közös tevékenységtípus. Ebbe a körbe többféle szerv tartozhat, így lehet a fenntartó egyébként központi államigazgatási szerv, települési önkormányzat vagy éppen egy köztestület is.[29] *A témában is számos példa hozható, amelyek közül a központi államigazgatás szervek fenntartásában lévő, a nemzeti kultúra ápolásában kiemelt jelentőségű, valamint a helyi önkormányzati tulajdonú közművelődési intézményeket emelem ki.*

A szervezetrendszer relációs ismérvei

Ezt az osztályozási szempontot szokás a közigazgatás befolyásának, illetve az igazgatási hatalom erősségének is nevezni.[30] E helyütt azért a relációs meghatározást alkalmazom, mert a kulturális intézményrendszer egyes szerveinek az egymáshoz való viszonyát mutatja be. Ebben a viszonyban a közigazgatás befolyása alapján hagyományosan két

kategória nevesíthető: a hierarchikus és a hierarchián kívüli igazgatás.[31] Ez a két tevékenységfajta aszerint különböztethető meg egymástól, hogy az egyikben lényegesen nagyobb a közigazgatási hatalom, ennélfogva erősebb az igazgatottra gyakorolt közigazgatási befolyás, mint a másikban. Az erős közigazgatási befolyás jogi, igazgatási megoldása a hierarchikus igazgatás, amelyet másként irányításnak nevezhetünk. A másik tevékenységfajta a hierarchián kívüli igazgatás, amely az alá-fölé rendeltség jogi alapját nélkülözi – azaz közigazgatás alárendeltség nélkül.[32] A *hierarchikus igazgatás* esetében az igazgatást végző államigazgatási szerv teljhatalmat gyakorol, azaz módja van arra, hogy az igazgatott minden viszonyába beleszóljon. Ezzel szemben a *hierarchián kívüli igazgatást* az jellemzi, hogy egy adott közigazgatási szerv csak a feladat- és hatáskörébe tartozó tevékenységeket, igazgatott viszonyokat befolyásolhatja.

A kultúra közigazgatási dimenziójában jelentkező szervek viszonyrendszere is jól leírható ezzel a módszerrel. E téren több alternatíva is fellelhető az egyes államok jogrendszerében – tendenciaként rögzíthető azonban, hogy a hierarchián kívüli igazgatás valamilyen formája felé tolódott el a nyugati világ.

Kultúra mint közszolgáltatás

Az állam kulturális funkciója[33] mindenekelőtt a különféle *kulturális szolgáltatások biztosításában, szabályozásában* jelentkezik. Ezek a szolgáltatások általában közösségi jellegűnek minősülnek, azaz e közszolgáltatásokat a társadalom egésze számára biztosítani kell. Csak ebben az összefüggésben értékelhetőek a piaci viszonyok, a kulturális jellegű gazdasági vállalkozások a kulturális életben.[34]

Közvetve magának a közigazgatásnak is – az állam mellett – jelentős szerepe van *a kulturális fejlődés feltételeinek a megteremtésében*. Ez hatványozottan érvényes a kultúrára, különösen a közoktatásra és a közművelődésre, de más kulturális területekre egyaránt – így például a művészeti életre is.

Kiemelendő, és az európai államok jelentős részében elfogadott funkció *a nemzeti kultúra védelme és fejlesztése*. A kulturális élet szinte valamennyi ágazata olyan, ahol szükség van nemzeti kultúrára, nemzeti kulturális intézményekre és a kulturális igények nemzeti mértékű kielégítésére.[35]

A közszolgáltatások komplex definícióját Hoffman István az alábbiak szerint határozta meg: azok a gazdasági vagy társadalmi szempontból új érték teremtésével együttjáró tevékenységek tekinthetőek közszolgáltatásnak, amelyek nem foglalják magukba az állam közhatalom birtokában ellátott tevékenységét. Ezenfelül a legfontosabb közszolgáltatások a vonatkozó állam alkotmányában manifesztálódnak – többnyire alapjogokként. Végső soron pedig e szolgáltatást az állam jogi úton, meghatározott eljárás keretében biztosítja, amely megnyilvánulhat közvetlen szolgáltatásnyújtásban, finanszírozásban vagy szabályozásban.[36]

A végzett tevékenység szerint azok a közszolgáltatások, amelyek közvetlenül az emberek testi és szellemi szükségleteit elégítik ki, humán közszolgáltatásoknak nevezzük. Ebbe a körbe tartozik az egészségügyi ellátás, a szociális ellátások és a kulturális szolgáltatások – azon belül is a köz- és felsőoktatás, a művészeti, a közgyűjteményi és közművelődési szolgáltatás, a kulturális örökség védelme, és a tudományos kutatás bizonyos része –, valamint a médiaigazgatás és sporttámogatások rendszere.[37]

A humán közszolgáltatások terminus létjogosultságát a felsorolt területek közös vonásai indokolják. Azonos jellemzőjük egyrészt, hogy mindegyik valamiféle *személyhez kötött szolgáltatótevékenység*: célja, esetleg tárgya maga az ember. Ebből adódik, hogy ezeket a szolgáltatásokat főszabály szerint természetes személyek vehetik igénybe. Másrészt valamennyi humán szolgáltatás – legalább részben – *szellemi munkának*

minősül, amely többnyire magas szintű szakmai tudást és felkészültséget igényel. Harmadrészt, ezeket a tevékenységi területeket *erőteljes állami szabályozás* és azt érvényesítő hatósági szerepvállalás jellemzi.[38]

E tevékenységek döntő hányadának a közszolgáltatássá válásában a közszolgáltatások valamennyi komponense és indoka kimutatható.

Többségük a *vegyes közjavak* csoportjába sorolható: a szolgáltatás az egyén, azaz az ember személyes igényeinek kielégítésén túl közösségi szükséglet is, ennélfogva közérdek. Emiatt a szolgáltatásból való kizárás egyrészt jelentős költségeket emésztene fel, másrészt olyan káros externális hatásokkal járna, amely a szűkebb közösség, vagy akár az egész társadalom számára aránytalan költségeket generálna.[39]

E közszolgáltatások megszervezésében domináns szerepet játszik a *„piaci kudarc”*. Ennek, illetve az előbb kifejtett vegyes közjószág-jelleg következménye, hogy ezeket a szolgáltatások az állam a társadalmi újraelosztás keretében biztosítja. Olyan redisztribúcióról van tehát szó, amely az elsődleges jövedelemtulajdonosoktól elvonja a megtermelt javak egy részét, és azt a közösségi szükségletek alapján osztja újra, amely metodika nem követi a piaci csere logikáját.[40]

Szinte valamennyi humán közszolgáltatásra jellemző az *információs aszimmetria* jelensége. Ennek oka a szóban forgó tevékenységek szellemi karaktere: a szolgáltatás előteremtéséhez, megvalósításához komoly szakmai ismeretek, gyakran magas fokú képzettségre van szükség. Másfelől viszont, a szolgáltatás igénybe vevői rendszerint nem rendelkeznek ilyen kvalitással – ezért nem, vagy csak részben képes a szolgáltatás minőségét, szakmai tartalmát ellenőrizni.[41]

Mindezek az ismérvek azt eredményezik, hogy a humán területen *jogilag részletezett közszolgáltatások* jelennek meg: a jogalkotó először meghatározza magát a közszolgáltatás fogalmát, ezáltal pedig annak tartalmát is, majd kijelöli azokat az állami és/vagy önkormányzati szerveket, amelyek kötelező feladata a közszolgáltatás megszervezése. Tekintettel, hogy e körben az *állami újraelosztás* (redisztribúció) révén teszi az állam lehetővé az igénybe vevők számára a szolgáltatáshoz való hozzáférést, ezek fedezetét döntően az állami költségvetés biztosítja. Végül a humán közszolgáltatások szervezését és intézményes formáit vizsgálva, kiemelendő közös vonás a *nonprofit elvű szolgáltatások* dominanciája.[42]

A humán közszolgáltatások alkotmányból eredő biztosítása az állam kötelezettsége, amelyet a közigazgatás különböző cselekvéseivel valósít meg. Bár a közigazgatási tevékenységfajták közül itt is helyet kapnak az olyan közhatalmi magatartások, mint a jogalkotás vagy a hatósági jogalkalmazás, ezek mellett azonban a humán közszolgáltatások körében valósul meg leginkább a közigazgatás *közvetlen szolgáltatásszervező* funkciója. Ezt egészíti ki negyedik elemként az állami finanszírozás, amely a közhatalmi mecenatúra intézménye.[43]

Mivel a mai modern államokban, és így hazánkban is a kulturális tevékenység igen sokrétű,[44] ehelyütt csupán a témánk szempontjából kiemelkedően fontos kulturális ágazatokra sorolom fel. Ilyen területek a tudományügyi, a művészeti, a közgyűjteményi, a közművelődési, az oktatásügyi igazgatás. Megjegyzendő viszont, hogy az egyes országok között jelentős eltérések adódhatnak a kulturális igazgatás ágazatait tekintve: lehetséges, hogy egyes államok a kulturális feladataikat szűkebbre vonták, avagy azokat másként csoportosították, így más területhez tartoznak egyes elemei.[45]

(Kultúrpolitika) A politika többdimenziós természetére az úgynevezett „politológiai háromszöget” alkalmazza a tudomány, amelynek egyik oldalát a politika intézményes világa képezi *(polity)*, másik aspektusa a politika szereplőinek konfliktusos, egymással

versengő folyamatait jeleníti meg *(politics)*, míg a harmadik pillére a politikai célok, tartalmak világa *(policy)*.[46] A társadalomirányítás tartalmát a közpolitika határozza meg, amelynek hivatása a társadalom fennmaradásának és fejlődésének védelme. Lényegében tehát a közügyek vezénylését, a közösségi problémák megoldását jelenti, és végső soron a közjó biztosítására irányul.[47]

Az értekezés szempontjából a politika második és a harmadik értelmezése lesz releváns. Mindennek fényében a közpolitika[48] egyrészt az angol *politics* kifejezésre utal, vagyis a politikai szférában létező különböző tevékenységekre, akciókra, dinamizmusokra; másrészt pedig a *policy*ra mint olyan stratégiákra, amelyek egy adott közösség egészét érintő politikai döntésekre, illetve a közcélok megvalósítására összpontosulnak.[49] A közpolitikai (tudományos) szemlélet tehát eltér a politikaelmélettől, mivel hangsúlyozza, hogy a politika tudománya nem maradhat puszta teória, és nem szorítkozhat kizárólag elméleti megközelítésekre. Ezek mellett multidiszciplináris[50] eszközrendszerrel, normatív megközelítésben, a politikai döntéshozatal és megvalósítás konkrét folyamatára kell fókuszálnia.[51]

A közpolitika tartalmazza az adott közélet, hatalmi rend gazdasági, kulturális és szociális problémáit, amelyeket konkretizálnak az ágazati politikák. Szakpolitika, avagy ágazati politika alatt a társadalomirányítás homogenitást mutató részeinek szakértelem és téma szerinti csoportjait, illetve az ezekhez kapcsolódó elkülöníthető feladatokat és folyamatokat értjük. A téma szempontjából releváns szakpolitika a művészetet és a művelődést öleli fel – érintve a gazdasági folyamatokat, az igazgatási gyakorlatot, az állampolgárok szabadidős tevékenységét és az állami mecenatúrát.[52] Ezt nevezzük kultúrpolitikának, amely tág értelemben a kormányzati akciók szándékolt, de szisztematikus következményei, valamint az azonosított kulturális célok felé tett intézkedések.[53] Egy másik összefüggésben a kulturális politika utal a kormányzati cselekvésre (vagy tétlenségre) a kulturális szektorban.[54] Bármilyen meghatározással is élünk, mindig szem előtt kell tartanunk azt a különbséget, amely a politikát mint az állam céljáról, szerkezetéről és működéseiről szóló *tudományt,* és a politikát mint az állam bizonyos cselekvéseit, azaz a konkrét *gyakorlati államműveletet* egymástól elválasztja.[55]

A kultúrpolitika teoretikus meghatározásának[56] alkalmazhatóságát a „ki?" – „mit?" – „hogyan?" kérdések mentén célszerű megvizsgálni.[57] Az első a kultúrpolitika alanyait jelöli ki: azokat, akik konkrét körülmények között aktív tevékenységet folytatnak a szektor közügyeiben. Ez negatív megközelítésben azt jelenti, hogy egyrészt nem alkotói magatartásokat ölel fel, másrészt pedig a passzív, tétlen szereplők nem sorolhatók ide. Továbbá fontos azt is rögzíteni, hogy a szóban forgó tevékenységnek közvetlen összefüggést kell mutatnia a kulturális szféra állami döntéshozatalával, ami vagy hatalmi, vagy azt befolyásoló magatartást jelent. Ennélfogva a kultúrpolitika szereplői lehetnek egyének és szerveződések is. Előbbi körbe a politikai döntéshozók, kulturális intézmények vezetői és a szakmai tanácsadók tartoznak, míg utóbbira példa lehet a kultúráért felelős minisztérium, avagy a funkcionális érdekszervezetek. A második kérdés arra mutat rá, hogy a vázolt aktorok tevékenysége miben nyilván meg, meghatározva ezzel a kultúrpolitika tárgyát és egyben produktumát. Elsődlegesen a jogszabályilag rögzített hatáskörben meghozott döntések sorolhatóak ide, amelyek értelemszerűen az államhoz, azon belül is valamely közigazgatási szervhez kötődnek. Ezek jellegük szerint lehetnek normatív és nem normatív produktumok – előbbi tipikusan a szabályozó és redisztributív, utóbbi pedig tervező vagy kommunikációs eszköz. Másodikként a szakmai javaslatok, álláspontok, vélemények és ajánlások nevesíthetőek, amelyek lehetnek írottak és szóban, avagy fizikai magatartásban megnyilvánuló befolyásoló tényezők – mint például a

nyilvános beszédek, valamint közösségi megmozdulások. A harmadik támpont arra ad választ, hogy a szóban forgó szereplők milyen módon jutnak el a vázolt eredmények valamelyikéhez. Itt a kultúrpolitikát mint folyamatot kell tehát értelmezni, amely tovább bontható formalizált és informális processzusokra. Első esetében a szervezett, esetleg jogilag szabályozott eljárásokat értem, míg a második az *ad hoc* és fakultatív műveleteket öleli fel. Ezek a folyamatok további két csoportra oszthatóak jellegük szerint: léteznek döntési mechanizmusok és konzultatív formák, amelyek az aktorok közötti interakció terepei. Végül fontos utalni a folyamatként felfogott közpolitika szakaszaira, amely metodika hét fókuszpontot ölel fel: *1)* kezdeményezés, *2)* információ, *3)* mérlegelés, *4)* döntés, *5)* végrehajtás, *6)* értékelés, illetőleg *7)* befejezés.[58]

Mindemellett a kultúrpolitika meghatározásának nehézsége éppen tárgyából következik: szubjektív kategóriákon (például esztétika) alapuló döntéseket követel meg.[59] A terület korlátainak leépítése objektív standardok beépíthetőségén múlik, különösen a jogállami és demokratikus elveket követő politikai kultúrában.[60] Ezen túl feloldhatatlan problémaként jelenik meg a kulturális élet és egyéb szektorok, társadalmi alrendszerek interakciójában kitapintható hegemóniára törekvés: a politika túlzó befolyása mellett szemléletes példa erre a profitmaximalizáló piaci faktorok intervenciója, amely szituációt a másik oldalról nézve a kulturális szféra ellenállása jellemez.[61]

(Következtetések) Az elemzés eddigi részében a vizsgált terminusokat jártam körül, a definíciók és sajátosságok mentén. Zárásként ezek rövid összegzésére vállalkozom és a három fogalom kapcsolatát fejtem ki.

A kulturális jogok az alapvető jogoknak egy sajátos csoportja, amely a művészet és a tudomány szabadsága mellett az oktatáshoz és a művelődéshez való jogot öleli fel. Ezek jelentősége, hogy az egyén jogosultságait rögzíti az állammal szemben, továbbá a közhatalom aktív szerepvállalását írja elő. Ekként tekintve e jogok a kulturális élet legkisebb, ugyanakkor elsődleges központi elemére koncentrálnak: a (természetes és esetenként jogi) személyekre – vagyis az alkotó, kutató, oktató és művelődő emberre. A kulturális igazgatás fókuszában – a kulturális jogoktól eltérően – azonban az állam áll: azt határozza meg, hogy a közhatalomnak milyen intézményrendszert és közszolgáltatásokat kell biztosítania a kultúra területén. Végül a (szak)politika terrénumába tartozó kultúrpolitika – legszélesebb kategóriaként – az érintett szektor makroszintű koordinálásának tartalmi irányait, az egyes területek egyensúlyát, fejlesztési területeit határozza meg.

Fontos különbség, hogy míg a kulturális jogok és a kulturális igazgatás a kultúra egész spektrumát lefedi, addig a kultúrpolitika ennél jóval szűkebb területet takar. A közfeladatok gyarapodása és a teendők komplexitása a társadalmak fejlődésének szükségszerű hozadéka, amelynek következtében az egyes ágazatok specializálódtak, és így önálló szakpolitikával nőtték ki magukat. Ebből adódóan a modern kultúrpolitika általában a művészeti, közgyűjteményi, közművelődési és örökségvédelmi területeket öleli fel, míg az oktatás- és a tudományirányítás külön ágazati politikaként jelenik meg.[62]

A fogalmak összevetésekor ugyanakkor számos szinergia tapintható ki. A kulturális jogok gyakorlásának kiteljesedését és érvényesülését a közigazgatás teszi lehetővé: az egyes intézmények infrastrukturális bázisként, műhelyként szolgálnak a kulturális tevékenység folytatásában, míg a közszolgáltatások a kulturális termék, produktum széleskörű nyilvánossághoz közvetítését, a befogadóhoz való eljuttatását garantálja. A kultúrpolitika eszközrendszere pedig nem más, mint a közigazgatás: a központi vagy helyi szakpolitikai döntések végső soron ezen keresztül realizálódnak. Ebből kifolyólag a kulturális igazgatás egyfajta híd szerepet tölt be a kulturális jogokkal élő egyének és

a kultúrpolitikai intézkedések között. Mindezek alapján megállapítható, hogy a kultúra jogi-igazgatási-politikai aspektusai komplex viszonyrendszert adnak, amelyek hol eltérést, hol pedig átfedés mutatnak.

A kulturális szektor stabilizálása az egyes államokban eltérő időpontban kezdődött. A stabilizáció lehetővé tette a kormányzatok számára, hogy átgondolják a kultúra területén betöltendő szerepüket, számos modelljét alakítva ki az ágazat igazgatásának. A kulturális közfeladatok bővülése, avagy kiszervezése, valamint az azokhoz kapcsolódó intézményrendszer centralizált vagy decentralizált formái a lehetőségek tárházát nyújtják a kormányzatoknak. Ráadásul bizonyos típus alkalmazása adott államban sem feltétlenül állandó – esetenként politikai kurzuson vagy kormányzati cikluson belül is változhat a kulturális politika hangsúlya, amely az igazgatási rendszerben is szükségszerűen leképeződik.[63] Jó példa erre Magyarország, hiszen a kultúra igazgatásának elmúlt tíz évét tekintve eleinte – különösen a Magyar Művészeti Akadémia életre hívásával – a kiszervezés dominált, ám az évtized második felében centralizáló lépések figyelhetők meg, amely különösen a kultúrafinanszírozás rendszerében érhető tetten.[64]

Összességében rögzítendő, hogy – a szektor egészét tekintve – kiemelt felelőssége van a mindenkori szakpolitikai vezetésnek, hiszen a makroszintű tervezésen túl figyelemmel kell lennie az egyéneket pozicionáló kulturális jogok tiszteletben tartására és a döntések végrehajtására hivatott igazgatási rendszer olajozott működésére.

JEGYZETEK

1 Fukuyama, Francis: *Államépítés – Kormányzás és világrend a 21. században*. Budapest, 2005, Századvég Kiadó, 15–18. o.
2 Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei.* Budapest–Pécs, 2011, Dialóg Campus Kiadó, 428. o.
3 Petrétei: *i. m.* 443. o.
4 Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 84. o.
5 Ádám Antal: *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 51. o.
6 Petrétei: i. m. 446. o.
7 Vö. 34/1994. (VI. 24.) AB határozat, ABH 1994, 17,182.
8 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, ABH 1996, 107, 110.
9 Részletesen ld. Cseporán Zsolt: *A művészeti élet alkotmányjogi keretei Magyarországon* (Doktori értekezés). Pécs, 2017, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, valamint Kocsis Miklós: *A tudomány szabadságának új konstitucionális keretei.* Közjogi Szemle, 2011. 4. sz.
10 Magyarország Alaptörvénye X. cikk (1) bek.
11 Kucsera Tamás Gergely: *Összegzés a köztestületként működő Magyar Művészeti Akadémia közel két esztendejéről.* Magyar Művészet, 2013. 1. sz. 12–16. o.
12 Részletesen ld. Zeller Judit: Az oktatáshoz való jog. In: Chronowski Nóra et al.: *Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok.* Budapest–Pécs, 2006, Dialóg Campus Kiadó, 573–590. o.
13 Alaptörvény XI. cikk (2) bek.
14 28/2005. (VII. 14.) AB határozat, ABH 2005, 290, 314.
15 Sári János – Somody Bernadette: *Alapjogok – Alkotmánytan II.* Budapest, 2008, Osiris Kiadó, 302. o.
16 Bragyova András alkotmánybíró 32/2012. (VII. 4.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolása, Indokolás [71]
17 Bragyova András alkotmánybíró 32/2012. (VII. 4.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolása, Indokolás [72]
18 Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 27. cikk (1) bek.
19 Horváth Enikő: A művelődéshez való jog. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja III.* Budapest, 2009, Századvég Kiadó, 2644. o.
20 Erről részletesen ld. Szabó Eszter Anna: A kulturális örökség védelmének aktuális kérdései hazánkban. In: Fazekas Mariann (szerk.): *Új generáció a közigazgatás-tudomány művelésében.* Budapest, 2013, Eötvös József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 273–285. o.
21 Vö. a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény 76. § (1) bek.

22 1310/D/1990. AB határozat, ABH 1995, 585–586.
23 Varga Zs. András: *A közigazgatás és a közigazgatási jog alkotmányos alapjai. A magyar közigazgatás és közigazgatási jog általános tanai I. kötet.* Budapest, 2017, Dialóg Campus Kiadó, 172. o.
24 Bencsik András (szerk.): *Közigazgatási jog. Különös rész.* Budapest–Pécs, 2012, Dialóg Campus, 217. o.
25 Törvények adnak felhatalmazást a feladatok ellátására, így jogosultak különféle tevékenységek végzésére. Ld. Fazekas Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Különös rész.* Budapest, 2011, Osiris Kiadó, 252. o.
26 A kultúra állami támogatásának két altípusa a közvetlen (költségvetési támogatás például: ösztöndíj, normatíva, pályázati támogatás stb.), valamint a közvetett (adórendszeren keresztül) eszközök szerint határozható meg. Vö. Rixer Ádám: *Humán közszolgáltatások igazgatása.* Budapest, 2011, Patronicium Kft., 114. o.
27 Patyi András: *A közigazgatási működés jogi alapjai. A magyar közigazgatás és közigazgatási jog általános tanai II. kötet.* Budapest, 2017, Dialóg Campus Kiadó 34. o.
28 Patyi: *i. m.* 35–36. o.
29 Patyi: *i. m.* 37. o.
30 Vö. Madarász Tibor: *A magyar államigazgatási jog alapjai.* Budapest, 1990, Tankönyvkiadó, 57–58. o.
31 Madarász Tibor: *Közigazgatás és jog.* Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 24–34. o.
32 Uo.
33 Részletesen ld. Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Különös rész.* 251–252. o.
34 Nem kétséges, hogy ma jelentős profit forrása lehet a kulturális szféra – a könyvkiadás, a művészet, sőt maga a tudomány is. Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Különös rész.* 251. o.
35 A kultúra valamennyi szegmense stratégiai jelentőségű egy adott társadalom életében, ezért az állam nem dönthet úgy, mint az ipari termékek és különféle szolgáltatások tekintetében, hogy rábízza a piaci versenyre a szükségletek kielégítését. Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Különös rész.* 252. o.
36 Hoffman István: *A közszolgáltatások fogalmának főbb megközelítési a jogi szabályozásokban – interdiszciplináris kitekintéssel.* Magyar Jog, 2015. 4. sz. 223. o.
37 Fazekas Marianna: A humán-közszolgáltatások. In: Fazekas Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* Budapest, 2017, ELTE Eötvös Kiadó, 116. o.
38 Ld. Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* 116. o.
39 Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* 117. o.
40 Uo.
41 Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* 118. o.
42 Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* 119. o.
43 Fazekas (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.* 126. o.
44 Szűkebb és tágabb értelemben vett kulturális igazgatás. Vö. Rixer: *i. m.* 91. o.
45 A nemzetközi szakirodalom figyelembevételével 40-50 elkülönült kulturális igazgatási ágazatot különböztethetünk meg. Vö. Berényi Sándor: A kulturális közigazgatás általános kérdései. A közművelődés és a közgyűjtemények igazgatása. In: Ficzere Lajos – Forgács Imre (szerk.): *Közigazgatási jog – Különös rész.* Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 312. o.
46 Bayer József: *A politikatudomány alapjai.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 21–25. o.
47 Samu Mihály: *Általános jogpolitika – A jog depolitizálása*. Budapest, 2003, Akadémia Kiadó, 36. o.
48 Ágh Attila: Közpolitika. In: Gyurgyák János szerk.: *Mi a politika?* Budapest, 1994, Századvég Kiadó, 3. o.
49 Kaiser Tamás – Farkasné Gasparics Emese – Zongor Gábor – Gál Márk: *Helyi közpolitika – A helyi közpolitika fejlesztése az önkormányzatok működésében.* Budapest, 2018, Dialóg Campus Kiadó, 10. o.
50 Egyszerre része a politikatudománynak, de közigazgatás- és jogtudományi diszciplína is, mivel érintkezik a közigazgatási jog, a közösségi gazdaságtan, a közpénzügyek, az államszámvitel, a közintézményi menedzsment és a közszolgálati etika kérdéseivel. Bauer Lilla Erzsébet: *Közpolitikai kényszerek és mozgásterek – Közpolitikai elemzés a rendszerváltást követő időszak magyar közoktatás-irányításának eredményeiről és kudarcairól* (Doktori értekezés). Budapest, 2014, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola, 17. o.
51 Monografikus jelleggel ld. Lasswell, Harold D.: *Politics: Who gets What, When, How?* New York, 1936, McGraw Hill.
52 Cunningham, Stuart: Cultural Studied from the Viewpoint of Cultural Policy. In: Miller, Toby – Lewis, Justin szerk.: *Critical Cultural Policy Studies*: *A Reader*. Malden, 2003, Blackwell, 19. o.
53 DiMaggio, Paul: *Cultural Policy Studies: What They are and why We Need Them?* Journal of Arts Management and Law, 1983. 1. sz. 242. o.
54 Gray, Clive: *Analysing cultural policy: Incorrigibly plural or ontologically incompatible?* International Journal of Cultural Policy, 2010. 2. sz. 222. o.
55 Kornis Gyula: *A kultúra válsága.* Budapest, 1934, Franklin-Társulat, 120. o.
56 A kultúrpolitika tudományos felfogásáról ld. Scullion, Adrienne – García, Beatriz: *What is*

cultural policy research? International Journal of Cultural Policy, 2005. 2. sz.

57 Vö. Bell, David – Oakley, Kate: *Cultural Policy.* London & New York, 2015, Routledge, 45–75. o.

58 Ld. Easton, David: *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science.* New York, 1953, Knopf.

59 Ahponen, Pirkkoliisa: Dilemma of Cultivation: Cultural Politics between Critical Theory and Cultural Studies. In: Ahponen, Pirkkoliisa – Kangas, Anita szerk.: *Construction of Cultural Policy.* Helsinki & Jyväskylä, 2004, Minerva, 234. o.

60 McGuigan, Jim: *Culture and the Public Sphere*. London & New York, 1996, Routledge 1.

61 Monografikus jelleggel ld. Bourdieu, Pierre: *A művészet szabályai – Az irodalmi mező genezise és struktúrája.* Budapest, 2013, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.

62 Kiváló példa erre a jelenlegi magyar kormánystruktúra, ahol a kultúrpolitika sem egységes, hiszen az örökségvédelem nem a kulturális tárca, hanem a kancelláriaminiszter felelősségi körébe tartozik. Ugyanakkor az oktatáspolitika is kettészakadt: a köznevelés-igazgatást és a felsőoktatás irányítását (a szakképzéssel együtt) szintén eltérő minisztériumok végzik.

63 A modellek összehasonlító elemzéséről részletes ld. Kocsis Miklós *A kulturális alapjogi jogalkotás hatása a kulturális igazgatás szervezetrendszerére – Műhelytanulmány*. Budapest, 2016, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet.

64 A hazai kulturális igazgatás aktualitásairól bővebben ld. Kucsera Tamás Gergely: *A kultúra igazgatása az utóbbi másfél kormányzati ciklusban és a Nemzeti Kulturális Tanács.* Valóság, 2020. 4. sz.

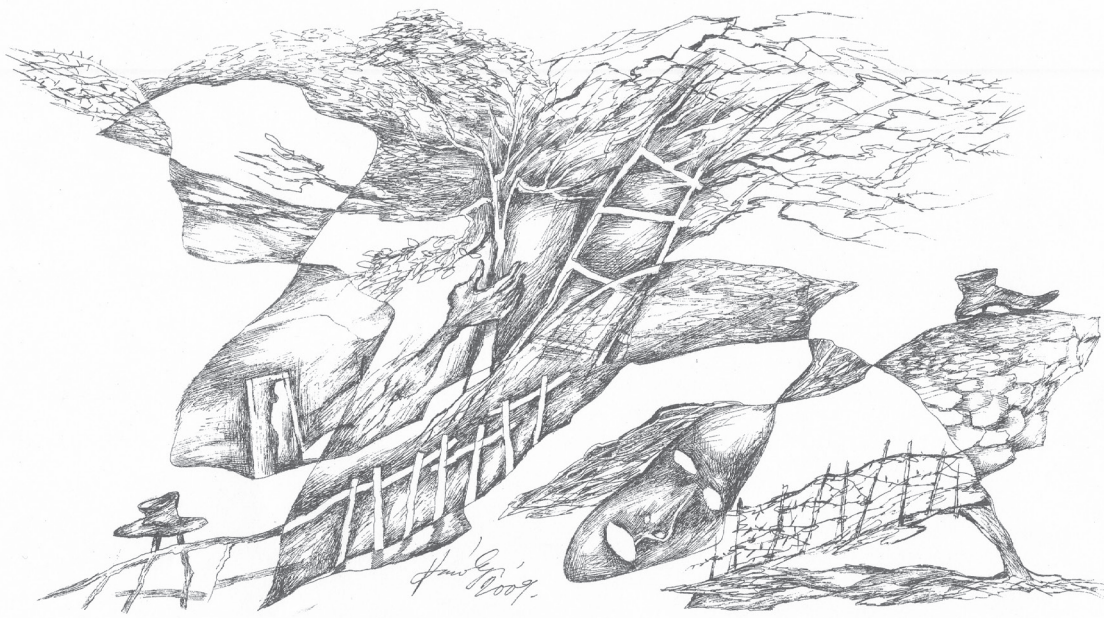

DR. IVÁNYI MÁRTON

A filoxéra, mint társadalmi, növényegészségügyi és borágazati kihívás*

(Bevezetés és a filoxéra helye a magyar szellemtörténetben) „A hegyen megsokasodtak a változások. Az 1893-as év emlékezetes maradt Gádoroson, mint a népvándorlás. Nomád őseink sáskajárás éveire emlékezhettek így, amikor sátrak libbentek, s paripák iramodtak a kipusztult, fűcsutás rónáról, kényszerűen – új legelő felé! A csapásoknak is megvan a maguk divatja, az egyiptomi hét csapástól kezdve, melyek közül ma már anakronizmus lenne akármelyik. A gádorosi csapás *a filoxéra volt; apró féreg, mely egy év alatt több átalakulást csinált e kedves föld színén, mint az Ember évszázadokon át*: s úgy hullt ide, segíteni más nagy Erők munkáját, mint vegyi ágenscsöpp az edénybe, mely rögtön keveredik s forrong. A föld öltönyt cserélt, nagy táblák vetkőztek ki a zöld szőlőlevelekből, a domb helyenként meztelenül maradt […] ahol még nemrég jó borok termettek, a rög elvesztette bársonyát, s megkopaszodott" – írja Babits Mihály (1883–1941) *Halálfiai* című, XIX–XX. századfordulón játszódó könyvében (1984: 211), szemléltetve egy korabeli kataklizma közéleti kiterjedtségét, vagyis a napjainkra már alaposan kiismert filoxérának a növényegészségügyi kockázatokon messze túlmutató jellegét.

A babitsi szépírói reprezentációban – amelyet e tanulmány felütéséül szánok –, ami megelevenedik e helyen egyebek mellett, az a szóban forgó XIX. század második felében mind hazánkban, mind világszerte több szempontból is különös fenyegetést jelentő, szőlőgyökértetű okozta szőlőpusztulás.

Mielőtt ennek részletesebb, többirányú ismertetéséhez hozzáfognánk, felhívnám a figyelmet, hogy a filoxéra nemcsak növényegészségügyi-szakmai, illetve ágazati és nemzetgazdasági probléma, hanem az mindenekelőtt a XIX. század végén jelentős társadalmi nehézségeket, dilemmákat, sőt, konfliktusokat is okozott, aminek legalább érintőleges bemutatása szintén elengedhetetlen. Ezért ismételten Babitscsal folytatnám:

„A Gőzsy-villa új gazdája – mert a régi présházból modern villa lett – amerikai vesszőket hozatott. Persze, ezek élelmesek és hazárdok. Kinek van pénze arra? Az ilyen reszkíroz […]

– Magunkfajtának nem való az – mondták a régi gádorosiak. Mit akar avval a vesszővel? – Inkább eladták a szőlejüket. Vagy lett krumpliföld. Pénzük se volt. A földvándorlás új kora kezdődött, potom áron potyogtak a szőlők. Tönkrement emberek jajgattak. […] – Mit akar avval a vesszővel? Micsoda bor lesz abból?"

Válaszul komor jóslat hangzik el az egyik karaktertől, akiknek a pontos kiléte ezúttal nem is érdekes:

– Sose ad az olyan bort, mint a régi! […]

„A vesszők megérkeztek, s egész Gádoros és Sót is beszélt már a Cenci néni vállalkozásáról. Néhányan bátorságot kaptak utánozni, de legtöbben nem jósoltak semmi jót" (Babits 1984: 206–211).

Megjegyezzük e helyen, hogy nemcsak Babits képzeletbeli hősei, hanem mások, például a kortárs Krúdy Gyula is borúlátók a filoxéravész egyes következményeivel kapcsolatban, mint az író egy 1917-es írásából kiviláglik: „bizonyos borok (a szőlők kipusztulásával) végleg eltűntek a magyar ember poharából, a filoxéra pusztítását, amely gyermekkoromban olyan szomorúvá tette Magyarországot, mint a tatárjárás, nem tudták pótolni az amerikai vesszők".

A kibontakozó katasztrófát 1886-ban keletkezett *Szőlőhegyen* c. költeményében szintén a nagy nemzeti sorscsapások sorába helyező irodalomtörténész és költő Gyulai Pál (1826–1909) sorait nemcsak a trauma megrázkódtatása itatja át, hanem a kételyek is a hazai borágazat jövőjével kapcsolatban: „Pusztítja a phylloxera / A hegyet, Itt bizony már szüretelni / Nem lehet. Az ördög leszüretelte/ Egészen: A magyarnak, hejh szegénynek, Többé bora sem lészen. […] Ezután már bor nélkűl kell / Megélnünk, Józan fővel küzdenünk és / Remélnünk. Beh nehéz lesz… Kisértsük meg: Hát ha tán, Mámor nélkül, jobban tudunk/ Segíteni a hazán”.

Amennyire hitelesnek és sommásnak, annyira elhamarkodottnak is tűnnek e megnyilvánulások egyes későbbi fejlemények fényében, mint majd látni fogjuk. Ugyanakkor nagyon is érzékeltetik a végzetes veszedelemként felfogott filoxéravész kortársi köztudatban elfoglalt drámai helyét. Annál is inkább, mivel közismert az – és az eddigi beszámolók és szépirodalmi leírások is érzékeltetik –, hogy a szőlőtermesztés és bortermelés évszázados múltra tekintett vissza hazánkban már akkoriban, vagyis a XIX. század vége felé is. Ez utóbbit érzékelteti Romsics (1999: 23) Ignác történész is, aki joggal jegyzi meg például a tokaji borokkal kapcsolatban is, hogy azok „hosszú idő óta világhírnévnek örvendtek”.

A később bemutatott folyományoktól függetlenül is bizonyosság, hogy jelentős fordulat játszódik le ebben a tekintetben, amit alátámaszt a földrajztudós Cholnoky Jenő (1870–1950) alábbi beszámolója is a filoxéra hatásairól és borászati összefüggéseiről a Balaton-felvidék vonatkozásában 1936-ban megjelent tanulmánykötetéből: „az Óvártól északnyugatra fekvő, úgynevezett Diósi-tetőn igen kitűnő, jó szőlők voltak, nemes bor termett bennük, mert a tető bazalt-tufából van. A filoxéra kipusztította a szőlőket a 90-es években s a Diósi-tetőről és domboldalairól kiveszett, nem gondolt velük többé senkisem”.

A XIX. század utolsó harmadában-negyedében lejátszódó, alább részletesen tárgyalt fejlemények, a szépírói tevékenységei mellett a budai Sváb-hegyen gazdálkodó Jókai Mór figyelmére is érdemesnek bizonyultak. Olyannyira, hogy Jókai kifejezetten szorgalmazta a károsító életmódjának a megismerését is, miként arra dr. Véghelyi Klára (2014) kertészmérnök is utal. 1896-ban megjelent „Kertészgazdászati jegyzetek” c. írásaiban Jókai ugyanis megjegyzi, hogy „azt hiszem, senkinek sem kell bemutatnom, hogy milyen a filoxéra? Aki nem látta természetben, megismerheti a népszerű füzetekből, amikben le van írva és rajzolva, sokszoros nagyításban. Nálam minden szőlőmunkás kap egy nagyítóüveget, hogy a szőlő gyökerén megvizsgálhassa a gyanús sárga foltot”.

Máshonnan és másképp közelítve, ezen idézetek mindegyike a maga módján ugyanazon filoxérára összpontosít, amely tudományágakon átívelően tett szert relevanciára a XIX. század második felében, a maga növényegészségügyi, borászati, társadalmi, agrárpolitikai és egyéb összefüggései miatt, melyek sematikus bemutatására vállalkozik e tanulmány a továbbiakban.

(A filoxéra megjelenésének történelmi tapasztalatai a XIX. század végén) A több évszázados múlttal rendelkező, hagyományos magyar szőlő- és borkultúrának jószerivel véget vető invazív amerikai szőlőgyökértetű az 1860-as jelent meg Európában (Romsics 1999: 13; Estók és mtsai 2008: 53–4; Majdán 2008: 36–7).

Az „Újvilágban” először 1854-ben leírt és onnan tovaterjedő filoxéra, mint a fenti beszámolók „poszttraumás” hangvétele is előrevetíti, óriási pusztítást okozott a szőlőterületekben kontinensünkön. Az „amerikai vesszők” érkezésével együtt áthurcolt fertőzés 1865-ben Franciaországban ütötte fel a fejét az „öreg földrészen”. Ezt követően nemcsak

hazánkban, hanem különböző mértékben, de néhány éven belül Németországban (1867), Portugáliában (1870), Spanyolországban (1877), Olaszországban (1879) is jelentkezett a kártevő (Majdán 2008: 34–5).

Párizsban, 1874 őszén a nyilvánosság előtt, óriási méretben, a falra kivetítve mutattak be egy parányi, 1-1,5 mm hosszú filoxérát. Ezt az eseményt a tudományos eredmények gyors és nagyon hatékony, széles körben való ismertetéseként tarthatjuk számon, hiszen csak néhány évvel korábban érkezett Európába a filoxéra. Származási helyén, Amerikában, 1854-ben határozták meg ennek gubacslakó alakját, 1867-ben azonosították a szárnyas alakját és csak 1870-ben találtak rá a gyökérlakó alakra (Véghelyi 2014).

Szintén jelentős társadalmi-közéleti figyelmet jelenít meg és vont magára az, amikor hazánkban 1872-ben napvilágot látott az első, a szőlőgyökértetű fertőzésének kockázatára, a védekezés indokoltságára, a gazdasági és szakmai szervezeteket figyelmeztető földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri (a továbbiakban: FIKM) körirat (Estók és mtsai 2008: 53).

E baljós jelzést követően maga a vész nem váratott magára sokat, hiszen már 1875-ben felütötte a fejét a mai Szerbia területén fekvő, egykori Torontál vármegye délibb részén, Pancsova határában lévő szőlőkben. Néhány éven belül ez az ország hagyományos hegy- és dombvidéki szőlőtermő vidékeinek csaknem a teljesen megsemmisüléséhez vezetett az 1880-as években (Estók és mtsai 2008: 53; Véghelyi 2014).

(A kór- (és kár)okozó szőlőgyökértetű (Dactylosphaera vitifolii)) Mi is állt konkrétabban ennek a roppant kiterjedt, szerteágazó problémahalmaznak a hátterében? Mielőtt továbbhaladnánk a filoxéravész állomásainak kronologikus áttekintésével, ismerkedjünk meg magával a „hírhedt" kórokozóval is.

A szőlőgyökértetű, mint a szó utótagja is mutatja, rendszertanilag egy, a rovarok (*Insecta*) osztályába, ezen belül a félfedelesszárnyúak (*Hemiptera*) rendjébe és a törpetetvek (*Phylloxeridae*) családjába tartozó faj.

A sárgászöld színű, picinyke (1,5 mm) állatka a szívókájával szerzi táplálékát egyedüli tápnövényéből, a szőlő nedveiből (Jenser 2003: 58 Majdán 2008: 35). A szóban forgó faj biológiai ismérvei általában és a szakirodalomban egyaránt összenőnek a számunkra ezúttal érdekesebb patomechanizmusokkal, ezért ezekkel folytatnám.

A szóban forgó rovar az európai szőlőfajtáknak a gyökerén, ezzel szemben az amerikai szőlőfajtáknak a levelén és gyökerén szaporodik. Az európai fajtáknak a gyökerét (innen adódhat a magyar elnevezése is, hogy ismét tegyünk egy etimológiai utalást), az amerikaiaknak a hajtásait és a leveleit károsítja. „A lárvák és a kifejlett egyedek szívogatása nyomán az európai szőlő gyökerén hosszúkás, gém- vagy gólyafejre emlékeztető gubacsszerű duzzanatok alakulnak ki, a vastagabb gyökéren görbült dudorok keletkeznek, a gyökérzet elhal, majd az egész növény elpusztul" – állapítja meg a néhai Jenser Gábor, a növényvédelmi állattan egykori jeles kutatója (2003: 58).

Ami az amerikai fajtákat illeti: esetükben „a levél színén történő szívogatás nyomán májusban, a leveleken borsó nagyságú gubacsok keletkeznek" – konstatálja Véghelyi Klára (2014) kertészmérnök. A fiatal leveleken tömegesen képződő gubacsok miatt a hajtás növekedése lelassul vagy leáll, ami a vesszőhozam jelentős csökkenését hozza. A gyökérlakó populáció az év folyamán szűznemzéssel szaporodik, nemzedékeinek száma évente három-hat is lehet, a különböző fejlődési alakjai egyaránt áttelelnek. A gyökérlakó lárvák egy része a talajfelszín közelébe vándorol, és hosszúkás testű narancs-színű nimfává válik. Később a következő vedlés után szárnycsonkjai megnőnek és szárnyas nősténnyé alakul. Nyáron e fejlődő szárnyas egyedek a föld feletti részekre vándorolnak, ahol az

ivaros nemzedék nősténye a tőke föld feletti részére, a kéregrepedésekbe vagy kéregrészek alá rakja az áttelelő hét-nyolc petét. A peték kétféle méretűek, a kikelő ivaros alakok már kétivarúak, és a negyedik vedlésük után párosodnak. A tavasszal kikelő ősanya a levelekre vándorol, ahol szívogatása nyomán gubacs képződik, amelyben szűznemzéssel négyszázhatszáz tojást rak (Jenser 2003: 58; vö. Véghelyi 2014).

E leírt kórfolyamatokhoz még hozzátehetjük Majdán János történész (2008: 35) nyomán, hogy a „fertőzés körkörösen terjed, s a szomszédos tőkéken folytatódó pusztításhoz nagyszámú utód áll rendelkezésre. A szűznemzéssel szaporodó rovar évente több nemzedéknek ad életet," amely az időjárási viszonyoktól függően egy-egy anyától akár húszmillió utódot jelent.

A rovar elterjedésének másik előfeltétele a kötött talaj, amely elsősorban az európai és magyarországi történelmi borvidékekre volt jellemző. Egy szó, mint száz: minden adottság jelen volt a filoxéra európai, valamint természetesen és sajnos a hazai elterjedéséhez a maga idejében, amely a szőlők kipusztulását eredményezte, amint azt előrebocsájtottuk fentebb.

(Az állami agrárpolitikai-szabályozási színtér) Visszatérve e rövid növényegészségügyi kitérő után a történelmi idővonalunkhoz: mindjárt az 1875-ös hazai kitörés után több országos rendelkezést hoztak, amelyek egyebek mellett szigorúan tiltották a gyökeres és sima szőlővesszők behozatalát. Ezen túlmenően már 1876-ban megszületett az első olyan jogszabály itthon, amely a filoxérával fertőzött szőlő(vessző)k, dugványok terjedésének kívánta útját állni (Estók és mtsai 2008: 53; Véghelyi 2014).

Az Országgyűlés a bortörvény és a hegyközségi törvény elfogadásával megteremtette az egységes jogi szabályozást. Az 1876. évi XXIX. törvénycikket *A phílloxera rovar terjedésének megállításáról* később újabb és újabb törvények, rendszabályok követték. Az első törvény általi szabályozás elrendelte a fertőzött területeken a szőlő kiirtását. Ezen felül kimondta a szőlőbirtokosok állami kártalanításban való részesítését is, mégpedig az érintett vidéken meghatározó adásvételi árak becsértéke alapján. E kompenzációs mechanizmus az illetékes FIKM feladata lett. Egyéb intézkedések a károsult termelők adóengedményei voltak, teljes adómentességet adva újratelepítés esetén tíz, illetve homoktalajon hat évre szólóan. Estók és mtsai 2008: 53; Majdán 2008: 38)

A fertőzés pancsovai gócpontjainak beazonosítása (Véghelyi 2014) és a károkozás kordában tartása érdekében hozott szigorú intézkedések eleinte korántsem jártak gyors és látványos eredményekkel. Ilyenformán a fertőzött szőlővesszőkkel igen gyorsan elterjedt az egész ország területén. A már említett déli (Pancsova) irányból érkező fertőzés mellett a nyugatról, Ausztriából meginduló terjedés is megfigyelhetővé vált. Hiszen rengeteg fertőzött szőlővessző került be magyar területre a Habsburg Birodalom mai Alsó-Ausztria területén fekvő Klosterneuburg településén található szőlővessző értékesítési és szőlészeti központjából a magyarországi eladások útján (Borlexikon).

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján további, a szőlészetet és a borászatot érintő fontos kormányzati intézkedések történtek. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca körrendeletet adott ki a szőlők állandó megfigyeléséről. Az újult erővel terjedő szőlőgyökértetű miatt külön kormánybiztost neveztek ki Miklósvári Miklós Gyula személyében az Országos Filoxéra Bizottság élére. Ez utóbbi felállított szerv megkísérelte az eredményes védekezés érdekében összehangolni a különböző óvintézkedéseket (Estók és mtsai 2008: 53–4, Borlexikon).

A klosterneuburgi példával fentebb érzékeltetett, kölcsönös érintettség okán nem meglepő, hogy mind Magyarország, mind Ausztria csatlakozott az 1881-ben Bernben megkötött nemzetközi filoxéraegyezményhez. A védekezést szabályozó egyezményt az

Országgyűlés egy évvel később ratifikálta (1882. évi XV. tv.). A rákövetkező évben elfogadott XVII. törvénycikk értelmében ellenőrizték a behozott szőlővesszőket és országon belül is korlátozhatták azok forgalmát. A fertőzött területeket zár alá vették, a szőlőket kivágatták és a szőlőművelést szüneteltették (Estók és mtsai 2008: 54).

Ekkoriban azonban még nagyon távol álltak a közállapotok a szőlők sikeres védelmétől, illetve az ország az áttöréstől, elég csupán felidézni Gyulai Pál 1886-os költeményének borús vízióját (*l. fentebb*).

(Ellenálló fajták, oltványok és homok, avagy a védekezés lehetőségei) „Az amerikai vesszők Erisz ajándékainak szerepét játszották Gádoroson is, mert az élet szintje éppoly hirtelen apadt vissza, mint a hordók […] A szőlő lassankint visszaadni látszott, amit elvett; a határidő itt volt, s az éles és szívós vágyak megfeszültek. Még egy termés, és nincs több adósság! S akkor egyszerre és különös gúnnyal a Szőlő nemhogy hozna valamit, azt is elveszi, amit eddig hozott" (Babits 1984: 211).

Ennek a mozzanatnak Babits Mihály fentebb idézett *Halálfiai* c. regényéből különösen nagy jelentősége lesz, hiszen egyrészt megragadja a kiútkeresés egy bizonyos módját, vagyis az új fajták telepítését, másrészt az is megmutatkozik általa, hogy a megoldást végül nem önmagában ez fogja jelenteni, hanem az sokkal összetettebb fejlemények következménye lesz.

A probléma horderejéből is fakadóan bizonyára nem meglepő, hogy eleinte rendkívüli módszerekkel is próbáltak védekezni, például a szőlőültetvények elárasztásával (Véghelyi 2014) is kísérleteztek, ami természetesen legfeljebb átmeneti eredményekkel járhatott. Ezt a védekezési módszert Louis Faucon, egy francia gazda dolgozta ki 1874-ben, aki saját félig elpusztult ültetvényét vízzel árasztotta el. Az évente 55-70 napig 20-25 centiméteres vízben álló szőlőben a kártevő ugyan elpusztult, csakhogy lejtőkön ez a módszer, amelyet értelemszerűen csakis sík terepen lehetett alkalmazni, szinte kivitelezhetetlen volt. Arról nem is beszélve, hogy az elöntött terület csak akkor maradt filoxéramentes, ha a környezetében nem volt fertőzés, „mivel egyébként a rovar a vízmentes időszakban átlátogatott a nagy költséggel védett táblába" – írja Majdán (2008: 35).

A védekezés legjobb módszerének eleinte a XIX. században a nemzetközi tapasztalatok alapján a szénkénegezést tartották. A szénkéneg vagy szén-diszulfid olyan vegyület, amelyet finom por formájában a gyökérzet közeléhez fecskendezve pusztította el a kártevőket. Azonban egyrészt a szénkéneg ára mázsánként akár 25-28 Ft is lehetett, ráadásul a növekvő igények miatt nehéz volt a beszerzése is. Ezért, hogy a szert szegényebb szőlőbirtokosok is megbírják kifizetni, l887-ben, központi rendelettel l5 Ft-ra csökkentették annak mázsánkénti árát. A zalatnai gyár fokozott termeléssel sem bírta mindig kielégíteni a szükségleteket, így külföldi szállításokat is igénybe kellett venni. Másrészt, ez a módszer eleve nem biztosította a dombvidéki ültetvényeinek védelmét (Borlexikon, Estók és mtsai 2008: 54; Majdán 2008: 35).

A közvetlen védekezés mellett megindult az ellenálló, direkt termő szőlőfajták telepítése is. Ezzel párhuzamosan az állam tömegesen importálni kezdte rezisztens Vitis fajok vesszőit (Bényei és mtsai 1999). A FIKM az Amerikai Egyesült Államokból és Franciaországból hozta ezeket a különféle fajtájú fertőzésmentes vesszőket (Estók és mtsai 2008: 54). Ezt a folyamatot kezdetben az amerikai fajtákkal szembeni bizalmatlanság kísérte, mint láttuk Cenci néni esetében is Babits (1984) cselekményében. Leginkább a Noaht, Elvirát, Othellót, Herbemont, Jacquezt, Clintont, Canadát, Riparia Saurage-t és York Madeirát telepítették az amerikai fajták közül. Bár a történészpáros Hóman–Szekfű (1935: 545) néhány évtizeddel később közzétett monumentális történelmi

visszatekintésében kifejezetten a hivatali idejét 1890–94 között töltő gr. Bethlen Andrásnak tulajdonítja a magyar borvidékek helyreállítását az „amerikai vesszők" útján, a tisztán amerikai fajok korántsem váltották be a hozzáfűzött reményeket. Ennek oka egyszerű: rosszabb minőségű borokat adtak, amint arra Krúdy és Babits nyomán is felhívtuk a figyelmet. Ezért hamarosan az állam és a gazdák áttértek az oltványszőlők telepítésére, illetve más fortélyokra.

A jó minőséget adó, értékes kötött talajú, hegyvidéki borvidékeken a szőlőtermesztést egy francia megfigyelésen alapuló védekezési mód tette lehetővé. Említettük az ó- és újvilágbeli fajták „gyökeres" eltéréseit fentebb. Már 1869-ben észrevették, hogy az amerikai szőlők levelén gubacsokat okoz a filoxéra, azonban a vastagabb kéreg miatt a gyökere ellenáll a gyökérlakó alak támadásának. Minthogy az európai szőlő levelét, az amerikai szőlőnek pedig a gyökerét nem károsítja a filoxéra, ezért az érintettek áttértek az amerikai alanyra európai nemes ráoltására, vagyis az oltványkészítésre, ami Majdán (2008: 35–6) szerint a maga korában a leghatékonyabb, Jenser (2003) és Véghelyi (2014) szerint pedig a mai napig a legeredményesebb „biológiai védekezés" a veszélyes károsító ellen. „Még az immunis homokon is érdemes oltványt telepíteni, mert a termőfajták a talajviszonyoknak megfelelően kiválasztott alanyokra oltva többet teremnek, jobb minőséget adnak, mint saját gyökéren" (ibid.; vö. Borlexikon).

1881 elején létrejött az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás (OPKÁ) is, amely egy rákospalota-istvánteleki mintagazdaságon és Farkasdon, illetve Szendrődön létesített telepein hozzálátott a szőlőgyökértetű fertőzésének ellenálló, direkt termő amerikai szőlőszaporító anyag termeléséhez. Az állam ezen felül szőlőgazdaságok, azután községek és egyesületek által létesített ún. amerikai oltványiskolák pénzügyi segélyezésével kívánta biztosítani az új telepítésekhez szükséges szőlővesszőt (Estók és mtsai 2008: 54).

A védekezést nagyban elősegítette továbbá a modern szőlészeti szaporító eljárások elterjedése, az ép „anyatelepek" létrehozása és a megfelelő, rendszeres trágyázás is. Ugyanakkor a legjobb védekezési lehetőség az úgynevezett immunis homoktalajokon történő szőlőtelepítés lett. A 75%-nál magasabb kvarctartalmú (SiO2) homoktalajok állékonysága ugyanis megakadályozta a filoxéra lárvájának és a rovarnak a mozgását, mivel annak járatai beomlottak. Éppen ezért a Földközi-tenger homokos partvidékein és Magyarországon az Alföldön sajátos védekezési mód alakult ki, ami a 85% kvarcot tartalmazó immunis homokra történő telepítés (Véghelyi 2014; Borlexikon).

Megjegyzem, a korabeli agrotechnikai válaszlépések közül ez utóbbinak és a fentebb leírt oltványnak az aktuális érvényességét, illetve hatékonyságát megerősíti a történelmi tapasztalatokon felül szakmai oldalról a néhai Jenser Gábor (2003: 58; 176) által szerkesztett, az ezredfordulót követő években kiadott *Integrált növényvédelem a kártevők ellen* c. kötet is. Amennyiben megállapítást nyer itt, hogy: „a szőlőgyökértetű megtelepedése és káros mérvű elszaporodása megelőzésének a jelenlegi ismereteink szerint két lehetősége van. Egyrészt a szőlőgyökértetűvel szemben ellenálló amerikai alanyra oltott európai fajták telepítése kötött talajra, másrészt a saját gyökerű európai fajták telepítése 75%-nál több kvarcot tartalmazó homoktalajra". Hiszen, mint említettük fentebb, a szőlőgyökértetű a mintegy 85% kvarcot és 5%-nál több meszet tartalmazó „immunis" homoktalajon nem képes megélni.

Ennek a felismerésnek máig ható, kulcsfontosságú következményei lettek a hazai borászat szempontjából, mint majd látni fogjuk.

(Modernizáció: tudományos felkészültség és a magyarországi homoki borászat megszületése) Mint az már az eddig leírtakból is következik, a filoxéravész jelentős változásokat eredményezett, akár közvetlenül, akár közvetetten. A millenniumi ünnepségek

évében a Vallás és Közoktatási tárca megrendelésében készült, l897-ben nyilvánosságra került felmérések ugyanakkor még szörnyű állapotokat mutattak. A legtöbb magyar borvidéken 40-60%-os veszteséget is elkönyvelhettek, ami máskülönben Európa-szerte távolról sem egyedülálló. Itthon a legnagyobb mértékűvé a kár az 1890-es évtized elején vált, évi húszezer hektárnál is nagyobb kivágással. Ettől is szemléletesebb, hogy a kötött talajra települt szőlők, melyeket 1896-ra a filoxéra Magyarországon jószerivel teljesen elpusztított, esetében a veszteségét Majdán (2008: 38) nem kevesebb, mint 90 százalékosra becsüli!

Quid pro quo, sajátos, ám kétségtelenül megérdemelt elégtételeként a döbbenetes mértékű sorscsapásnak az, hogy a filoxéravész a szőlő és bortermelés hazai modernizációjának felgyorsulásához is vezetett, amint azt Beck Tibor (2005: 132–5) joggal állapítja meg.

Mint azt már sugalltuk fentebb, mindenekelőtt a történtek indították el a károsítók rendszeres kutatását és helyezték le a kapcsolódó tanulmányok intézményi kereteit hazánkban 1880-ban. A nehézségek közepette korán hangsúly került a borászat minőségének emelésére, aminek elősegítése végett úgynevezett központi pincemestert neveztek ki, majd 1883-ban Országos Központi Mintapince is megnyitotta kapuit. A szőlőrekonstrukciós törvény pénzügyi támogatásról is rendelkezett, melynek eredményeként nemcsak állami oltványtelepeket, vincelléri skolákat hoztak létre, ahol a szakszerű védekezést sajátíthatták el a gazdák, hanem széles körben terjesztett szakirodalommal is ellátták őket, miközben a pinceszövetkezetek szerveződései is támogatást kaptak. Minthogy az egyik legfontosabb korabeli feladattá a filoxéra megismertetése, a hozzá nem értő lakosság körében uralkodó tévhitek leküzdése vált. Ennek érdekében több felvilágosító előadást tartottak országszerte. A korszerű szőlészeti, borászati ismeretek terjesztésére szakosodott vincelléri skolák nyíltak az erdélyi Nagyenyeden és Ménesen, illetve állami kezelésbe vették az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) budai vincelléri skoláját is. A filoxéra elleni védekezés szellemében a XIX. század hetvenes éveitől a vándortanítók filoxérafelügyelőkként is alkalmazásban álltak. A berni (*l. fentebb*) egyezménnyel összhangban 1883-tól filoxérafelügyelők mérték föl és jelentették a fertőzés terjedését (Estók és mtsai 2008; Majdán 2008: 38; Véghelyi 2014).

Ettől is látványosabb színtere a modernizációnak, hogy azt követően, hogy felismerték az „immunis" homokra történő telepítés jelentőségét, Katona Zsigmond, Mathiász János és Kocsis Pál „arannyá váltóztatták a homokot, új értékes szőlőfajták sorát nemesítették és tették világszerte ismertté a magyar szőlőtermesztést" (Véghelyi 2014).

Előzőleg az 1873-as adatrögzítéskor a magyarországi és erdélyi szőlők 27 százaléka homokos talajban élt, de még ezekből is történt kipusztulás a kis ellenállóképesség miatt. Az újratelepítést tudatosan végző gazdák munkássága azonban eredményre vezetett, a homoki szőlők aránya rohamosan nőni kezdett. A századfordulóra a Dunántúlon a vesszők 20 százaléka, Erdélyben 10 százaléka, a Tiszántúlon 50 százaléka, a Duna–Tisza közén pedig 80 százaléka már filoxérarezisztens talajban élt. A földrajzi átrendeződés mellett a vadszőlőbe oltott fajták kerültek előtérbe, melynek következtében sok régi szőlő eltűnt vagy háttérbe szorult. Mint említettük, az új vesszők és módszerek elterjedését az állam is különféle akciókkal serkentette (Majdán 2008: 38).

A Kecskemét város által fölajánlott 200 katasztrális holdon állami szőlőgazdaságot létesítettek 1884-ben. A Koritsánszky János vezette Miklós-telepen százezres nagyságrendben előállított szőlővesszőket az ország különböző részeire szállították. Az elterjedő új szőlőfajták jó minőségű bort adva lehetőséget nyújtottak arra, hogy a szőlőtermesztés

kilábaljon a nehéz helyzetből. Teret nyert a Mézesfehér és a kiváló illattal és zamattal rendelkező Szilváni és Zöld Veltelini, de divatos lett az Olaszrizling, Kadarka, Ezerjó, Szlankamenka és a Chasselas is (Estók és mtsai 2008; Borlexikon).

Amit Babits Mihálynak e tanulmány bevezetőjében felvonultatott szereplői egy darabig bizonyára nem is sejthettek, „az új telepítéseknek és a rekonstrukciós munkáknak köszönhetően az ország szőlőterülete 1913-ra megközelítette a filoxéravész előtti nagyságot. Bényei és mtsai (1999) a homoki szőlőültetvények területének növekedését 1915-ig több 80 ezer hektárra becsülik (kb. 50 ezer hektárról 132 ezer ha). Mi több, e telepítések eredményeként alakult ki a történelmi borvidékek mellett az a homoki szőlőkultúra is a Duna–Tisza közén, amely a magyar bortermelés jelentős részét adja napjainkban is. A Kecskemét környéki sívó homok meghódításának mestere a svájci eredetű Mathiász János volt, hősei pedig a vidék nincstelen zsellérei, akik elszántsággal rajzottak ki a homokos pusztákra (Romsics 1999: 29; Véghelyi 2014).

Voltaképpen a filoxéra, együtthatva olyan egyidejűleg jelentkező egyéb növényegészségügyi problémákkal, mint a liszharmat és a peronoszpóra, serkentőleg hatott a szőlőtermesztési intézményrendszer átalakulására, a termelési eljárások és a jobb borkezelés korszerűsödését eredményezve. A gazdálkodás szervezettebbé válhatott a szőlőbetegségektől való félelem és az erőteljes központi propaganda miatt. Emellett rendszeressé váltak a trágyázások, permetezések, új ültetési, oltási és művelési szokások, megjelentek a friss telepítések. Az első világháború előestéjére a pusztítás alábbhagyott, bár még évtizedekig, sőt, napjainkig olvasni lehet a kártékony rovarról.

(Társadalmi következmények) A Győri Közlöny l886/IX. száma a következőket írja: „A szőlők rettenetes ragálya, a philoxéra már a megye hatását átlépte. Csanakon és Ménfőn ugyan még az nem constatálódott, de már a szomszéd háza ég…” Szörnyű képet festett a cikk írója, a Győr környéki szőlők pusztulását követő társadalmi válságról: „… hány száz most még független, elégedett szabadot tenne az tönkre, a romok közé, Győr közvetlen szomszédságában, a pauperizmust [*tömeges elszegényedés – a szerző I. M.*] ezeket elgondolni is borzasztó” – a Borlexikon eme felütésével e ponton áttérnék a filoxéravésznek a társadalmi színtérre gyakorolt, az eddigiekben pusztán csak nagyvonalakban ismertetett következményeinek az áttekintésére.

A szőlők pusztulásának minden erőfeszítés ellenére súlyos társadalmi és szociális kihatásai lettek: a filoxéravész miatt egzisztenciájukat, megélhetési forrásaikat elvesztő földmívesek vagy országon belül nagy számban áttelepültek, például az említett Kecskemét határába, vagy kényszerűen – és tömegesen – kivándoroltak Amerikába (Estók és mtsai 2008: 54).

A nyomorúságos életviszonyok – részint a filoxéra, részint azzal együttható, időben egybeeső társadalmi folyamatok kulminációja eredményeként – sok százezer szegényparasztot indítottak arra, hogy – elhagyva az országot – Amerikában próbáljon szerencsét. Puskás Julianna számításai szerint 1871 és 1913 között 1,3 millióan vándoroltak ki az országból, s közülük csak mintegy félmillióan tértek vissza. A kivándorlás 1905 és 1907 között érte el csúcspontját. E három év alatt több mint félmillióan szálltak hajóra Hamburgban, Fiumében vagy más nagy kikötővárosban (Puskás 1982; 1984; Romsics 1999: 80–1).

Az Amerikába irányuló kivándorlást – hasonlóan az „Óvilág” többi országához és közösségéhez – az anyagi boldogulás reménye mozgatta. Az európai kontinensen belüli folyamatokat illetően Robinson (2015: 614) beszámol arról, hogy a már az 1860-as évek végétől károkat szenvedő Bordeaux visszaesése miatt lendült fel a spanyol Rioja. Akkoriban jelentek meg ugyanis utóbbi borvidéken a francia telepesek és ezáltal a

helyi borászatokban (*bodega*) francia mintára például a barrique hordó használata is. Azonban a vész a maga kiterjedt hatásaival együtt nem váratott sokat sem Észak-Spanyolországban, sem másutt.

A kivándorlási vágy ország- és társadalom-szerte eltérő mértékben és irányokban jelentkezett, összességében az első nagy kivándorlási hullámot képezve Magyarország történelme során (Bényei és mtsai 1999; Estók és mtsai 2008: 54).

A Magyarországot elhagyók számát Estók János és munkatársai (2008: 54) két és félmillióra teszik, akik közül a maguknak végérvényesen új hazát választók száma másfél millió lehetett a visszavándoroltakat figyelembe véve.

Nem magyar sajátosságról van szó. Az 1860-as évektől az 1910-es évekig megnégyszereződött Európából a tengerentúlra vándorlók száma. E növekedés nem egyenletesen haladt. A Polgár által azonosított három nagy hullám (I: 1863–1873; II: 1880-as évtized, végül III: az 1900-as évek első évtizede) közül a második hullám fontos számunkra, vagyis az, amelyik az 1880-as évek elejétől növekedett, és magába foglalta a tömeges kivándorlást Kelet-Közép-Európából is. Emlékeztetőül, hazánkban ez már a filoxéra tombolásának időszaka. Népes tömegek az agrárlakosságból, a falvakból, mint a vándorlók jellegzetes típusai a Polgár (1984: 149) által „növekedési szakasznak" nevezett időszak formálódásával az 1870-es évek végén, illetve az 1880-as évek elején tűntek fel. Ekkor ugrott meg feltűnően a kivándorlók között a férfiak aránya, akik gyakran csoportosan vágtak neki az előbb szárazföldi, majd vízi útnak. Mindezt megerősítik Estók és mtsai (2008: 54) is, akik rámutatnak, hogy „a kivándorlás leginkább az agrárnépességet sújtotta. A szerencsét próbálók jellemzően családjukat hátrahagyó, erejük teljében lévő parasztemberek voltak (Puskás 1984: 146–50).

Noha a kivándorlás értelemszerűen nem kizárólag a filoxérára vezethető vissza és az nem csak Magyarország területéről zajlott, előbbi hazánkban elsődlegesen utóbbi összefüggésében kezdett kibontakozni. Éppen ezért a XIX. századvégi kivándorlás a filoxéra egy olyan társadalmi vonzatának tekinthető, amely messze túlmutat a növényegészségügyi kockázat porondján.

(A filoxéra napjainkban) A filoxéra károkozása még nem ért véget, jelenleg is tenyészik nálunk, sőt, kelet felé terjed. Az 1970-es években elérte a Krím-félszigetet és egyre újabb szőlőterületeken teszi szükségessé az oltvánnyal való telepítést (Lőrincz és mtsai 2015: 493).

Az általánosan elterjedt oltványhasználatnak és a növényvédelmi szakismereteknek köszönhetően az 1970–1980-as években már alig lehetett filoxérát találni itthon. A jelenleg Magyarországon termesztett és oltványkészítésre használt, a filoxéra gyökérlakó és/vagy levélfiloxéra válfajainak kitűnően ellenálló szőlőalanyfajták például a Teleki Kober 5BB, Teleki Fuhr SO4, Teleki 125AA, 140 Ruggeri, Börner, 3309 Couderc, Richter 110 (Kocsis 2018).

Mindenesetre Véghelyi Klára (2014) kertészmérnök joggal ad igazat Jókai Mórnak, akinek a következő megnyilatkozást tulajdonítja: „a filoxéra elleni háborút folytatni kell, mert ami rossz van a földön, az tökéletesen el nem vész soha". Kertész (2014) maga is, hasonlóképp, óva int a korábban jól gondozott szőlőültetvények elhanyagolásától, hiszen „a gazdátlan területeken felszaporodott, és napjainkban ismét egyre súlyosabb növényvédelmi gondot okoz a filoxéra".

Igazolni látszik ezt, hogy – amint erről a növényorvoslással foglalkozó szakember Aponyi Lajos (2018) mindössze pár évvel ezelőtt is beszámolt –, egyes alanytelepeken és direkt termő fajtákon látványosan elszaporodott a filoxéra levéllakó alakja, „főként azért, mert nem védekeznek ellene".

(Összegzés) Végeredményben elmondható, hogy – immár sokadik alkalommal élve Babits (1984: 211) szavajárásával –, az „apró féreg," csakugyan „több átalakulást csinált e kedves föld színén, mint az Ember évszázadokon át". Továbbmenve azt is megállapíthatjuk, hogy hatalmas áron bár, ám a filoxéra – a maga egyéb, áttekintett következményein túl – felgyorsította a szőlőgazdaságok átalakulását, elősegítve a modern termelési eljárások és a jobb borkezelés bevezetését, és mindezek hátterében mind az ágazati, mind az állami szintű tudatosságot.

Ezt a felkészültséget alapul véve elmondható, hogy a tanulmány által bemutatott, többszörösen kritikus helyzet utáni „pirruszi győzelmével" a magyar borászat minden valószínűség szerint kiheverte a filoxéravészt. Napjainkban a szektor általában is ígéretes és bizakodásra okot adó sajátosságokkal rendelkezik, csakúgy, ahogy leküzdésre váró nehézségekkel is szembesül, mely utóbbiaknak természetesen csak egy szelete a növényvédelem. E komplex viszonyok átfogó bemutatására, melyek jócskán meghaladnák e tanulmány kereteit, ezúttal nem vállalkoznék.

Ehelyett zárásként egy szó erejéig, ismételten visszakanyarodnék a kortárs szépirodalmi igényű „látleletekhez", konkrétan Gyulai Pál *Szőlőhegyen* (1886) c. költeményéhez, amely a korabeli poszttraumás, drámai helyzetértékelést követően reménykeltő sorokkal zárul a következőképp: „Bizakodás, csüggedezés / Ide hagy, Munka súlya meg nem ijeszt, Bár mi nagy; Megtanulunk várni, tenni / Mikor kell, S amit teszünk, meg is tesszük / Egész szívvel, lélekkel".

*** A tanulmány a 2020-as Növényi Egészség Éve alkalmából a miskolci „Jedlik Ányos" TIT és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottságával partnerségben meghirdetett ismeretterjesztő cikkpályázata *Valóság* kategóriájának győztes, díjazott munkája.**

BIBLIOGRÁFIA

Aponyi, Lajos (2018) Szőlő: látványosan elszaporodott a filoxéra. *Agroforum Online*. Július 19. Elérhető online: https://agroforum.hu/novenyvedelmi-elorejelzes/szolo-latvanyosan-elszaporodott-filoxera/

Babits, Mihály (1984 [1922]) *Halálfiai*. Debrecen: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Beck, Tibor (2005) *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

Bényei, Ferenc – Lőrincz, András – Szendrődy, Győző – Sz. Nagy, László – Zanathy, Gábor (1999) *Szőlőtermesztés.* Mezőgazda Kiadó.

Borlexikon (évszám nincs) *A pusztító filoxéra 1874–1914*. Elérhető online: http://borneked.hu/borlexikon/bortudomany/bortortenelem/a-pusztito-filoxera-1874-1914.html

Cholnoky, Jenő (1936) *Balaton*. Budapest: Franklin. Elérhető online: http://mek.niif.hu/00500/00574/html/

Estók, János – Fehér, György – Gunst, Péter – Varga, Zsuzsanna (2008) *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004.* Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Argumentum Kiadó.

Hóman, Bálint – Szekfű, Gyula (1935) *Magyar Történet*. *V. kötet.* Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.

Jenser, Gábor (2003) *Integrált növényvédelem a kártevők ellen*. Mezőgazda Kiadó.

Kocsis, László (2018) Magyarországon használt szőlőfajták. *Agroinform*. December 10. Elérhető online: https://agroforum.hu/szakcikkek/szolo-bor-szakcikkek/magyarorszagon-hasznalt-szoloalanyfajtak/

Krúdy, Gyula ([1917]) Magyar Tükör . Publicisztikai írások 1894–1919. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. Elérhető online: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/magyar-tukor-publicisztikai-irasok-18941919-14642/1917-14C9E/a-borasz-14D22/

Lőrincz, András – Sz. Nagy, László – Zanathy, Gábor (2015) *Szőlőtermesztés*. Mezőgazda Kiadó.
Majdán, János (2008) A szőlőket tönkretevő filoxéra és annak hatása a Kárpát-medencében. *Korunk*. 9 2008 (3) 34–39. o.
Robinson, Jancis (2015 [1994]) *The Oxford companion to wine*. Oxford University Press.
Romsics, Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
Puskás, Julianna (1982) *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Puskás, Julianna (1984) Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata, 1861–1924. *Történelmi szemle*. 27 (1–2) 145–164. o.
Véghelyi, Klára (2014) Szőlőfiloxéra. *Agronapló*. Augusztus 28. Elérhető online: https://www.agronaplo.hu/szakfolyoirat/2003/7/novenyvedelem/szolofiloxera

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

A szókincs nagysága és megoszlása az írásbeliség nélküli kultúrák nyelveiben

Az úgynevezett „primitív nyelvek” szerény szókészletére való utalásnak, az ezekben mutatkozó aránytalanságok bemutatásának a nyelvészetet népszerűsítő irodalomban nagy hagyománya volt (például Pei 1966: 126–7). A „primitív nyelv” fogalmát a lengyel származású, Angliában tevékenykedett etnológus, Bronislaw Malinowski egy először 1923-ban megjelent nagy hatású írásában még használta. Ezt a címkét az igényesebb nyelvészeti szakirodalomban, a nyelvtipológia fejlődésével párhuzamosan a XX. század középső harmadában elutasították ugyan, de jobb hiányában mégis eleven. „Primitív nyelvet” már idézőjelben emlegetett az amerikai Mario Pei (1966), újabban pedig például erőteljes kritikával Nicholas Evans (1998) és Guy Deutscher (2006). Az alábbiakban némi nagyvonalúsággal, talán túlzott általánosítással is elsősorban írásbeliség nélküli nyelvekkel, illetve fejletlen anyagi kultúrákat, alacsony komplexitású társadalmakat képviselő nyelvközösségek nyelveivel foglalkozom.

Az európai nyelvészetben már a XIX. századtól, az összehasonlító nyelvtudomány kibontakozásának kezdeteitől elkülönül az univerzalista és a relativista szemléletmód. Az előbbi szerint az emberi nyelv egyetlen konceptuális rendszert alkot, az utóbbi szerint annyiféle konceptuális rendszer létezik, ahányféle nyelv. Nem jutott ugyan kizárólagos érvényre, de az univerzalizmus általában népszerűbb, s egy határozott, erőteljes megfogalmazása szerint „minden nyelvben mindent ki lehet fejezni” (Nádasdy 2020: 73; “any thought can be expressed in any language”, Deutscher 2011: 136). Az angolszász nyelvészetben nemrég jelent meg a már meglevő *ineffability* ’szavakkal ki nem fejezhetőség’ szóból alakítva, külön műszóként, neologizmusként az *effability* ’kifejezhetőség’. A kifejezhetőség elve *(principle of effability)* ugyancsak azt jelenti, hogy minden nyelven ki lehet fejezni bármely gondolatot.

A relativizmus egyes képviselői azonban ezt határozottan kétségbe vonják, s érveik között a könnyebben felismerhető szókincsbeli, bonyolultabb nyelvtani eltérésekre való utalások éppúgy helyet kapnak, mint arra a meggyőző erejű tényre való hivatkozás, hogy bizonyos nyelvekben egyáltalán nincsenek számnevek. Az univerzalista álláspontot ebben az esetben az támogatja, hogy a világ nyelvei döntő többségében, szinte az összesben vannak számnevek, s ezek meglehetősen hasonló elvek alapján szerveződnek, bár egyes relativisták ezt a hasonlóságot is kétségbe vonják. A számnevekéhez hasonló a színelnevezések univerzalista és relativista megítélése is.

A kortárs univerzalisták egy része azonban nincs a két helyről is idézett, erőteljesen megfogalmazott állásponton, az univerzalizmus enyhébb változatait képviselik. Az eltéréseket illetően két, ebben az írásban később idézendő amerikai szerzőt említve: az empirikus hagyományból adódó, részben a terepmunkából származó eredményeket a tipológiában általánosító univerzalizmus jellemzi az etnológus Brent Berlint, aki a szókincs fejlődésének több részletére (színelnevezések, etnobiológiai kategóriák) univerzálékat fogalmazott meg, és másféle empirikus eredményeket hasznosító, inkább elméleti megfontolásból kialakított univerzalizmus jellemzi a pszichológus Steven Pinkert, aki az innátizmus igen határozott képviselője, a velünk született eszmék tanát hirdeti. A relativisták általában szintén empirikus vizsgálódásokból származó felismerésekre hivatkoznak, s az ő táboruk is megosztott.

Akadnak hangadó nyelvészek, akik egyáltalán nem foglalkoznak a szókincs kérdéseivel és ezt elmélettel meg is indokolják. A szókincs történeti fejlődésének jelentősége tekintetében az amerikai nyelvészetben két szélsőséges, az elméleti és az empirikus hagyományból származó nézet verseng, s az elméleti hagyományé elég lebecsülő. A XX. század középső harmada amerikai strukturalizmusának öröksége a szókincset a szabályokba rendezhető nyelvtan szabálytalanságokat tartalmazó függelékének tekinteni. Újabban például az egykor generatív szemantikus Paul M. Postal „alexikalista" álláspontja szerint a szókincset megváltoztató, dinamikus szociohistorikus folyamatok valamelyest különböző természetes nyelvek létrejöttét eredményezik ugyan, de nincsenek kapcsolatban azzal a számára döntően fontos kérdéssel, hogy a természetes nyelvek szókincse nyitott-e vagy zárt (Postal 2004: 190–191). Postal ennek illusztrálására egyetlen angol példát említett, mégpedig *A Jaguár motorházteteje mosást igényel* mondat kétféle, alig különböző angol megfelelőjét, a brit *The bonnet of Jaguar wants washing* és az amerikai *The hood of Jaguar needs washing* mondatokat (2004: 191).

Ami a szókincs nyitott vagy zárt jellegét illeti, Nagy Ferenc korábbi magyar vizsgálódásokra hivatkozva, részben óvatosan („meghatározatlan"), részben határozottan („véges") azt állította, hogy: „Mind az egyén szókincsének, mind a nyelv szókészletének a nagyságát egy véges, de meghatározatlan pozitív egész szám fejezi ki" (1972: 74; Nagy jól összefoglalja az ide vonatkozó addigi hazai eredményeket).

A Postalétól és több, más hangadó elméleti nyelvészétől merőben eltérő, másik szélsőséges nézet a szókincs részleteit, legapróbb jelenségeit is a nyelv teljes jogú, tanulmányozásra méltó részének tekinti. Ez az álláspont sok lexikográfust, lexikológust jellemez és sok terepmunkát végző nyelvészt is, univerzalistákat és relativistákat egyaránt. Az amerikai nyelvészetben csak a XX. század utolsó harmadában került napirendre a szókincs megjósolható szabályosságainak feltárása, s a mintafeladatot a színnevekre vonatkozó univerzálék jelentették (Berlin–Kay 1969). Ilyesféle univerzálék alapján jellemezhető pontosabban a nyelvek szókincsének megoszlása is.

A világ nyelvei szókincsének összehasonlító felmérése, tulajdonképpen csak becslése, évtizedek óta elsősorban a szótárakban rögzített adatokra támaszkodik, legalábbis ebből indul ki (Nagy 1972: 73). Korábban még nagyobb, jobban általánosítható jelentőséget tulajdonítottak egyes írók szókincsének (például Pei 1966: 126). Az eltérések magyarázatára a becsléseket gyakran kiegészítik utalások a különböző nyelvközösségek társadalmi komplexitására, anyagi kultúrájára, írásbeliségére, az összetettebb társadalmak tagjai esetében a beszélők korára, műveltségére, ritkábban még szellemi állapotára is.

A XIX. században és elvétve még a XX. században is szokás volt a „primitív" nyelvek (azaz a kezdetleges anyagi kultúrájú népek nyelvei), sőt a műveletlenebb európaiak szókincsét pár száz szóra becsülni, ez a szám azonban a XX. század közepére az aktív és a passzív szókincs megkülönböztetésével is ezres, sőt tízezres nagyságrendűre módosult. Az amerikai Mario Pei többféle becslést is idézett, ezek egyike szerint, nyilván honfitársaira vonatkozóan, a „buta felnőtt" szókincse tízezer szó, az átlag felnőtté 35 ezer és 70 ezer között van (1966: 124; Pei véleménye szerint a passzív szókincs az aktívnak tízszerese is lehet). Ugyancsak Pei a teljes angol szókincset egymillióra (1966: 123), egyes jelentősebb európai írók szókincsét húszezerre (1966: 126), a klasszikus nyelvek (szanszkrit, görög, latin) szótárainak állományát nagyjából százezerre (1966: 127) becsülte, s ugyanitt említette még a „primitív nyelvek nagyon korlátozott szókészletét" ("primitive language", nála is idézőjelben, "very limited vocabulary") is, de utóbbit illetően számszerű jellemzést nem tett.

Mai mércével is tudományosnak minősíthető összehasonlításokat tartalmaz, már az akkorra a színelnevezésekre, a növény- és állatnevekre megfogalmazott univerzálékra is utalt az amerikai Stanley R. Witkowski és Harold W. Burris tanulmánya (1981), amely egy társadalom komplexitása ("societal complexity") és az azt képviselő nyelv szókincsének nagysága között talált összefüggést. A társadalmi komplexitás fogalmát és egy-egy kultúrát jellemző adatait a kortárs amerikai szociológiából (Marsh 1967) vették át, továbbá 44 előzetesen, komplexitása alapján szociológiailag számszerűen jellemzett társadalomhoz társították az illető nyelvközösségek akkor rendelkezésre álló szótárainak méreteit, számszerű adatait.

A társadalmi komplexitás kultúránként váltakozva nagy eltéréseket mutat, s ennek arányaiban megfelelő nagyságrendűek a szókincseknek a szótárban rögzített eltérései is. Witkowski és Burris így jellemzőnek tartották a jelentősebb európai nyelvek százezer címszót tartalmazó szótárait éppúgy, mint az egyszerűbb társadalmakat képviselő nyelvek szókincsét rögzítő szótárak pár ezres állományát (Witkowski–Burris 1981). Megállapították továbbá, hogy a társadalmi komplexitás általában növekszik és ezzel párhuzamosan általában a szókincs is bővül, de például kivételt képeznek a növény- és állatnevek (Witkowski–Burris 1981:148), amelyekre még kitérek, s összevetem őket a szókincs néhány más részletével (számnevekkel, testrészelnevezésekkel, színnevekkel). A szókincs megoszlásának összehasonlító vizsgálata egyelőre csak a legjobban ismert szómezőkben lehetséges.

A nyelvészetet népszerűsítő, még említésre kerülő művek elsősorban az írásbeliséggel rendelkező kultúrák nyelvei szókincsének méreteire vonatkozó véleményeket tartalmaznak (az angolra: Pei 1966, Pinker 1995, 2000, Deutscher 2011, a magyarra: Nádasdy 2020), s az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák nyelveire vonatkozóknál lényegesen csekélyebb változatosságot mutatnak. Utóbbi nyelvek jellegzetes képviselői az ausztráliai nyelvek, s a rájuk vonatkozó vélemények megoszlását ismertetem. Ami a nagyságrendeket illeti, a megbízhatóbb becslések az írásbeliség nélküli kultúrák nyelveinek szókincsét is már nem ezres, hanem tízezres nagyságrenddel jellemzik, az írásbeliséggel rendelkezőkéinél százezer volt a határ.

A szaknyelvek terminológiái olyan drámaian megnövelik a szókincset, hogy a fejlettebb társadalmakat képviselő nyelvek esetében a bátrabb becslések már az elméleti szakirodalomban régóta emlegetett, a teljes szókincset jellemző egymilliós határt is túllépik. Például folyamatosan szaporodnak a felfedezett égitestek nevei, amik ha egyáltalan szavak, akkor egyértelműen tulajdonnevek, s a több millió kémiai vegyület is valamilyen formában elnevezést kap, amelyek szintén címkeszerűek, csak elvben anyagnevek. Vitatható, hogy ezek a címkeszerű képződmények szavak-e, vagy az emberi memória számára végképp kezelhetetlen, rögzített körülírások, részét képezik-e bármely természetes nyelvnek? Ezeknek a szaknyelvekben jelentkező képződményeknek a kezelése, megítélése, a szókincs egészében való elhatárolása komoly kihívás a kortárs lexikológia számára.

Az új évezred elején a nyelvészet tudományát népszerűsítő művek között kiemelkedően jelentősek Guy Deutscher több kiadásban is megjelenő munkái (például 2006, 2011). Deutscher utóbbi könyve írásakor a több kontinensen végzett terepmunkáikról is nevezetes, mérvadó tipológusokkal is konzultált, így a szovjet nyelvészetből induló, később ausztrál Alexandra Y. Aikhenvalddal és a brit, ausztáliai nyelveket is leíró R. M. W. Dixonnal, számára egyszerűen Sasha Aikhenvalddal és Bob Dixonnal. A nyelvészet népszerűsítésében élenjáró Deutscher, külön nem említett nyelvleírásokra hivatkozva szokatlanul szerényen háromezer és ötezer közöttire becsülte az írásbeliség nélküli ("illiterate") kultúrák nyelveinek szókincsét (2011: 110).

Maga R. M. W. Dixon az ausztráliai nyelvekről írt igényes összefoglalásában egy-egy ilyen nyelv szókincsét tízezerre becsülte, megjegyezve azt is, hogy az átlagember ("the man in the street") szókincse a világon ugyancsak körülbelül ennyi (1980: 2, 102). Várható lett volna hogy számszerű becsléssel nyilatkozzon az ausztráliai nyelvek egyik fő szakértője, Nicholas Evans is a primitív nyelvekkel kapcsolatos tévhiteket eloszlató írásában, de nem tette, viszont az ausztráliai nyelvek szókincsének részletező tulajdonságára, különösen az ökológiai, etnobiológiai szókészlet nagyságára hívta fel a figyelmet (Evans 1998). Összehasonlító vizsgálódáskor ezek a jellegzetességek az európai nyelvek tulajdonságait és nem tipológiai szempontokat alapul véve egyszerűen aránytalanságoknak minősültek.

A több kontinensen terepmunkát végzett viszonylag kevés magyar nyelvész egyike Vászolyi Erik. Az ő bátor és határozott megállapítása szerint az ausztráliai nyelvek kielégítően alig dokumentált szókészlete több tízezernyi szóból áll (1999: 110), s ez általában jellemezheti az egyszerűbb társadalmakat, írásbeliség nélküli kultúrákat képviselő nyelvek szókincsét. Vászolyi később hozzátette, hogy a sokáig és sokak által elfogadott tízezres szókincs csak szerény és megalapozatlan becslés (2003: 159–160). Deutscher és Vászolyi nézete az írásbeliség nélküli nyelvekről komoly eltérést mutat, Dixoné középutat képvisel.

Ami a szókincs főbb összetevőit, már a részleteket illeti, a szavak jelentésük tekintetében való megoszlását illetően is gyakran feltételezésekre, gyakran csak becslésekre lehet hivatkozni. Moravcsik Edith nyelvtipológiai összefoglalásában például a világ nyelvei szókincsének méreteire vonatkozó összehasonlító megállapításokat nem tett, viszont több részletet (névmások, számnevek, ellentétet kifejező melléknevek, színnevek, testrészelnevezések) illetően univerzálékat ismertetett (Moravcsik 2013).

A számnevek a világ nyelveiben a számolás kifejezésének alapvető szemantikai és szintaktikai egységei. A világ nyelveiben különböző számnévrendszerek alakultak ki, amelyek alapszámnevek, atomi egységek és összetett számneveket létrehozó műveletek segítségével írhatók le. Az alapszámnevek a számok lexikalizációi, amelyek révén az összetett számneveket képezik, legalábbis a világ nyelveinek többségében. A számnévrendszerek kitüntetett elemei az összetételek képzésében fontos bázisok. Az első bázis az a számnév, amelytől kezdődően az összetett számnevek létrejönnek. Ez a világ nyelveiben leggyakrabban a 'tíz' jelentésű szó (a tízes számrendszert tükröző decimális rendszer), de gyakran előfordul ebben a szerepben a 'négy', a 'tizenkettő' és a 'húsz' jelentésű szó. Az alapszámnevek és a bázisok segítségével, a nagyobb számok kifejezésére, műveletek révén összetett számnevek képezhetők. Ami a műveleteket illeti, az összetételek között a világ nyelveiben leggyakoribb az összeadás, ezt követi a szorzás; a kivonás és az osztás ritkábbak. A számnevekre vonatkozó univerzálékat a fentiekhez nagyjából hasonlóan mutatta be Moravcsik Edith (2013: 45–51).

A számnevek teljes hiányát elsősorban brazíliai őslakók nyelveiből regisztrálták (Moravcsik 2013: 50). Az alapvetően hasonló elvek alapján, fokozatosan kialakuló, bizonyos változatosságot azonban mutató, gyakran testrészelnevezésekre visszavezethető számnévrendszerek kiépülése is párhuzamos az illető nyelvközösség társadalmi komplexitásának növekedésével. Az ausztráliai nyelvekben határozott tőszámnév alig van, s talán ezek megjelenése is csak a brit gyarmatosítással egyidős. Az anyanyelven való számlálás a több esetben is már összetétellel kifejezett hármat el-eléri, nagyon ritkán túlterjed a féltucaton, egészen kivételesen a huszat is eléri. Az összetett számneveket az összeadás elve kapcsolja össze. Külön sorszámnevek nincsenek (Dixon 1980: 107–8, Vászolyi 2003: 115–8).

A világ minden nyelvében vannak azonban kiépült rendszereket képező testrészelnevezések. Az egy morfémából álló alaptestrésznevek kiegészülnek összetételekkel, de készletük általában így se haladja meg a kétszázat, a természetes nyelvek, legalábbis a köznyelvek részletesebb rendszereiben sem. A testrészelnevezések szintén többé-kevésbé jól meghatározható általános elvek alapján, gyakran rész–egész viszonyokat kifejezve rendeződnek (Moravcsik 2013: 31–34). Itt is vannak azonban lényeges eltérések, még a test tagolását illetően is. Például gyakori, 593 átnézett nyelvből 72-re jellemző, hogy nincs megkülönböztetve a 'kéz' és az 'ujj' jelentésű szó, így az ausztráliai warlipiriben sem (*rdaka* 'kéz és ujj', Moravcsik 2013: 33). További, elsősorban már nagyobb társadalmi komplexitást képviselő nyelvekre jellemző a 'kéz ujja' és 'lábujj' megkülönböztető lexikalizálása (például angol *finger* és *toe*). Egyes ausztráliai nyelvekben azonban teljesebb a testrészeket megnevező szókészlet, mint általában az európai nyelvekben. Dixon erre példának említette, hogy a gyirbal nyelvközösség tagjai olyan csontokat is részletezve megneveznek, amelyeket az európai nyelvközösségekben csak az anatómiai szaknyelv ismerői (1980: 104–5). Az ausztráliai nyelvekre is általánosan jellemző a testrészelnevezések metaforikus kiterjesztése, gyakran az európai nyelvekre egyáltalán nem jellemző módon (például gyirbal *binda* 'váll; vízesés', Dixon 1980: 110).

A világ nyelveiben általános a színnevek készletének gyarapodása, ami ráadásul az alapokat illetően többé-kevésbé jól meghatározott sorrendben történik (például Witkowski–Burris 1981: 146, Deutscher 2011, Moravcsik 2013: 56–59, Nádasdy 2020: 77; a tizenegy, talán tizenkét úgynevezett alapszínnév megjelenésének sorrendjét a világ nyelveiben Brent Berlin és Paul Kay állapította meg, 1969). Már az alapszínnevek megjelenése is hosszú folyamat eredménye, a komplexebb társadalmakban pedig az alapszínnevekénél nagyságrendekkel nagyobb színnévrendszereket is használnak. Az ausztráliai nyelvekben azonban, a megállapított sorrendnek megfelelően, általában csak két ('fekete' és 'fehér' jelentésű) vagy három (az előbbiek és a 'piros/vörös'), néha négy (az előbbiek és a 'zöld' jelentésű) színnév van (Dixon 1980: 274). Állítólag néhány, a társadalmi komplexitás egészen alacsony fokát képviselő brazíliai, új-guineai nyelvben egyáltalán nincsenek színnevek, s a színnevek meghatározott sorrendben való megjelenésének elutasítói is többek között egyes ausztráliai nyelvek színneveinek bizonyos tulajdonságaira hivatkoznak (erről Moravcsik 2013: 58).

A részletező növény- és állatnevek száma egy-egy köznyelvben nagyjából állandó, sőt esetleg csökkenő. Az átfogó kategóriák (például a 'hal', 'madár' jelentésű szók) többé-kevésbé – a színnevekhez hasonlóan – meghatározott sorrendben jelennek meg (Hunn–Brown 2011: 327), a legátfogóbb 'állat' és 'növény' jelentésű szók pedig csak egészen nagy társadalmi komplexitást képviselő nyelvekben léteznek, s itt is viszonylag új, az ókorig visszavezethető fejlemények. Alá- és fölérendelések, olykor bámulatosan találóak, kezdetleges anyagi kultúrájú népek nyelveiben is előfordulnak, de ezek kiépült rendszerei elsősorban az állattenyésztő és földműves kultúrákat képviselő nyelvekre jellemzőek.

Dixon, Evans és Vászolyi is hangsúlyozta az élő természetre vonatkozó szókészlet gazdagságát az ausztráliai nyelvekben, ami viszont csupán töredéke lehet a feltételezett több tízezres szókincsnek. Az 1990-es évekre a rendkívül igényes kortárs amerikai etnobiológusok, specialisták vizsgálatai révén, nem szótárak adataira hagyatkozva az derült ki, hogy az etnobiológiai szókincs alapvető elemeinek nagysága a világ nyelveiben meglehetősen hasonló: a földművelő közösségek fajokat jelölő növénynevei számának átlaga 520 (Berlin 1992: 98; ez az átlag a nem földművelők esetében mindössze 200; hasonlóan már: Witkowski–Burris 1981:148; újabban is: Hunn–Brown 2011: 320), az állatnevek átlaga 390 (Berlin 1992: 100).

Ezeket a számokat értékelve már megfogalmazták a bűvös ötszáznak legalábbis a nagyságrendet kijelölő határát, ami például Európában azt is jelenti, hogy egy adott vidék vadontermő virágos növényeinek nagyjából 10%-ának van népi neve. Az emlősök, a madarak, a fák általában viszonylag jól számon vannak tartva, általában szerény viszont az alacsonyabb rendű állatok, még szerényebb a gombák megnevezése. Utóbbiakra a környezetük élővilágát az érdekes módon a gyűjtögetőknél tágabban számon tartó, különösen ínségidőben gombára is fanyalodó földművelők legfeljebb pár tucat elnevezést használnak, s előfordul, hogy csak egy-két gombanevet regisztrálnak a gyűjtések, ha regisztrálnak egyáltalán. A növények és állatok megnevezésére léteznek részletesebb, kiépült részrendszerek is, ezek elsősorban az állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó társadalmak nyelveiben vannak jelen. (Sokat emlegetett példa a tevére vonatkozó szókincs az arabban.)

A kezdetleges anyagi kultúrájú, írásbeliséggel nem rendelkező társadalmak etnobiológiai ismeretei általában jellemzik a közösségek tagjait. A modern, komplex társadalmak növény- és állatnevei viszont legalább három különböző rendszerben határozhatók meg: a hagyományosan gazdálkodók, a városiak és a szakértők rendszereiben, s nagyságrenddel jellemezhető, egyértelmű bővülést csak az utóbbi mutat. A XX. század utolsó harmadában megkezdett igényesebb európai, így magyar etnobiológiai gyűjtések is a parasztok és pásztorok körében a növénynevek átlagos 520, az állatnevek átlagos 390, legalább a nagyságrendet kijelölő számának megfelelő eredményeket mutatnak.

Ami a városi emberek növényismeretét illeti, ezt a részleteket illetően pontatlan azonosítások és egyáltalán lényegesen kisebb ismeret jellemzi, viszont jellemző az átfogó kategóriák használata. Például már egy 1970-es évekbeli felmérés szerint a városi amerikaiak csak 40–80 növényféleséget különböztetnek meg (Witkowski–Burris 1981: 148). Ezzel kapcsolatban általánosan is megfogalmazták, hogy a társadalmi komplexitás növekedésével, az egyre részletezőbb munkamegosztással, a gazdálkodás belterjessé válásával párhuzamosan csökken az érdeklődés az élő természet iránt, csökken az etnobiológiai szókincs is, nemcsak arányában az egyre bővülő szókincs egészéhez viszonyítva, hanem egyáltalán méreteiben is (Witkowski–Burris 1981:148–9). Kiegyenlítésképpen azonban létrejön a biológiai szaknyelv elsősorban specialistákra tartozó szókincse.

Az írásbeliség nélküli nyelvek etnobiológiai szókincse gazdagságának illusztrálására újabban népszerű példa, hogy az ausztráliai kunwinjku nyelvben öt különböző, lexikalizált ige van a különböző kengurufajok szökellésének leírására (Evans 1998: 164, említi Moravcsik 2013: 5). Azonban az egészében több tízezresnek feltételezhető szókincs részeként az etnobiológiai szókészlet nem minősíthető meghatározó méretűnek az ausztráliai nyelvekben sem, s egyelőre nem világos a szókincs egészének az európai köznyelvekétől meglehetősen eltérő összetétele. Például a jobban vizsgált főnevekhez képest alig létezik megalapozottabb összehasonlítás az igék körében, s valószínű például, hogy a társadalmi komplexitás növekedésével lényegesen csökken az Evans által példának hozott, az állatok viselkedését leíró igék száma. Ilyesféle igéknek rendszere az európai nyelvekben elsősorban szaknyelvekben létezik, így az állattenyésztéséiben és a vadászatéiban, s még ezek az igék is gyakran az állatok hangadásával kapcsolatosak.

Összevetésképpen érdekes, hogy a Pei által idézett becslések óta az írásbeliséggel rendelkező nyelvek szókincsére vonatkozó nézetek általában keveset módosultak, bár az újabb bátor becslés is többszöröse lehet a szerénynek, s gyakran az előbbi a passzív, az utóbbi az aktív szókincsre vonatkozik. Jean Aitchison kritizálta, a mentális lexikonnal foglalkozó könyve egyik oldalán sokallotta, a következőn kevesellte az angol főiskolások szókincsének 150 ezer szóra való becslését, szerinte ez csak ötvenezer szó (1987: 6), de ugyancsak szerinte, egy későbbi becslésre hivatkozva, akár a 250 ezret is elérheti (1987: 7).

Deutscher két, az 1990-es években közzétett felmérést idézett, melyek szerint egy angol nyelvű egyetemi hallgató passzív szókincse negyvenezer szóra, egy egyetemi oktatóé 63 ezer szóra becsülhető (Deutscher 2011: 110, 264–5). A nyelvészet népszerűsítésében ugyancsak jeleskedő Steven Pinker előbb, egy másik felmérés alapján, a középiskolát végzett angol anyanyelvűek hasonlóan 45 ezer szavas passzív szókincsét említette (Pinker 1995: 154), egy későbbi könyvében ezt az adatot módosította hatvanezerre, hozzátéve, hogy egy művelt ("literate") felnőtt szókincse kétszer ekkora lehet (Pinker 2000: 3).

Teljes egyetértés az újabb magyar szakirodalomban sincs. Maticsák Sándornak a magyarra vonatkozó becslése a következő: „egy átlagos műveltségű felnőtt 200 ezer szót is megért, de csak mintegy tízezret használ" (a passzív szókincs így az aktívnak húszszorosa, 2020: 329), s ő is a magyar írók szókincsét húszezer körülire tette (2020: 330). Az ugyancsak elsősorban szótárakban rögzített adatokra és becslésre hagyatkozó Nádasdy Ádám szerint a magyarban, mint az írásbeliséggel, sajtóval, közoktatással rendelkező nyelvekben általában, körülbelül százezer szó van (Nádasdy 2020: 88), s a kissé csalóka módon világelsőnek tekintett angol szókincset szokás egymillióra becsülni (Nádasdy 2020: 90; az angol egészéről hasonlóan nyilatkozott már Pei is, 1966: 123; az egymilliós becslés a teljes magyar szókészlet nagyságára is a XX. század közepétől szokásos, Nagy 1972: 74, csak hozzávetőleges becslésként említette Grétsy László, 1978: 101–2). Nádasdy szerint a nyelvközösség teljes szókincsének egyetlen beszélő sincs birtokában, s a magyar esetében a legműveltebbek kb. harmincezer szót ismernek, a legműveletlenebbek hatezret (2020: 89).

A szókincs fejlődése, bővülése jól nyomon követhető a gyermeknyelv tanulmányozása során. Erről már Mario Pei is röviden megemlékezett (1966: 124), s legalábbis az akkorra megállapított nagyságrend később se változott. A nyelvészként is jelentős amerikai pszichológus Henry Gleitman szerint az USA-ban (és nyilván egyáltalán komplex társadalomban) felnövő gyermek másfél éves korában átlag 25 szavas szókincse ötéves korára tízezresre növekszik (1995: 357–8). Lényegesen kevesebb, mindössze legfeljebb kétezer szót említett egy kortárs tanulmányra hivatkozva, ötéves magyar gyermek esetében Nagy Ferenc (1972: 75).

Az állati kommunikáció szótári egységeivel való összehasonlításoknak legfeljebb az emberi és állati kommunikáció közötti szakadék hangsúlyozásával van némi értelme. Az 1960–1970-es évek fordulója egyes amerikaiak által a nyelv alaptermészetének megismerése céljából jelnyelvre megtanított majmok (csimpánzok, gorillák) kora volt, s e munkálkodás leírása és értékelése a magyarra fordított szakirodalomban elsősorban a nyelv keletkezése kapcsán jelentkezett (Pap, szerk. 1974). Ekkoriban híres nősténycsimpánz volt Washoe, akit a Gardner házaspár (Beatrice és Alan) az emberi kommunikációt képviselő, eredetileg süketnémák számára kidolgozott amerikai jelnyelv (ASL) egyes elemeire valamelyest megtanított. A Gardner házaspár és Washoe között azonban tulajdonképpen nem üzenetváltás zajlott, hanem a majmot egyszerűen betanították, mint az például a cirkuszban is szokásos. Az innátizmus enyhébb változatát képviselő Henry Gleitman még összevetette Washoe „szókészletét" a gyermeknyelv adataival (Gleitman 1995: 371; korábbi összevetés például Aitchison 1987: 6–7). Az idomítás, külön Washoe-é, s különösen az összevetések az innátizmus eltökéltebb hívei körében rosszallásra, heves és jogos elutasításra találtak, mivel a majmok nem az emberi kommunikációt képviselő jelnyelvet, hanem csak ennek külön, némely, általuk már másféle kommunikációban használt elemét sajátították el (például Pinker 1995: 369–373).

Washoe egyébként négyéves korára talán 130 jelet, ténylegesen állítólag csak huszonötöt tanult meg, s megszerzett „nyelvtudását" – megint csak állítólag – fajtársainak is közvetítette. Aitchison a kor rekordereként a talán 400 jelet is elsajátító, Koko nevű gorillát említette (1987: 6). A jelnyelv egyes elemeire megtanított majmok nyelvében próbáltak ugyan szóosztályokat kimutatni, de e nyelveknek gyakorlatilag nincs szintaxisa. Alapvetően megtévesztő lenne tehát fejlődésláncot felállítani a jelnyelv egyes elemeire megtanított majmok merőben másféle kommunikációban használt szótári egységei, az írásbeliség nélküli nyelvek és a gyerekek viszonylag szerény, továbbá az írásbeliséggel is rendelkező nyelvet beszélő felnőttek viszonylag gazdag szókészlete között.

IRODALOM

Aitchison, Jean 1987. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. Basil Blackwell, Oxfrod.

Berlin, Brent 1992. Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. Princeton University Press, Princeton, N. J.

Berlin, Brent – Paul Kay 1969. Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. University of California Press, Berkeley & Los Angeles.

Deutscher, Guy 2006. The Unfolding of Language. The Evolution of Mankind's Greatest Invention. Arrow, London.

Deutscher, Guy 2011. Through the Language Glass. Arrow, London.

Dixon, R. M. W. 1980. The Languages of Australia. Cambridge University Press, Cambridge.

Evans, Nicholas 1998. Aborigines speak a primitive language. In: Laurie Bauer – Peter Trudgill, eds.: Language Myths. Penguin, London, 159–168.

Gleitman, Henry 1995. Psychology. W. W. Norton & Company, New York & London, 4th edition.

Grétsy László 1978. Nyelvünk szókincse. In: Takács Etel, szerk.: Tanulmányok a nyelvről. Országos Pedagógiai Intézet, Bp., 85–102.

Hunn, Eugene S. – Cecil H. Brown 2011. Linguistic ethnobiology. In: E. N. Anderson et al., eds.: Ethnobiology. John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey, 319–333.

Malinowski, Bronislaw 1923/1946. The problem of meaning in primitive languages. In: C. K. Ogden – I. A. Richards: The Meaning of Meaning. Harcourt, Brace & World, New York, 8th edition, 296–336.

Marsh, Robert M. 1967. Comparative Sociology. A Codification of Cross-societal Analysis. Harcourt, Brace and World, New York.

Maticsák Sándor 2020. A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat, Bp.

Moravcsik, Edith A. 2013. Introducing Language Typology. Cambridge University Press, Cambridge.

Nádasdy Ádám 2020. Milyen nyelv a magyar? Corvina, Bp.

Nagy Ferenc 1972. Kvantitatív nyelvészet. Tankönyvkiadó, Bp.

Pap Mária, szerk. 1974. A nyelv keletkezése. Kossuth, Bp.

Pei, Mario 1966. The Story of Language. Mentor, New York & Toronto, revised edition.

Pinker, Steven 1995. The Language Instinct. The New Science of Language and Mind. Penguin, Harmondsworth.

Pinker, Steven 2000. Words and Rules. The Ingredients of Language. Perennial, New York.

Postal, Paul M. 2004. Skeptical Linguistic Essays. Oxford University Press, Oxford, etc.

Vászolyi Erik 1999. ausztráliai nyelvek. In: Fodor István, szerk.: A világ nyelvei. Akadémiai, Bp., 107–114.

Vászolyi Erik 2003. Ausztrália bennszülött nyelvei. L'Harmattan, Bp.

Witkowski, Stanley R. – Harold W. Burris 1981. Societal complexity and lexical growth. Behavioral Science Research 16: 143–159.

JANCSÓ ANDRÁS

Katolikusként a demokráciáért: Ernst-Wolfgang Böckenförde jelentősége a 21. századi keresztények számára[1]

„Nyugat-Európa, ahonnan a protestáns kereszténység kiindult, és amely a katolicizmus történelemének jelentős alapjául szolgált, a világ egyik legszekulárisabb régiójává vált." – állapítja meg a Pew Resarch Center 2018-as kutatása[2]. Van-e jövője a kereszténységnek egy szekuláris Európában? Amennyiben a szociológia egzaktságával szeretnénk a kérdésre felelni, akkor a rövid válasz, hogy nincs, vagy legalábbis a kereszténység egyfajta kulturális identitásként fog tovább élni, amelyben a vallási-spirituális jelleg elhomályosul. Ezt látszik igazolni az idézett kutatás is, amely rámutat, hogy a nyugat-európaiak többsége bár kereszténynek vallja magát, de vallását nem gyakorolja.

Azonban, ha úgy fogalmazzuk át a kérdést, hogy milyen lehetőségei vannak a kereszténységnek Európában, akkor megfogalmazható egy némileg hosszabb és bonyolultabb válasz. E válasz pedig a 20. századi német politikaelmélet, és jogfilozófiai gondolkodás egyik meghatározó alakjához, a két éve elhunyt Ernst-Wolfgang Böckenförde-hez kapcsolódik. „*A szabadelvű, szekularizált állam olyan előfeltételekből él, amelyeket ő maga sem tud garantálni*" (Böckenförde 1967, 93) – idézik gyakran a kortárs politikatudósok Böckenförde 1964-es állítását. Milyen aktualitása lehet a keresztények számára egy több mint ötven éve megfogalmazott mondatnak? A politikatudomány oldaláról meggyőző a válasz, hiszen Böckenförde „jogi és politikai gondolkodáshoz való hozzájárulása túlmutat a kontextus[á]n: önmagában is helytáll" (Künkler–Stein 2017a, 34). Ugyanakkor a nemzetközi recepció sok esetben épp a Böckenförde-paradoxon kontextusát hagyja figyelmen kívül, amely a tézis erodálódását eredményezheti. Erre a problémára már többen is felhívták a figyelmet, például Karl Lehmann[3], aki szerint „nem ritkán az érvelést úgy értelmezik, mintha a vallási-világnézeti semlegesség és a társadalmi pluralizmus miatt az állam teljes mértékében lemondana az erkölcsi viszonyokról való gondolkodásról" (Lehmann 2002, 27).

Ahhoz tehát, hogy a paradoxon jelentőségét megértsük és megőrizzük a 21. századi keresztények számára, szükségesnek látszik megvizsgálni annak kontextusát. E tanulmány nem pusztán a szövegkörnyezetre fókuszál, hanem Böckenförde gondolkodását kívánja bemutatni, amely szélesebb értelmezési horizontot biztosíthat ahhoz, hogy a tézis aktualitása megítélhető legyen. Ebből fakadóan, a tágabb összefüggések felvázolásán keresztül kívánunk eljutni a szöveg szintjére, amely a szerző munkásságának koherenciájára is rávilágít.

A már idézett tételmondat, amely Böckenförde-paradoxon vagy Böckenförde-diktum néven vált ismertté *Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamata*[4] című előadásban hangzott el. Ahogy a cím is előrevetíti, a szöveg azt a folyamatot mutatja be történelmi perspektívában, amely során az invesztitúraharcoktól kezdődően a francia forradalomig az állam és az egyház fokozatos szétválása nyomán létrejött a modern állam. A nagyívű történelmi áttekintés végén, az előadás lezáró szakaszában fogalmazza meg az állam alapjaira vonatkozó kérdését és adja meg válaszát paradoxon formájában. Ez az első olvasatra szokatlan forma, amelyben a történelmi elemzés és a politikafilozófia szintézise jelenik meg, nem idegen Böckenförde számára.

Böckenförde tanulmányai során két doktori fokozatot szerzett: a jogtudomány területén 1956-ban, majd 1960-ban a történelemtudomány doktorává fogadták. Mindkét disszertációban hermeneutikai megközelítéssel vizsgálta a (jogi) fogalmakat azok történelmi kontextusában, hogy felismerje a fogalmak értelmezésében bekövetkező változásokat (Künkler–Stein 2017a). Böckenförde beszámolója szerint Franz Schnabel-től[5] tanulta meg, hogy „inkább nagy struktúrákban gondolkodjon, mint empirikus részletekben" (Künkler–Stein 2017a, 7). Ez a megközelítés mód jelenik meg híres '64-es előadásában, de később is jelentős szerepet játszik érdeklődésében.

A fogalmak eredete és jelentéstörténete iránti érdeklődése lehetővé tette, hogy a 20. századi német szellemtörténet két jelentős vállalkozásában is aktív szerepet vállaljon. Már a Heidelbergi Egyetemen – ahol 1964 és 1969 között oktatott – közeli kapcsolatba került Reinhart Koselleckkel[6], akivel tagja volt a Werner Conze[7] által vezettet modern társadalomtörténetet kutató munkacsoportnak. 1969-ben Koselleckel együtt az ún. reformegyetemként (ld. Lundgreen 1994) létrehozott Bielefeldi Egyetemen folytatták a munkát[8].

Ezt megelőzően, a Münsteri Egyetemen töltött évei alatt, került kapcsolatba Joachim Ritterrel[9] és az általa szervezett *Collegium Philosophicum*-mal. A „Ritter-iskolának" – Böckenförde mellett – olyan résztvevői voltak, mint Hermann Lübbe[10], Odo Marquard[11] vagy Robert Speamann[12] akik meghatározták a 20. századi német gondolkodás alakulást (Schweda 2010). Jans Hacke, a berlini Humboldt Egyetem docense mutatott rá, hogy a Ritter-kör megkerülhetetlen a Német Szövetségi Köztársaság eszmetörténeti hátterének vizsgálatakor és „nem korlátozható tovább a Frankfurti Iskola történetére" (Hacke 2006, 11). Amellett, hogy Böckenförde filozófiai érdeklődését nagyban formálta a *Collegium Philosophicum* közössége (Künkler–Stein 2017a), részt vett a világszinten jelentőssé váló *Historisches Wörterbuch der Philosophie* megalkotásában[13]. Joachim Ritter és a *Collegium Philosophicum* nem csak Böckenförde fogalomtörténeti érdeklődésének állomásaként jelentős az 1964-es szöveg kapcsán. Az előadás helyszíne egy másik olyan kezdeményezés, ami befolyásolta Böckenförde munkásságát. Az 1957-ben Ernst Forsthoff[14] által létrehozott *Ebracher Ferienseminare*[15] egyfajta konzervatív tiltakozás volt a korszakban kialakuló tömegegyetemekkel szemben és „a mai napig a német tudományos élet élő mítosza" (Meinel 2011, 89).

Böckenförde jelentős szerepet játszott abban, hogy a münsteri *Collegium Philosophicum* és az *Ebracher Ferienseminar* közösségei aktív kapcsolatba kerüljenek egymással. Ugyan Ritter és Forsthoff érintőlegesen ismerték egymást korábbi egyetemi tanulmányaikról, de Böckenförde-nek köszönhető, hogy Ritter meglátogatta a szemináriumot. Ezt követően pedig a Ritter-kör több hallgatója – Hermann Lübbe, Robert Spaemann és maga Böckenförde – is a nyári szeminárium előadójaként kapott meghívást (Meinel 2011, 99–100). A két „öntevékenykör" nem pusztán tudománytörténeti érdekesség, hanem lényegi jelentőséggel bír témánk szempontjából. Az 1964-es előadás egyfajta reflexiónak is tekinthető a korábbi ebrachi vitatémákra, sőt Florian Meinel szerint a Böckenförde-paradoxon „csak egy kis variációja Ernst Forsthoff alkotmánypolitikai kulcsmondatának" (Meinel 2011, 103).

„Az előírt állami ideológia […] vagy egy »objektív értékrendszer« meghirdetése éppen azt a kettéhasadást szünteti meg, amelynek talaján az állami szabadság létrejött" (Böckenförde 1967, 93) – írja Böckenförde, aki a kettéhasadás problémájához Joachim Ritter munkáját ajánlja (ld. Böckenförde 1967, 49. lábjegyzet). Ez a „kettéhasadás" utal a szekularizáció nyomán létrejövő modern államra, amelyben a világi és szakrális szféra immáron különvált. A különválás biztosítja az állam szabadságát, amely elvezet a paradoxonhoz: a szabadelvű állam által biztosított és elismert szabadság a társadalom pluralizálódását

eredményezi, amely a társadalom homogenitását veszélyezteti, ami azonban szükséges ahhoz, hogy a szabadelvű állam, mint állam létezhessen. Ugyanakkor, bár Ritterre hivatkozik Böckenförde, tulajdonképpen egy Forsthoff által felvetett problémára reflektál. Forsthoff *A modern állam és az erény* című munkájában amellett érvel, hogy csak az erényhez kötött állam lehet szabad (Meinel 2011, 102–103).

Az „objektív értékrendszerrel" szemben az állampolgárok erényeire, azaz „az egyes ember morális szubsztanciájára" (Böckenförde 1967, 93) támaszkodó állam koncepciója kapcsolódik a szeminárium egy harmadik – már említett – előadójához, Carl Schmitthez. Böckenförde Schmittel való kapcsolata az 1950-es évek közepére nyúlik vissza, amikor Werner[16] bátyjával felkeresték az elszigetelődött Schmittet, akivel mindkét doktori disszertációját megvitatta (Künkler–Stein 2017a, 14). A későbbiekben Böckenförde egyike volt azoknak a gondolkodóknak, akik a háború után, jelentős különbségekkel ugyan, de aktualizálták Schmitt tanítását (Ingenfeld 2009, 12).

Böckenförde az állam alapjaira vonatkozó vizsgálódása során határozottan elutasítja, hogy azt valami féle „objektív értékekre" alapozzák, ugyanis az „megnyitja az utat a napi értékelések szubjektivizmusa és pozitivizmusa előtt" (Böckenförde 1967, 93). Ehhez kapcsolódóan Schmitt, *Az értékek zsarnoksága*[17] című munkáját ajánlja, amely szintén szorosan kapcsolódik az ebrachi szellemi műhelyhez. Forsthoff 1959-es előadásában az ember személyes döntésén alapuló erényt állítja szembe az értékkel, amely egy külső és személytelen elvként kerül leírásra. Schmitt-re lelkesítőleg hatott az előadás és az azt követő vita. Hazatérése után megírta az értékek zsarnokságáról szóló munkáját, amelyet néhány héttel később el is juttatott Forsthoffnak (Meinel 2011, 99). Böckenförde megfogalmazásában az értékek ezen schmitti zsarnoki motívuma jelenik meg, amikor úgy fogalmaz, hogy „objektív érvényt követelve magának, a szabadságot inkább szétrombolja, mint megalapozza" (Böckenförde 1967, 93).

Schmitt hatása több helyen is felfedezhető Böckenförde gondolkodásában. Államelméletében jelentős szerepet tölt be Schmitt és hozzá kapcsolódóan Hobbes államfelfogása. Az 1978-as *The State as an Ethical State*[18] című írásában Schmitt, *Der Begriff des Politischen* című munkájára hivatkozik az állam mint a béke egységének koncepciója kapcsán (ld. Böckenförde 2017a, 7. lábjegyzet) Az állam mint békefenntartó keret alapvetően egy olyan hobbes-i gondolat, ami Schmittet is foglalkoztatta. Hobbes-tól származik Böckenförde azon meggyőződése is, hogy a szabadság nem lehetséges hatalom nélkül, ugyanis a döntéshozatalhoz elengedhetetlen a hatalmi egység (Künkler–Stein 2017b). Ez a megfontolás jelenik meg a '64-es előadásban is, amikor úgy fogalmaz, hogy „Hobbes az államot mint szuverén döntési egységet alapozza meg, amely külső békét és biztonságot nyújt" (Böckenförde 1967, 87).

A szekularizáció folyamatának vizsgálata során nem meglepő, hogy megjelenik Hobbes, aki a 17. század folyamán elméleti megalapozását kínálta a világi és a szakrális hatalom szétválasztásának. Az angol filozófus koncepciójában az állam szekuláris és a vallástól független világi célokat szolgál. Annál érdekesebb, hogy Böckenförde Hobbes nyomán jut arra belátásra is a *Security and Self-Preservation before Justice* című munkájában, hogy „a vallás tekintetében kissé nyitva hagyja az ajtót a liberalizmus számára: az állam törvényei teljes egészében a hatalmon és az autoritáson alapulnak: ezeket nem lehet vallásos igazság alapján legitimálni" (Künkler–Stein 2017b, 42).

Világos már az 1964-es szövegben is, hogy Böckenförde nem állítja, hogy a modern állam alapját biztosító homogenitás kizárólag a kereszténységtől függ (Uertz 1995). Ugyan a szekularizáció folyamatának vizsgálata során az állam alapjainak keresztény motívumaira fókuszál, de amikor az állam homogenitását biztosító erőt keresi a

keresztény vagy sokkal inkább vallási ihletettségű morál csak egy lehetséges opció. Böckenförde különféle lehetőségeket mutat be a homogenitás új formáira mint a nemzet, „természetes morál" vagy az állampolgárok eudaimonista etika szerinti életének biztosítása. Böckenförde úgy véli, hogy az emberek politikai egysége nem természetes adottság, azt folyamatosan építeni kell. Ezért szükséges megtalálni a homogenitást biztosító alapot, amely itt – a jelentős schmitt-i hatás ellenére – nem azonos a Schmitt által megfogalmazott fizikai és erkölcsi minőségen alapuló nemzeti homogenitással (Künkler–Stein 2017a, 13). Böckenförde homogenitás fogalma a weimari köztársaságot támogató, fiatalon elhunyt bizonyos Hermann Heller[19] koncepciójára támaszkodik, aki az államot az emberi cselekvések egységeként definiálta (Künkler–Stein 2017b), amelyben az emberek közösségtudata határozza meg a homogenitást. Ez végső soron pedig attól függ, hogy azt önmaguk hogyan definiálják (Künkler–Stein 2017a).

Hellerrel egyetértve Böckenförde úgy véli, hogy az állam képes egyesíteni a benne rejlő különféle erőket, ugyanakkor ehhez szüksége van állampolgárainak hozzájárulására, hogy a liberális rendből fakadó heterogenitás ne sérüljön. Természetesen az állam támogathatja a homogenitást biztosító intézményeket, de azoknak önálló kezdeményezéseknek kell lenniük, így érthető meg, hogy „a katolicizmus csak egy szemléltető példa, amely saját kezdeményezésére és erőforrásaival hozzájárul az állampolgárok szükséges politikai homogenitásának megteremtéséhez" (Ingenfeld 2009, 12). Ugyanakkor egy kritikus felhívás is a keresztények számára.

Böckenförde elkötelezett katolikus, akinek a társadalmi kohézióról, az állam és a társadalom morális alapjairól szóló megfontolásaiban megjelenik egy transzcendens dimenzió, azonban ez nem gátolja abban, hogy folyamatos kritikával szemlélje a korabeli katolikus egyházat. Már a '64-es előadást megelőzően intenzív vitákat folytatott az egyház demokrácia felfogásáról a *Das Ethos der modernen Demokratie und die Kirche*, valamint a *Der deutsche Katholizismus im Jahr 1933* esszéiben (Schmidt–Wedell 2002). Ismeretes, hogy az ebrachi előadás idején még tartott az a II. vatikáni zsinat (1962–1965), ami kiemelt módon foglalkozott a vallásszabadság kérdésével. A *Dignitatis humanae* kezdetű nyilatkozatot a zsinat utolsó ülésén 1965. december 7-én fogadták el, amely az egyházat a vallásszabadság alapjára helyezte, ezért az előadás (1964) és megjelenés (1967) közötti időszak az „igazság óráját" jelentette a Böckenförde-diktum számára (vö. Bahners 2008, Ingenfeld 2009).

Ennek fényében érdemes megvizsgálni Böckenförde alábbi megjegyzéseit. A nantes-i ediktum[20] kapcsán idézi a pápai megnyilvánulást miszerint, „ez volt a legrosszabb a világtól" (ld. Böckenförde 1967, 29. lábjegyzet). Hobbes kapcsán fogalmazza meg, hogy „a döntéseket meghozó szuverén állami hatalmat elismerni még nem hittagadás" (i. m., 88). A 19. századi keresztény állam eszméjének kapcsán pedig Marxot idézi: „Az úgynevezett keresztény állam az állam keresztény tagadása, de semmiképp sem a kereszténység állami megvalósítása" (i. m., 90). Ezek tulajdonképpen a kortárs katolikusok és legfőképp az egyház irányába tett kritikai megjegyzések, amelyekkel végső soron a liberális demokrácia elfogadására buzdítja a hívőket. Ahogy záró mondatában fogalmaz:

> *a keresztények erre az államra világiasságában ne idegenként tekintsenek, benne ne hitük ellenségét lássák, hanem a szabadság esélyét, amelynek megőrzése és realizálása az ő feladatuk is* (i. m., 94).

Katolikus családi háttere és vallásos elkötelezettsége miatt egyértelműnek tűnt, hogy a Kereszténydemokrata Pártba (CDU) fog belépni, azonban az egyház kritikája nemcsak munkáiban jelenik meg, hanem jelentősen hozzájárult, hogy a Szociáldemokrata Párthoz (SPD) csatlakozott. 2011-es életrajzi interjújában több fejleményt idéz fel,

ami a szociáldemokratákhoz közelítette: egyrészt aggasztotta, hogy a katolikus püspökök politikai célokra használták a vallást és arra bíztatták a híveket, hogy a CDU-ra szavazzanak, pont abban az időben, amikor a kereszténydemokraták politikájában a keresztény elemek „egyre inkább üres formulákká váltak" (Künkler–Stein 2017a, 28). Másrészt az 1959-es Bad Godesberg-i SPD pártkongresszust emeli ki, amelyen „a párt ideológiai jellegét félretették", de hozzáteszi: „nem voltam és nem is váltam száz százalékos SPD-taggá" (Böckenförde 2017b, 397). Szintén jelentős hatással volt rá Lorenz von Stein-nel[21] kapcsolatos tanulmánya, amely „azt a felfogást vetette fel, hogy a liberális jogok csak akkor élvezhetők, ha a társadalmi-gazdasági feltételek ezt lehetővé teszik" (Künkler–Stein 2017a, 28).

Von Stein – bár csak említés szintjén, de – ugyancsak megjelenik '64-es előadásában, ami megerősíti, hogy az a három dimenzió, amely jellemezi Böckenförde munkásságát már a kezdetektől fogva jelen van gondolkodásában. Künkler és Stein szerint e három dimenzió – az elkötelezett katolikus, liberális gondolkodó és társadalmilag tudatos szociáldemokrata – adja meg Böckenförde sajátos karakterét, ami felülemelkedik a jobb- és baloldali politikai megosztottságon és teszi lehetővé, hogy bizonyos kérdésekben konzervatívként, míg máskor progresszív módon nyilatkozzon meg. A Német Szövetségi Alkotmánybíróságon töltött közel 13 éve alatt ugyan tartózkodott a nyilvános megnyilatkozásoktól, de ezt követően 2019-es haláláig aktív formálója volt a német közgondolkodásnak.

Bár láthattuk, hogy az 1964-es, sokat idézett mondat miképpen illeszkedik egyfelől Böckenförde munkásságába, másrészt, ahogy Jens Hacke is megállapítja, a Ritter-iskola tipikus államfelfogásába (Hacke 2006), ugyanakkor aktualitása – a paradoxonhoz hasonlóan – többrétű. Egyfelől érdemes feltenni a kérdést, amikor az európai kereszténydemokrata pártok nagy része tehetetlen módon szemléli a keresztény értékek erodálódását, hogy vajon sikerült-e nekünk, keresztényeknek megbarátkozni a demokráciával és immáron nem ellenségként tekintünk-e rá? Másrészt a 21. századi keresztények számára Böckenförde hatástörténete kiemelt jelentőséggel bír. 1984-ben a Hanns Martin Schleyer-Stiftung és a Kultúra Pápai Tanácsa *Az európai örökség és a keresztény jövő* címmel konferenciát tartott Münchenben, amelynek egyik előadója a Hittani Kongregáció prefektusa, Joseph Ratzinger bíboros volt. A későbbi XVI. Benedek pápa *Keresztény orientáció a pluralista demokráciában?* című előadásában csatlakozik Böckenförde tételéhez és „radikalizálja" azt.

Ratzinger a pluralista demokrácia fenyegetettségét vizsgálja, ennek során idézi Böckenförde megállapítását, majd rögzíti: „beigazolódott Böckenförde tézise, miszerint a modern állam *societas imperfecta* – nem csak abban az értelemben tökéletlen, hogy intézményei mindig olyan tökéletlenek maradnak, mint lakosa, hanem más értelemben is: rajta kívüli erőkre van szüksége, hogy maga fennállhasson" (Ratzinger 2008, 268) Ratzinger „radikalizációja" abban áll, hogy egyértelművé teszi azt a – társadalom és vallás közötti – kölcsönös függést, ami a Böckenförde-paradoxonból csak implicit módon következik, de a tézis lényegét jelenti: „saját meggyőződés-nélküliségünkkel megfosztjuk a társadalmat attól, ami objektíve nélkülözhetetlen számára: emberségének és szabadságának szellemi alapjaitól" (i. m., 279).

Ratzinger így már nemcsak cselekvésre késztet, hanem programot kínál a böckeförde-i gondolatiság alapján, ez pedig a keresztény belső igazságból fakadó meggyőződés nyilvános meg*vallása*. Fontos látni azonban, hogy a ratzingeri kívánalom elhatárolja magát mindennemű teokratikus igényétől, és a hit nyilvánosságát a plurális állam keretein belül kívánja elérni, ragaszkodva a vallási tolerancia elvéhez. Ez azonban nem jelentheti

Ratzinger szerint az állam értéksemlegességét, hanem „meg kell tanulnia, hogy létezik az igazságnak egy olyan állománya, ami nincs alávetve a konszenzusnak, hanem megelőzi és lehetővé teszi azt" (i. m., 278). Joseph Ratzinger pápaként is sürgette a szekuláris állam kritikája során a keresztény ihletettségű morál restituálását, amellyel végtére is Böckenförde megállapításához csatlakozott, „hogy létezik valami »elengedhetetlenül szükséges« a pluralista demokráciában, ami nem a politika területén helyezkedik el" (Twomey 2008, 254). Ratzinger politikai gondolkodásában a szekuláris, liberális államra vonatkozó kritika a böckenförde-i tételmondatot kívánja igazolni. Érvelésének legfőbb motivációja, hogy bizonyítsa a liberális demokrácia morális megalapozásának szükségességét. A demokrácia nem képes „érvényben tartani azokat a morális értékeket, amelyeket nem övez többségi meggyőződés, anélkül, hogy bevezetne egy tőle idegen dogmatizmust" (Ratzinger 2005). Ez a dogmatizmus lehet egyfelől a relativizmus cinizmusa, másrészt pedig a demokrácia utópikus messianizmusa.

A demokrácia morális dilemmáira vonatkozó megoldása sajátosan katolikus megközelítés. Ratzinger úgy véli, hogy „a keresztény hit fölébreszti a lelkiismeretet és megalapozza az éthoszt" (Ratzinger 2008, 275). A keresztény hit tehát alkalmas lehet a morál destabilizációjának megelőzésére. A Katolikus Egyház szerepét elsősorban abban látja a demokrácia fenntartásában, hogy közös jóként őrizze és ápolja a hitből fakadó morális belátásokat, ugyanis ez a „feltétele a szabadság megmaradásának minden nihilizmussal és totalitárius következményeikkel szemben" (Ratzinger 2005). Ennél tovább megy, amikor úgy fogalmaz „nélkülözhetetlen az állam hivatkozása a keresztény alapra, kimondottan, ha állam akar maradni és pluralista akar maradni" (Ratzinger 2008, 275). Tehát katolikus nézőpontból megoldásként látja, ha az Egyház mint „*meggyőződéses közösség*" kötelességeként tekint arra, hogy fenntartsa a jelenben a történelem morális erőit, és „ezzel mindig létrejöjjön az értékeknek az az evidenciája, amely nélkül a közös szabadság nem létezhet" (Ratzinger 2005).

Maga Ratzinger is belátja, hogy ez a kívánalom egy olyan apóriát eredményez, amelyben, ha az Egyház feladja a nyilvánosságra vonatkozó abszolút igényét, akkor épp, hogy alkalmatlanná válik azoknak a morális erőknek a közvetítésére, amelyek a morál destabilizációjának megakadályozásához szükségesnek mutatkoznak. Robert Spaemannra hivatkozva úgy véli, hogy ezzel az Egyház a társadalomban ható egyéb erők szintjére degradálódik (Ratzinger 2008, 277). Ezzel ellentétben, ha az állam fogadja el az Egyház abszolút igényét, akkor „megszűnik pluralista lenni és közben az állam és az Egyház is elveszítik önmagukat" (uo.). Ennek áthidalására, továbbá az állam pluralizmusának és vallási toleranciájának megőrzésére sürgeti annak belátását, hogy a toleranciából nem fakadhat értéksemlegesség, és fel kell ismernie az államnak a keresztény gyökereit, amik biztosítják, hogy „létezik az igazságnak egy olyan állománya, ami nincs alávetve a konszenzusnak, hanem megelőzi és lehetővé teszi azt" (i. m., 278).

Vizsgálódásunk végén kijelenthetjük, lehet aktualitása egy ötven évvel ezelőtt megfogalmazott mondatnak. Ez az aktualitás nem csak elméleti jellegű. A Böckenförde-paradoxon nem pusztán egy politikaelméleti absztrakció. Nem csupán a szabadelvű, szekuláris állam kritikájáról van szó, nem a demokráciából való menekülést fogalmazza meg homályos képződményekbe, hanem implicit módon a kölcsönös függésben rejlő lehetőségre utal. Ezt erősíti meg Ratzinger interpretációja, amely egyúttal feladatot szab a kereszténye yeknek. Ugyanis az államnak szüksége van a vallás által közvetített morális kötőerőre, de ehhez a vallásnak is szüksége van hívei hit*vallására*. A kereszténység egyetlen lehetősége a szekuláris Európában – ha nem kíván pusztán kulturális identitásként a társadalomban ható egyéb erők szintjére süllyedni –, ha mint *vallomás* jelen és

a jelenben tud lenni, megőrizve az állam és a társadalom számára is nélkülözhetetlen kötőerőt. Ez a kihívás nem újdonság, hanem egy félévszázada velünk élő feladat, amelynek megoldása 2021-ben nem pusztán sürgető, hanem a szociológia egzaktsága szerint immáron *létkérdés*.

BIBLIOGRÁFIA

Bahners, Patrick 2008: Der Unsinn der Zivilreligion. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2008.05.19.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang 1967: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In Säkularisation und Utopia: Ebracher Studien. Ernst Forsthoff zum 65. Geburstag. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 75–94. = Pálfy Eszter – Z65HAD 2020: Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamat. Valóság, LXIII. évfolyam, 2020/2, 33–51.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang 2017a: The State as an Ethical State. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (szerk.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press, 2017, 86–107.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang 2017b: Biographical Interview with Ernst-Wolfgang Böckenförde. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (szerk.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press, 2017, 369–406.

Hacke, Jens 2006: Pholosophie der Bürgerlichkeit. Die liberalkonservative Begründung der Bundesrepbulik. Vandenhoeck & Ruprecht.

Ingenfeld, Martin 2009: Das Wagnis der Freiheit. Das Böckenförde-Diktum und seine Implikationen für eine moderne Demokratie. Konferencia-előadás 2009. július 4-én az Eric-Voegelin-Zentrum „Postsäkulare Gesellschaft – postsäkulare Demokratie?" című szimpóziumán.

Künkler, Mirjam–Stein, Tine 2017a: Ernst-Wolfgang Böckenförde's Political and Legal Thougth in Context. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (szerk.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press, 2017, 1–35.

Künkler, Mirjam–Stein, Tine 2017b: Böckenförde's Political Theory of the State. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (szerk.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press, 2017, 38–53.

Lehmann, Karl 2002: Säkularer Staat: Woher kommen das Ethos und die Grundwerte? Zur Interpretation einer bekannten These von Ernst-Wolfgang Böckenförde. . In Schmidt, Susanna–Wedell, Michael (szerk.): „Um der Freiheit willen…". Kirche und Staat im 21. Jahrhundert. Herder, 24–30.

Lemke, Thomas 2009: Gesellschaftskörper und Organismuskonzepte. Übrelegungen zur Bedeutung von Metaphern in der soziologischen Theorie. In Endreß, Martin–Matys, Thomas (szerk.): Die Ökonomie der Organisation – die Organisation der Ökonomie. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 201–223.

Lundgreen, Peter (szerk.) 1994: Reformuniversität Bielefeld 1969–1994. Zwischen Defensive und Innovation. Verlag für Regionalgeschichte.

Meinel, Florian 2011: Die Heidelberger Secession. Ernst Forsthoff und die «Ebracher Ferienseminare». Zeitschrift für Ideengeschichte. V. évfolyam, 2011/2, 89–108.

Pew Research Center: "Being Christian in Western Europe". 2018. május 29., https://www.pewforum.org/2018/05/29/being-christian-in-western-europe/

Ratzinger, Joseph 2005: Die Freiheit, das Recht und das Gute. In uő: Werte in Zeiten des Umbruchs : die Herausforderungen der Zukunft bestehen. Freiburg im Breisgau u.a., Herder.

Ratzinger, Joseph 2008: Keresztény orientáció a pluralista demokráciában? In uő: A közép újrafelfedezése – Alapvető tájékozódások. Ford.: Bors K. – Janka F. – Krizsanyik R. – Puskás A. – Szikora T. – Szopkó M. – Trauttwein É. Budapest: Szent István Társulat, 260–279.

Schmidt, Susanna–Wedell, Michael 2002: Vorwort. In Schmidt, Susanna–Wedell, Michael (eds.): „Um der Freiheit willen…". Kirche und Staat im 21. Jahrhundert. Herder, 11–14.

Schweda, Mark 2010: Joachim Ritters Begriff des Politischen. Carl Schmitt und das Münsteraner Collegium Philosophicum. Zeitschrift für Ideengeschichte. IV. évfolyam, 2010/4., 91–111.

Twomey, Vincent 2008: A politika teológiája. In.: Ratzinger, J.: A közép újrafelfedezése – Alapvető tájékozódások. Ford.: Bors K. – Janka F. – Krizsanyik R. – Puskás A. – Szikora T. – Szopkó M. – Trauttwein É. Budapest: Szent István Társulat, 245–258.

Uertz, Rudolf 1995: Die Christliche Demokratie in der historischen und sozialwissenschaftlichen Forschung. Eine Problemskizze. Historisch-Politische Mitteilungen. II. évfolyam, 1995/1, 1–24.

JEGYZETEK

1 A tanulmány első helyezést ért el a Habsburg Ottó Alapítvány által kiírt „Hazám, keresztény Európa” című pályázati felhíváson. A tanulmány online formában megjelent az alapítvány weboldalán.

2 Pew Research Center: “Being Christian in Western Europe”. 2018. május 29.

3 Karl Lehmann (1936–2018): A Német Püspöki Konferencia elnöke, mainzi püspök, teológus. A Böckenförde szervezésében működő „Wissenschaftlicher Club” egykori tagja.

4 Böckenförde, Ernst-Wolfgang 1967: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In Säkularisation und Utopia: Ebracher Studien. Ernst Forsthoff zum 65. Geburstag. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 75–94. = Pálfy Eszter – Jancsó András 2020: Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamat. *Valóság*, LXIII évfolyam, 2020/2, 33–51.

5 Franz Schnabel (1887–1966): történész. 1947 és 1965 között a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem oktatója, Böckenförde történelemtudományi disszertációjának konzulense.

6 Reinhard Koselleck (1923–2006): történész. A Heidelbergi Egyetemen Böckenförde és Koselleck közös szemináriumot tartott Poroszország jogrendszeréről (Künkler–Stein 2017a).

7 Werner Conze (1910–1986): történész. A háború után a Göttingeni, Münsteri, valamint a Heidelbergi Egyetemen oktatott.

8 Itt teljesedett ki Koselleck fogalomtörténeti kutatása a *Geschichtliche Grundbegriffe* című társadalmi-politikai fogalmak lexikonjában, amelyben Böckenförde közölte az „Organ, Organismus, Organisation, politischer Körper” szócikket (Künkler–Stein 2017a, Lemke 2009).

9 Joachim Ritter (1903–1974): filozófus. A háború utáni Nyugat-Németország egyik legmeghatározóbb gondolkodója, hozzájárult a német politikai gondolkodás modernizációjához és a modern liberális republikanizmus kialakításához. A világháború után a Münsteri Egyetem oktatója.

10 Hermann Lübbe (1926–): filozófus. Oktatási tevékenysége során tanított a Bochumi, Bielefeldi, valamint a Zürichi Egyetemen. 1966-ban Észak-Rajna-Vesztfáliában oktatásért felelős államtitkárrá nevezték ki.

11 Odo Marquard (1928–2015): filozófus. 1965 és 1993 között a Giesseni Egyetem oktatója. 1984-ben Sigmund Freud-díjat kapott.

12 Robert Spaemann (1927–2018): filozófus. A Stuttgarti, Heidelbergi, valamint a Müncheni egyetem filozófiaprofesszora.

13 Böckenförde három szócikket közölt a *Historisches Wörterbuch der Philosophie*-ben: normativizmus, konkrét rendszer-gondolkodás (Konkretes Ordnungsdenken), alkotmányos állam.

14 Ernst Forsthoff (1902–1974): jogtudós. Több német egyetemen oktatott, a heidelbergi katedrát a Gestapo tiltása miatt nem tudta elfoglalni. A háború után az amerikai katonai kormány is akadályozta a munkáját, de 1952-től ismét taníthatott. Részt vett a ciprusi alkotmány megalkotásában, valamint 1960 és 1963 között a ciprusi alkotmánybíróság elnöke volt.

15 A szemináriumon olyan előadók jelentek meg mint Carl Schmitt filozófus vagy éppen Hans Barion katolikus pap, kánonjogász. A II. világháború után – a Harmadik Birodalom idején végezett tevékenysége miatt – mellőzött, katedra nélküli Schmitt számára Forsthoff meghívása lehetőséget biztosított, hogy kapcsolatba kerüljön a fiatal tudós generációval (Meinel 2011).

16 Werner Böckenförde (1928–2003): katolikus pap, teológus, jogtudós. Egyidőben Joseph Ratzinger közvetlen munkatársa is volt a Münsteri Egyetemen.

17 Schmitt, Carl 1967: Die Tyrannei der Werte. In Säkularisation und Utopia: Ebracher Studien. Ernst Forsthoff zum 65. Geburstag. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 37–62.

18 Böckenförde, Ernst-Wolfgang 2017: The State as an Ethical State. In Künkler, Mirjam – Stein, Tina (eds.): Constitutional and Political Theory. Oxford University Press, 2017, 86–107.

19 Hermann Heller (1891–1933): filozófus. A Weimari Köztársaságban aktív szerepet vállalt a Német Szociáldemokrata Párt nem marxista szárnyában. Aktív vitát folytatott Hans Kelsennel és Carl Schmittel.

20 IV. Henrik francia király által 1598-ban kiadott rendelet, amelyben a franciaországi reformátusoknak – a hugenottáknak – biztosította a szabad vallásgyakorlatot, egyúttal a katolikusok számára visszaadta a vallásháborúk során elvesztett javaikat.

21 Lorenz von Stein (1815–1890): közgazdász. 1855-től 1885-ig a Bécsi Egyetem politikai gazdaságtan professzora. Tanácsadóként részt vett a Japán Birodalom alkotmányának kialakításában.

DR. KISS LAJOS

Beszélgetés Németh Lászlóval „a minőség forradalmáról”

Alkalom adódott, hogy találkozzam Németh Lászlóval, szerkesztőségi szobákban és a véletlenek szerencsés perceiben.

Emeljünk ki egyet! Többen vártunk a szerkesztőre valamely előszobában. Belépett egy középtermetű sovány férfi. Télikabátjának gallérja enyhe szamárfülekben végződött. Itt van-e a szerkesztő – kérdezte szerényen. Az igen válaszra köszönt és távozott. Rögvest nyílt a szerkesztő ajtaja. A titkárnő csak ennyit mondott – itt járt Németh László. Még a kapuig sem ért le. A szerkesztő utánafutott és visszahozta. Béla, Lajos, ti is gyertek be. (Béla, Osvát Béla volt.) A szerkesztő ismerte vendégét. Tudta, hogy a beszélgetés, ahol Németh László megjelenik, monológba fordul át. A jelenvoltak is ismerték Németh Lászlónak ezt a hajlamát. Kivételes elmét hallgatni isteni ajándék. Hallgattuk megemelő áhítattal. Egy rés nekem is adatott, hogy szóljak. Nem régen érkeztem Németországból, azzal a hírrel, hogy az Iszonynak nagy sikere van kinn. Úgy tetszett nekem, az író jó érzéssel vette tudomásul. Majd átvette a szót. Ez a regényem is voltaképpen a minőség ügyét érinti. Azt, hogy az erősebb, az erőszakosabb, győzelmi helyzeteket teremt magának. Az értékesebb társ nemesebb kvalitásaival próbál helytállni. A szellemi és a lelki többletű, többletét sugározza gondolattal és cselekedettel. Az ilyen ember nem alulmarad, csak észrevétlen. Kevesen méltányolják. Befogadói is inkább gyönyörködők, mintsem erejüket megtöbbszöröznék. Házasságban a masszaember és a szárnyas minőségi lény nem gazdagíthatja egymást. A szárnyas minőségi felfelé húz. A sokaságember erővel tör győzelemre. A házasságban a finomabb lélek olykor megadja magát, érdemes kvalitásait áldozatul szánja. Az Iszony megértéséhez tapasztalat és műveltség szükségeltetik.

A minőség forradalma – a harmincas években – társadalmat megújító koncepciónak ígérkezett. A tömegforradalmak után, történjen valami más. Korábban, a sokaság ügye és műve volt a revolúció. A polgártársadalom is az ő küzdelmüknek eredője. Csináljunk valami meglepőt, mást. A minőség addig vagy hallgatott, vagy dolgozott. Meg aztán mihaszna-munkát végzett a felduzzasztott irodákban. A szakértelmet nem adó gimnáziumok úgynevezett úri embereket neveltek. Meddő-műveltek voltak. A minőség forradalma azt hirdeti, történjék másként. A valódi műveltség legyen a vezérelve. Európai koncepciónak életképtelen ez az elmélet. Hazainak pedig szűk és zárt; nem számol a szomszéd társadalmak sajátosságaival.

Nézzük meg közelebbről, miként kívánta megújítani a minőség forradalma mindazt, ami régi! A műveltség megemelésével és a hagyományos ismeretek terjesztésével. Ennek a tudásanyagnak nem volt mobilitása. Nem számolhatott azzal, hogy hagyományos eszközeink gyors tempóban átalakulnak. Németh László úgy gondolta, hogy nem valamely osztálynak vagy rétegnek kell alaposan képzettnek lennie. Ki kell választani a magvetőnek szánt fiatalokat. Azt a néhány száz vagy ezer tanulót, aki alkalmasnak ígérkezik társadalomnevelőnek. A társadalom összetételébe is belenyúlna ez a magvető választás. A kiemelteknek nem az lenne a feladatuk, hogy valamely agitátorként működjenek. Miután megszerezték a többlettudást, visszatérnének régi munkahelyükre. Mint valami gót torony, sugároznák a műveltséget. A tanultság nem pallérrá tenné őket, hanem mintává: vegyétek át a mi többletünket, sugározzátok tovább. Tudsz görögül,

tudsz latinul. Nem praktikus tudás. De ha lényed átjárja, csiszoltabb elméjű leszel. Problémaérzékenyebb. Az ilyen tanult mezőgazdász készségesebb lesz a gépi munkára, mint amilyen öregapja volt. A tanultabb elméjű hivatalnok az aktában az ügyet látja, kötelességének dokumentumát és a nemzet ügyét. A tizenkilencedik századból hoztuk a minősítést, hogy a munka robot. A minőség forradalma fordít ezen a címkén: a munka legyen alkotás tendenciájú, hiszen az ember legjobb képességei benne vannak. De ezt a dolgozónak tudnia is kell.

Németh László az egész magyar társadalmat akarja megújítani. A rossz reformok ellenében elgondol egy szép utópiát. Az ötvenes–hatvanas években felismerte, hogy a tömeg kapott itt szót. A megváltó minőség gondolata harmadik úttá keresztelődött át. Nemkívánatos polgári-értelmiségi okoskodássá. Ennek ő volt a számontartott teoretikusa. Vidékre menekült, Hódmezővásárhelyre. Utánanyúltak. Nem azt akarták, hogy hallgasson el. Hiszen gondolkodásban nem volt párja. Nyerjük meg, legyen a mi világítótornyunk. Olyanféleképpen, akár Erdei Ferenc. Meghívták Révai József lakására. Erős érvelők gyűltek egybe: Révai József, a párt teoretikusa, Lukács György filozófus, Illyés Gyula költő és a meggyőzendő Németh László. Illyés kacsintott, intett Németh Lászlónak, hogy ne hevüljön fel nagyon. A vitában ne árulja el képességeit. Azt, hogy legyőzetvén, milyen nagyszerű fogás. Hajnalig folyt a szócséplés. Így nevezte később Németh László ezt a szellemi birkózást. Pár év múlva ehhez az eredménytelen „befogáshoz” az alábbiakat fűzte: nekem Révai tetszett legjobban. Éles eszű, de nem finom gondolkodású. Némelyek nem értik ezt a jellemzést. Mi az, hogy éles eszű, de nem finom gondolkodású. Okosan, éles ésszel magyarázza dogmáját és védi annak tételeit. Nem finom gondolkodású, mivel dogmát állít a gondolattal szembe. A gondolat folyamatos, korrekcióra kész; a dogma merev, végleges, alig mozduló igazság. A finom gondolkodás, a világgal együtt mozduló. Az éles ész, ha nem tekint mélyre, felszínlátó vak csupán.

Németh László a minőség-igényt sohasem adja fel, csak annak mindenre kiterjedő változatát. Minőség nélkül nincs alkotás, kereskedelem, emberi munka. Voltaképpen a minőség szak-érték. Nem járja át a társadalmat, mint annak lelke, de minden érték-alkotás teremtő mozzanata. Németh, munkálkodásában a minőség embere maradt. Volt orvos, tanár és író. Tehát a lét örökös mérlegelője. A politika sasmagasból érdekelte. Vegyük példának a *Második szárszói beszéd*-ét. Közeledünk a második világháború végéhez. Szárszón ott vannak a jövőnket féltő írómagyarok. Németh László kétféle lehetséges jövőről beszél. Az egyik, amit mi gondolunk el. A mi agyunk alkotja modelljét. A másik, majd amit a győzők hoznak. Ez a kívülről jövő, nem fog egybevágni azzal, amin legjobbjaink munkálkodnak itt.

Munkásságában szól a minőség jegyeiről. Az irodalomból veszi a példát. Miként lehetséges az, hogy a magyar irodalom nem szökött az európai irodalom élvonalába. Tudósaink, íróink azt mondják, ott volna a helye. Pedig nyelvünk nagy irodalmat ígér. Ő ezt a jelenséget is minőségi okokkal magyarázza. Értelmezésül vegyük példának az esernyőt. A mi irodalmunknak selyme-vászna nem rosszabb a nyugati költészet anyagánál. De ha kinyitjuk, feszítő-drótjaik gyengébbek a nyugati irodalmak – vegyük ide az orosz irodalmat is – selymet tartó acélzatánál. Ez a drótozat irodalmunk gondolati anyaga. Az orosz, a francia, a német tudott olyan gondolatokat világgá kiáltani, amelyek minden jelentős országban aktuálisnak bizonyultak. Ilyen messzehangzó szavú például Balzac, Stendhal, Zola, Puskin, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Goethe, Thomas Mann és számos társuk.

Jegyezzünk itt fel egy kései felfedezőt. Márai Sándor, a vérbeli polgár író, megjegyzi egyik naplójában, hogy a magyar irodalomnak van egy messzevilágító „tornya”: József Attila. Márai nem kedvelte a szocialistákat. De minőségtisztelete erősebb volt polgár

elfogultságánál. József Attila sohasem volt tipikus szocialista. A szocialista társaknak nem párja volt. Meghaladta őket fényben, szellemben. A szocializmus csak egyik iskolája volt. Többet kínált neki Freud és a művészeti avantgárd. De legtöbbet a saját tehetségének kútjából merített. Istentelen volt? Nem. Emberarcú istene volt. Lelencsorsán át nézte a világot. Így nem lett elméletek becsapottja. Zsenialitásának közel- és távollátóján az igazat szemlélte. Márai a minőség emberét tisztelte benne. Azt az embert, aki mindent elejt, aminek nem saját értéke adja a súlyát.

A minőség változó jelenség. Amiből sokat felismert Németh László. Értékadó mozzanat. Nem a társadalom egészét átrajzoló, de eredetiségét kimunkáló eljárás. Nagy gondolat és merész is, hogy a minőségi eszme forradalmasíthat valamely társadalmat. De törekvés a minőségre minden sajátos létterület, minden alkotó és köznapi munka serkentője lehet. Németh Lászlóval beszélgettünk a „minőség forradalma" régi felfogásáról is. Akkor kaptam jobbról és, balról is bírálatot, hogy utópia, utópia, nem emberhez szabott program. Az ember erős törekvése, hogy kiválót alkosson, hogy dicséretes munkát végezzen. De vannak, akik a munkában nem találják meg a serkentő szépet. A személyiségüket gazdagító mozzanatokat. A kenyérkereset a céljuk. Ez érthető. A kiváló munkához minőségi ember kell. Aki szintén kenyeret kíván, de többfélét. Testet tápláló kenyeret. Értelmezzük tágasan: és lelket, szellemet tápláló kenyeret is. Még a Miatyánk tudós magyarázói is kenyéren az ember mindenféle javát értik. Németh László sokat visszavett „a minőség forradalma" eredeti koncepciójából.

De gondolata magját nem adta fel. A kiválóságra való törekvést. A minőség akarása ott bujkál minden művében. Erős gondolkodó. Bíráló elme. A túlzásokat, a szellemi ficamokat, az üresjáratú mondatokat, akárkiről van szó, felismeri. Írói indulásakor Szabó Dezső szinte mestereként hatott rá. Az általa magasra emelt Tamási Áront, akinek novelláiban a költészet fényét dicsérte, vélt hibáiért keményen megintette. Címeresek című regényét túlzó pamfletnek tekinti. Mindezzel azt akarom mondani, hogy bíráló elme volt. Ugyanakkor elméletgyártó is. Ez utóbbi gyengítette a bírálót. Még Babits Mihály és Szabó Dezső is (ez utóbbi csúfondárosan) gyönge gyökérzetű teóriának tekintette elméleti rögtönzéseit. Voltaképpen a minőség forradalma is – adysan szólván – vízió a lápon.

Beszélgetésünkből kiderült, hogy Németh László sajnálja a minőség-elv feladását. Ugyanakkor érzi – utaljunk korábbi megállapításunkra –, hogy a történelem történései nem őt igazolták. De elméletét mégsem ette meg teljesen a mindenevő idő. A társadalom összes sajátos munkaterülete ápolja a minőségi szempontokat. Hogy amit létrehoznak, kiváló legyen. Minőségileg dicséretes. Ez már nem a minőség forradalmának tágassága. Valamely viszonylagosan egész részmozzanata. Nem forradalom, de valamely alkotás, vagy munka tökéletesség-eleme. A minőségnek ehhez a karcsúbb változatához, Németh László továbbra is ragaszkodott. Voltaképpen minden művének gazdagító-nemesítő mozzanata, hogy mondandóját a homályból a fénybe emelje. A homályból a megvilágító tökéletességbe.

Minőségre törekvés? Erre gondolt akkor is, amikor megalkotta a *Magyar műhely* elgondolását. Célja nem volt más, mint a magyar irodalom izmosítása. A francia, angol, orosz irodalom utolérése. Legyenek ők az iskolánk. Tanuljuk meg a világ érdeklődésének felkeltését. Nyelvezetünk kivételesen erős. Adytól tudjuk, hogy szavaink gyökösek, s olyan költői képek alkotására dúsak, amelyeket nagy költőink megsokszoroztak. A magyar nyelv nagy költészetnek lett az anyaga. Olyannak, amit folyamatosan lehet dúsítani. A külföldi nagy költészethez igazodva. Németh László a *Magyar műhely*-ben modern szempontokat ajánl. Olyanokat, amelyek közelebb visznek a világirodalom élvonalához. Móricz Zsigmond tematikájában erősen magyar volt.

Írnitudása az európai csúcsokkal mérkőzött. Ady, a magyar bajok drámai kimondója, nyugathoz húzó költő volt. De a sokféle magyar baj magyar lantossá kényszerítette. Németh László a *Magyar műhely*-ben arra ad választ, hogy irodalmunk miféleképpen lehet európai módon magyar. Kint is, bent is egyformán hatásos. Ehhez az aktuális kettősséghez, az úgynevezett bartóki-szintézisben találja meg a mintát. Bartók ugyanis nem csupán a zenei ősiségből táplálkozik. Ennek az ősiségnek a velejét, a világzene klasszikusai által kiérlelt-csiszolt formába teszi át. Ez a bartóki szintézis.

Zenei jelenség. De irodalmunknak is jó példa. A tartalom legyen magyar. A külföldi forma leginkább csak serkentő minta. Némely elemét magunkhoz vonhatjuk a szomszéd készletéből. Ezt nevezhetjük újításnak, modernizálásnak. Ám az architektúrai ívek benne rejlenek a tartalmi nyersanyagban. Talán nem is baj, ha nem úgy vagyunk korszerűek, mint sokat dicsért szomszédaink. Kis nép, nagy irodalom. Szépen hangzó páros. A zenénkre is állhat ez. A *Magyar műhely*-nek csak egyik javasolt kategóriája a bartóki szintézis. Németh László művészetére illik ez a megnevezés. E szintézis alatt azok érezhetik igazán otthon magukat, akiket e szavakkal lehet illetni: gondolkodó művészek. Még jobb, ha azt mondjuk, erősen gondolkodó művészek. Németh László ilyen volt. Regényei, drámái a szellem erejétől duzzadnak. De a magyar irodalom egésze ennél változatosabb. Mindig gondolati, de néha játékosan az. Németh László gondolatiságának van egy nemes eleme, a moralitás. A nemzet sorsát aggodalmába bevonó erkölcsiség. Ezen az úton nem jár egyedül. Századtársai közül csak két nevet említsünk, Adyt és Móriczot.

Az Égető Eszter Németh László egyik utolsó nagy regénye. A korosodó patikusfeleség a gazdag, szép emberi élet mintaképe. Viselkedése dicséretesen tapintatos. Azt akarja, ami másnak jó, hasznos, őt magát pedig emberségben gyarapítja. Már az életből kivezető úton jár, amidőn tanulni kezd és le is érettségizik. Márton Árpád elnök-lelkész dicsérő szavakat mond a vizsgán. Aminek értelme: nagy dolog ez kérem. A regény mondandója minden elemében alföldi-magyar. A tudományos-elemző módszer átsüt a szövegen. Nem az érdeklődést stimuláló cselekményesség a fő jellemzője ennek a műnek. A belső utak végigjárása. A nagyság feltárása egy mindennapi emberben. Ismét azon a ponton vagyunk, amelyről elindultunk, a minőség keresésének elején.

ERŐS VILMOS

SZÁZADOK

A szellemtörténettől a „public history”-ig (Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban)*

A magyar történészek emigrációjában 1956-ig három periódus különíthető el: az első az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején következett be, s legfontosabb alakjai közül Horváth Mihály, Szalay László, Pulszky Ferenc, Rónai Jácint nevét emelhetjük ki. Műveiket alapvetően a nemzeti-liberális ideológia hatotta át, s ezek jelentős hatást gyakoroltak a hazai történetírói törekvésekre.

A történészek-filozófusok következő emigrációs hulláma az 1918/19-es forradalmak, illetve a két világháború közötti korszakban hagyta el Magyarországot. Közülük olyan neveket lehet kiemelni, mint Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Lukács György, Hauser Arnold, Mannheim Károly, Bolgár Elek, Andics Erzsébet, Révai József. Az ő hatásuk inkább elméleti-teoretikus szempontból volt számottevő, innovatív szempontokat a szakmában inkább a hazai társadalom- és gazdaság-, illetve szellemtörténeti törekvések jelentettek.

A második világháború után ebben a vonatkozásban két hullámról beszélhetünk: az 1945–48 közötti időszakban említhetők az inkább szélsőjobboldali történészek (nem egy közülük a Nyilaskeresztes Pártnak is tagja volt), mint például Málnási Ödön, Baráth Tibor, Bobula Ida, Weidlein János, Badinyi Jós Ferenc, Padányi Viktor. Ők az emigrációban is fenntartották (vagy éppen ott alakították ki) rasszista, turanista nézeteiket, amelyek leginkább a magyar őstörténettel állottak kapcsolatban.

Mindez azonban nem volt jellemző az ekkori emigráció egészére, velük szemben pl. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla, Kerényi Károly, Deér József, Alföldi András, Miskolczy Gyula, Bogyay Tamás mindezzel alapvetően ellentétes nézetek képviselői voltak. Ők többnyire szellemtörténeti pozíciót foglaltak el, amely inkább konzervatív, de mindenképpen antifasiszta volt. E történészek alapvetően egyfajta eszme- vagy kultúrtörténetet műveltek, s lényegében a magyar művelődés európai jellegét, az európai kultúrába való beágyazottságát hangsúlyozták.

Az alábbi tanulmány ez utóbbi irányzat egy fontos történészét, ifjabb Iványi-Grünwald Bélát elemzi. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla Szekfű Gyula és Hóman Bálint sokat ígérő tanítványaként kezdte történetírói pályafutását, s mindezt a mesterei által is preferált szellemtörténet,[1] jegyében tette. Mindez lényegileg megváltozott önként vállalt emigrációja során a második világháború alatt, de legfőképpen azután, amikor alapvetően megváltoztak a körülményei.

(Magyarországon: szellemtörténet) Ifjabb[2] Iványi-Grünwald Béla történészi pályafutása[3] a két világháború közötti időszakban, az 1920-as évek második felében indult, s az 1930-as években teljesedett ki. Doktori disszertációját egy Széchenyivel kapcsolatos gazdaságtörténeti témában írta.[4] Ennek alapján kapott szerepet a nevezetes Fontes-sorozatban, amelynek keretén belül adta ki a „Hitel”-t 1930-ban, egy nagyszabású,

* Az írás alapja a következő konferencián elhangzott előadás: Dynamics of emigration. Epistemic repercussions. (Émigré scholars and the production of historical knowledge in the age of extremes.) Institut für soziale Bewegungen, Ruhr Universität, Bochum (Németország), 2019, szeptember 19–21. A tanulmány angol nyelvű változata a konferencia előadásaiból készült kötetben fog megjelenni, 2021 tavaszán, a New York/Oxford székhelyű Berghahn kiadónál.

s kifejezetten a szellemtörténet jegyében készült kísérő/bevezető tanulmánnyal.[5] Az 1930-as évek történetírói terméséből még meg lehet említeni több, pl. Leopold von Rankéval, Jeremy Bentham-mal és másokkal foglalkozó tanulmányát[6], valamint elvi jelentőségű vitáját, amelyet Gyömrei Sándorral folytatott. A vita a szellemtörténeti módszernek a gazdaságtörténetben való alkalmazhatóságáról szólt, s Iványi-Grünwald kifejezetten a szellemtörténet pártján állva kritizálta a pozitivista/materialista, egyoldalúan liberális, a szociológiára esküvő módszereket a történettudományban.[7]

Iványi-Grünwald legjelentősebb tudományos teljesítményének ebben az időszakban (sőt egész életművében) a Hóman Bálint és Szekfű Gyula (valamint Kerényi Károly) szerkesztette „Egyetemes Történet” IV. kötetének elkészítése tekinthető[8]. Ez a kötet az európai történelem 19. és (kisebb részben) 20. századi eseményeit, folyamatait foglalja össze, roppant tudatosan szellemtörténeti módszerekkel, a szellemtörténet Iványi által alaposan megemésztett fegyvertárával.[9] Fontos kiemelni a szellemtörténet egy sajátos irányának különös hatását e műben (s Iványi-Grünwald Béla 1920/30-as évekbeli történeti pályafutásában), nevezetesen a „keresztény perszonalizmus”-ét, amelynek Max Scheler, Karl Jaspers, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev vagy Emmanuel Mounier voltak a legjelentősebb reprezentánsai a szóban forgó időszakban.[10] Iványi-Grünwaldra (a kötet végének jegyzetei szerint) különösen Max Scheler és Karl Mannheim voltak nagy hatással.[11] Az ő nyomdokain haladva alkotta meg a kötetben (sőt Iványi-Grünwald egész életművében) alapvető szerepet játszó, mintegy vezérmotívumként, alapvető koncepcionális keretként szolgáló „szellemi ember” fogalmát.

Ennek a „szellemi ember”-nek valószínűleg Széchenyi volt az archetípusa Iványi-Grünwald számára, s alapvetően azokat a nagy világtörténeti egyéniségeket jelöli, akik meghatározó módon alakították a történelem folyamatát.[12] Ilyen a 19. században persze Napóleon vagy Bismarck, de nem feltétlenül (vagy elsősorban) politikusokról van itt szó, mert megtestesítői a korábban felidézett Ranke, Széchenyi, vagy Kossuth is, általában a nagy szellemi-eszmei áramlatok, mint a liberalizmus, romantika, szocializmus, nacionalizmus, imperializmus stb. képviselői (a szintén felidézett Benthamtól egészen Comte-ig, Marxig, Görres-ig.)

Iványi-Grünwald művének egyik fő mondanivalója – szintén a szellemtörténeti módszerrel a lehető legtökéletesebb összhangban – a *hanyatlás* gondolat: a modern kor, a 19–20. század egyik fő jellemzője ugyanis ennek a „szellemi ember”-nek a háttérbe szorulása, általában az egyén (és a keresztény perszonalizmus fő kategóriája: a „személyiség”/„személy”) elnyomása, vagy egyenesen eltűnése, a tömeg előtérbe kerülése, a gazdaság, a materializmus, a nyers érdek, pénz s így a század utolsó felében az imperializmus, a naturalizmus és a biologizmus felülkerekedése.[13]

Iványi-Grünwald összefoglalása általában is tobzódik a szellemtörténeti „arzenál” értékkategóriáiban, így mindezt eleve megtestesíti a szintézis-re való törekvés, a belső, lelki-szellemi motívumok primátusa, az általában vett irodalmias jelleg (pl. művekre, alkotásokra, eszmékre, irányzatokra való hivatkozás, azok elemzése), s – amint erre Istványi Géza rámutatott, de ez a Gyömrei Sándorral való vitában is alapvető fontosságú volt – a szociológiai szempontok és kategóriák lehető legteljesebb ignorálása.

(Az emigrációban) Ifjabb Iványi-Grünwald Béla emigrációja 1938-ban kezdődött, bár ekkor – valószínűleg – szó sem volt emigrációról (főleg nem véglegesről). Ebben az évben megbízást kapott Hóman Bálinttól, az akkori kultuszminisztertől (amúgy a korábban már említett „Egyetemes Történet” egyik szellemi mentorától), hogy – az előzőleg szintén felidézett – Fontes-sorozat számára széleskörű forrásgyűjtést végezzen Londonban, Kossuth és az angol

munkásosztály kapcsolatára vonatkozóan. Iványi-Grünwald meg is kezdte ezt az anyaggyűjtést, azonban a közbejött háború és egyéb politikai események[14] miatt az 1940-es évek elején úgy döntött, hogy végleg Angliában marad. A háború alatt aktív politikai szerepet vállalt (a BBC-nél is), részt vett az angliai magyar emigráció Hitler-ellenes tevékenységében. A két legfontosabb ilyen irányú szervezet közül a konzervatív (keresztény) kötődésű szervezethez csatlakozott, a Károlyi Mihály vezette baloldali, a Szovjetunióhoz is utat találó tömörüléssel szemben.[15] A háború után egzisztenciális helyzete bizonytalan volt, inkább ideiglenes óraadási megbízásai vannak a Londoni Egyetem magyar tanszékein, illetve – és legfőképpen – a BBC magyar kérdésekkel foglalkozó osztályán tartott rendszeres rádióelőadásokat, különösen az 1950-es évek második felétől kezdődően.[16]

Történészi/történetkutatói tevékenységét természetesen nem adta fel, bár a korábbi, háború előtti lehetőségei már nem tértek vissza, nagyobb szabású, főleg szintetikus jellegű munka megírására nem volt többé lehetősége. Már 1945-ben, társszerzőként egy jelentős munkát publikált a második világháború alatti békekötési/béke-előkészítési törekvésekről, amelyek végül a potsdami békeszerződéshez vezettek.[17] Különböző nyugat-európai folyóiratokban fontos cikkeket közölt az egyház és állam viszonyáról a kelet-európai kommunista országokban, publikálta Kossuth és az angol munkásosztály viszonyáról gyűjtött anyagának egy részét. Mindezeken felül visszanyúlt a harmincas években központi szerepet játszó Széchenyi-témához is, s terjedelmes gyűjteményt állított össze az Angliában általa fellelt, Magyarországra vonatkozó legkülönfélébb kiadványokból (kéziratok, pamfletek, térképek, rézkarcok stb.)[18]. Több-kevesebb rendszerességgel írt különböző – elsősorban persze történelmi – kérdésekről a magyar emigráció folyóirataiba, így pl. a Párizsban megjelenő Irodalmi Újságba, kisebb mértékben a müncheni Új Látóhatárba és a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványába, a Szemlébe.

Talán leginkább figyelemre méltó emigrációs tevékenysége a már részben említett előadás-sorozata volt a BBC-ben, 1955-től kezdődően, amelynek szövege (valószínűleg hiánytalanul) fennmaradt a már Budapesten található hagyatékában. Ezeket az előadásokat (angol és magyar nyelven) haláláig, 1964-ig tartotta. Mintegy 90 előadásról van itt szó, megközelítőleg 350 oldal terjedelemben, melyek felidézték a magyar történelem és irodalom számos alakját, valamint a politika és a kultúra számos témakörét: így pl. Jászi Oszkár, Széchenyi István, Kossuth Lajos, 1848/49, illetve ennek párhuzamai 1956-tal, Kun Béla, Szekfű Gyula, Mátrai László, Illés Béla, Darvas József, Bibó István, Szent István, Mindszenty József, de William Blake, Daniel Defoe, Charles Morgan, sőt Gina Lollobrigida[19] is szerepel az előadások témái között.

Ezeknek az előadásoknak természetesen kivétel nélkül aktuális és politikai üzenetük, illetve vonatkozásuk volt. Döntő szerepet játszott bennük a fennálló magyarországi rendszer kíméletlen kritikája, de szellemi eszközöket alaposan igénybe vevő módon (olyannyira, hogy bizonyos fokig visszatükrözik a szóban forgó időszak egyfajta eseménytörténeti kronológiáját is).

Ennek megfelelően 1955-ben, 1956-ban alapvető és persze pozitív beszámolók hangoztak el a Petőfi Kör rendezvényeiről, az írók lázadásáról, stb., amelyek mind az 1956-os forradalom és szabadságharc előkészítését jelentették.[20] 1956-ban, természetesen, a forradalom eseményei álltak a középpontban, valamint mindennek Angliában, az oxfordi egyetemi ifjúság körében kiváltott visszhangja, majd a leverés és a megtorlás.[21] Utóbbiban foglalkozott Hruscsov szerepével, 1956 és 1848/49 párhuzamaival a megtorlás tekintetében is, rámutatva a hasonlóságokra, de egyúttal a Habsburgok mégiscsak humánusabb voltára. Több alkalommal megemlékezett Nagy Imréről (kivégzéséről is), s persze roppant kritikusan szemlélte az új, kádári konszolidáció első lépéseit.[22]

Fontos szempont az előadásokban, hogy a kelet-európai diktatúrákkal szemben az angol demokrácia (az egyéni szabadság gondolata) fogalmazódott meg bennük fő ellenpólusként és eszményként.

(Szellemtörténet az emigrációban) A következőkben azt vizsgálnám, hogy van-e folytonosság ifjabb Iványi-Grünwald Béla háború előtti és emigrációs nézetei között. Legfőképpen azt vetném fel, hogy lehet-e a történészt ebben az időszakban is „szellemtörténész”-nek nevezni, illetve, ha van változás/törés a szemléletében, ez tulajdonképpen miben jelentkezik?

A korábbiakban jeleztem, hogy ifjabb Iványi-Grünwald legsajátabb gondolata/kategóriája, amely kifejezetten a szellemtörténet jegyében fogant, a „szellemi ember”, amely a keresztény perszonalizmus gondolat- és eszmekörében értelmezhető.

A „szellemi ember” fogalmát ifjabb Iványi-Grünwald az emigrációban is megtartotta, több alkalommal is utal rá, így joggal tarthatjuk ezt történetszemlélete egyik meghatározó pillérének.[23] Ennek az lehet a jelentése, hogy (amint erre korábban szintén utaltam) a „szellemi ember”-t / „szellemi emberek”-et a történelem fő mozgatórugójának/aktorának tartotta, ők képviselik az erkölcsiséget, általában a humanizmus értékeit, a „személy”-t a keresztény perszonalizmus értelmében. Mindez változatlanul szemben áll számára a tömeggel / tömegszerű jelenségekkel, amelyek a számszerűsíthető, kvantifikálható szociológiai kategóriákkal írhatók le.

Új elem ifjabb Iványi-Grünwald gondolkodásában, amely persze tökéletesen beilleszthető korábban kialakított rendszerébe, hogy „szellemi emberek”-nek nevezte a Rákosi-rendszerrel szemben álló magyarországi értelmiséget, írókat, tudósokat stb., s ezért fordított oly nagy figyelmet a Petőfi Kör vitáira, illetve például az írók lázadására, s mindent összevetve ezt tekinti 1956 legfontosabb kirobbantójának, előidézőjének.

Amint korábban erre szintén utaltam, ez a „szellemi ember” kategória igen szoros összefüggésben áll a „keresztény perszonalizmus”-sal, amelynek képviseletében nincs törés Iványi-Grünwald esetében az emigráció során sem. A keresztény/katolikus vallásosságot a háború után is igen fontosnak, az egyéni autonómia és szabadság egyik legfontosabb letéteményesének tartotta, s az 1950-es években éppen azért bírálta hevesen a kelet-európai kommunista rendszereket, mert állam és egyház összeolvasztására/„gleichschaltolására” törekedtek.[24] Iványi-Grünwald a magyarországi viszonyokat elemezve örömmel nyugtázta, hogy a magyar fiatalokból a kommunista rendszer súlyos nyomása ellenére sem veszett ki a vallásos és nemzeti érzés, sok fiatal nem volt hajlandó ebben a tekintetben sem azonosulni a fennálló rendszerrel, s mondjuk reakciós és kitelepítendő „osztályellenségnek” tekinteni keresztény felebarátait.[25]

Igen fontos momentuma e keresztény-katolikus folyamatosságnak Iványi-Grünwald nézeteiben a Szent Istvánra és a Szent István-i államra való hivatkozás, amely az 1930-as években számára, de a hivatalos politika és a történettudomány (pl. Hóman Bálint) számára alapvető referencia volt.[26] Egyik BBC-előadásában hosszan idézett főként háború előtti magyar történészeket, illetve filozófusokat és publicistákat is (Szekfűt első helyen, de Hómant, Ember Győzőt, Váczy Pétert, Kornis Gyulát, Mihályi Ernőt is[27]), mint akik saját kora számára érvényesen és alaposan mutatták be Szent István majd ezer éves magyar kultuszának a legfőbb momentumait.[28]

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Szent István mind a két világháború közötti időszakban, mind az 1950-es években a magyarság Nyugat-Európához való tartozásának egyik fő szimbóluma volt, Iványi-Grünwald számára is.

Számos további vonást fel lehetne említeni a háború előtti „szellemtörténeti” attitűd továbbéléséről ifjabb Iványi-Grünwald gondolkodásában és történetírói tevékenységében, így pl. az irodalom és filozófia, valamint az irodalmias eszközök iránti igen erőteljes vonzódását, amely változatlanul jelenti a szociológia iránti konstans bizalmatlanságot, bár pl. 1960-as Széchenyi-tanulmányában már jelentős mértékben figyelembe vette az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmat Széchenyi nézetei kialakulásának elemzése során. Ennek az irodalom iránti vonzódásának számos megnyilvánulási formája volt, pl. eleve „bookinista” hajlama, az irodalomra való állandó hivatkozás (Illyés Gyula, a népi írók, Déry Tibor, valamint az angol irodalom említhető még itt), s különösen jelentős (angol irodalomtörténeti szempontból is[29]), Defoe egy pamfletjének filológiai tisztázása. Mindezeken felül bizonyíték minderre korábban már említett „kollekciója” a magyar művelődésre, történelemre és kultúrára vonatkozó angol kiadványokról.

Egy további fontos elem, amely folyamatosságot jelent ifjabb Iványi-Grünwald életművében a *nemzeti* gondolat alapvető érvényesítése és érvényesülése.[30] Már az ifjúság kapcsán is örömmel nyugtázza az ötvenes évekre vonatkozóan, hogy nem sikerült kiölni belőle a nemzeti érzést. De 1848/49 kapcsán is cáfolja a marxista történetírás tézisét, miszerint az inkább osztályok közötti konfliktus volt. Feltétlenül meg kell jegyezni persze, hogy ez a nemzeti gondolat/magyarság-tudat és magyarság-érzés semmiképpen nem hozható összefüggésbe a nyugati magyar emigrációs történetírás azon áramlatával, amely a magyar őstörténetet állította a középpontba, tagadta a magyarság finnugor eredetét, s az ázsiai/török rokonságot, valamint pl. a sumér–magyar azonosságot bizonygatva, faji-alapokon, egyfajta dicsőséges múltszemlélet jegyében művelt történetírást (Baráth Tibor, Götz László, Badinyi Jós Ferenc, Padányi Viktor, Bobula Ida, Drábik János)[31]. Ezekkel a Keletre tekintő, alapvetően turanista nézetekkel szemben ifjabb Iványi-Grünwald Béla, lényegileg Széchenyi szellemében, a magyarság nyugati kapcsolatait és az európai beágyazódás szükségességét hangsúlyozta, s eszménye (ahogy erről szó esett) élete végéig az egyéni szabadságot különösen fontosnak tartó angol demokrácia volt.

(A szellemtörténettől a „public history”-ig) Hozzá kell tenni persze, hogy jelentős változást, sőt egyenesen törést is fel lehet fedezni Iványi-Grünwald emigrációs működésében, illetve gondolataiban. Az egyik ilyen a magyar történelem liberális/függetlenségi hagyományainak nyomatékosabb súlya (Kossuth értékelésében is), amely nyilván 1956 kapcsán kerülhetett különösen előtérbe.[32]

Egy másik a szellemtörténetre jellemző hanyatlás-gondolat háttérbe szorulása, amely korábban a nyugati értékek ellen is irányult (bár sohasem a diktatúra igényével), s amely az előzők értelmében és a Szovjetunió kritikájának középpontba helyezésével számos szempontból érvényét veszítette.

A talán legnagyobb/leginkább szembeszökő törést azonban az jelentette, hogy a háború előtti időszakban lényeges szerepet játszó (s tipikusan szellemtörténeti törekvésként aposztrofálható) történeti *szintézis*-teremtésről le kellett mondania. Ennek fő oka valószínűleg egyéni, egzisztenciális körülményeiben, azok ilyen szempontból szerencsétlen alakulásában keresendő, hiszen az ehhez szükséges egyetemi katedrát nem sikerült elnyernie. Ebben a tekintetben jelentősen különbözik más, szintén a szellemtörténet jegyében indult történészektől/művészettörténészektől, így Deér Józseftől, Alföldy Andrástól, Kerényi Károlytól, Tolnay Károlytól.[33] Utóbbiak

nem egyszerűen folytatták, hanem nem egy esetben egyenesen kiteljesítették történészi alkotó tevékenységüket, alkalmanként nagy szintéziseiket is ekkor létrehozva – s mindezt ráadásul túlnyomórészt változatlanul a szellemtörténet jegyében.

Ifjabb Iványi-Grünwald Béla számára inkább résztanulmányok és részeredmények (pl. forrásközlemények, kisebb cikkek, bibliográfiák, és persze az említett rádióelőadások) maradtak, illetve a publicisztika (vagy az ennek jegyében működő történetpolitika), amellyel közvetlen kapcsolatba került akár a napi politikával is.[34]

Mindez azonban szintén nem új a magyar szellemtörténet történetében. Iványi-Grünwald egyik (valószínűleg persze a legfőbb) mestere, Szekfű Gyula[35] ugyanis, bár korábban sem volt idegen tőle a publicisztika, a harmincas évek végén, negyvenes évek elején teljes erővel belevetette magát a szélsőjobboldal és németek elleni napi politikai küzdelembe, mondván: Jacob Burckhardt-tal ellentétben[36] saját korában nem lehet a „túlsó partról”, ölbe tett kézzel nézni a birodalmak egymásra való támadását és bukását, a világ lángba borulását (s mindebben gyönyörködni), hanem – vállalva a bepiszkolódást is – tevékenyen, sőt harcosan részt kell venni a gonosznak tartott erők elleni küzdelemben.

Nyilván hasonló, de mindenképpen párhuzamba hozható motívumok munkálkodtak ifjabb Iványi-Grünwald Béla legjelentősebbnek tekinthető emigrációs teljesítményénél is, a már említett BBC-előadásokban: a Rákosi-rendszer, a Szovjetunió, később a Kádár-rendszer éles hangú kritikájával (illetve 1956 hűséges krónikájával) egy – az általa egyébként valószínűleg nem kedvelt – Lukács György-i „megélt gondolkodás”[37] szellemében cselekedett, azaz saját kora valóságának, az általa fontosnak vélt értékek szerinti átalakításában munkálkodott. Megjegyzem, ez utóbbi is jellemzően szellemtörténeti pozíció, elég csak (a Szekfű által szintén felidézett) Benedetto Croce életművére és gondolataira utalni, amelynek egyik summája a „la storia come pensiero e azione”.[38]

(Összefoglalás) A német származású filozófus/esztéta, Siegfried Kracauer[39] szerint az emigráns lét sok szempontból lehetőséget ad a tudósnak/történésznek az egyoldalúságtól való megszabadulásra. Eloldva a hazai környezet kötelékeitől, egyfajta kívülálló, „területen kívüli” s így marginális pozícióba kerül, ami lehetőséget ad nézetei reflektált és többoldalú megfogalmazására. Szerinte számos nagy történésznek szolgált ez a pozíció előnyére, s sarkallta őket nagy műveik megalkotására Thuküdidésztől Lewis Namierig.

A tanulmányban tárgyalt magyar történész életművére és tevékenységére sok tekintetben érvényes a Kracauer által felvetett szempont. A zsidó származású ifjabb Iványi-Grünwald Béla a két világháború közötti Magyarországon a szellemtörténet egyik jeles képviselője volt. A háború alatt és a háború után, önként vállalt száműzetésében, miközben ragaszkodott az általa művelt szellemtörténet alapvető (részben erkölcsi) értékeihez, legfőképpen a „keresztény perszonalizmus” gondolatához, egzisztenciális megfontolásokból is kénytelen volt a publicisztika felé fordulni, s a nagy szintézisek helyett egyfajta jó értelemben vett „public history”-t művelt, legfőképpen a BBC-ben elhangzott nagyszámú előadásában.

Mindezek üzenete a volt hazájában s egész Kelet-Európában uralkodó, a totalitarizmusra építő kommunista rendszer(ek) elleni tiltakozás volt, amelyekkel a már – az egyik fő történetírói tárgyát képező – Széchenyi által is eszményinek tekintett angol demokrácia egyéni szabadság-gondolatát helyezte szembe. Mindezt azonban elsősorban a volt hazájának szellemi értékeit megtestesítő kultúra eszközeivel és annak közvetítésével tette. Azaz a nemzeti gondolat, a nemzeti kultúrához és sajátosságokhoz való ragaszkodás változatlan életművében, miközben élesen bírálta az első emigrációjának tápot adó két világháború közötti berendezkedést is.[40]

FÜGGELÉK

Függelékként közlöm Iványi-Grünwald Béla megemlékezését Szekfű Gyuláról, amely szintén előadásként hangzott el, magyarul a BBC-ben, 1955-ben, Szekfű halálakor. Az előadásból is kiderül, hogy Iványi-Grünwald Szekfűt élete végéig mesterének tartotta, s a számára alapvető „szellemi ember” fogalmát is részben róla mintázhatta. (A szöveget eredeti formájában közlöm, alapvetően meghagyva benne a helyesírási hibákat.)

MTA KIK Kt., Ms 2565/47. Iványi Grünwald Béla: Szekfű-obituary. 26. 9. 1955.

„Szekfű Gyula az elmúlt félszázad legnagyobb magyar szellemei közé tartozott. Legmarkánsabb képviselője volt annak a szellemiségnek, mely a tudományban való nagyszerű alkotásokon kívül a magyar élet irányításába is döntően beleszólt. Nem a politizálás szenvedélyével, nem a hivatal kölcsönözte tekintély alapján, hanem a tudás hatalmával, a meggyőződés hitével és egy humanista értékrendszer fölényes birtokában.

Szekfű Gyula a Száműzött Rákóczi-ról szóló könyve[41] óta gyógyította a magyar nemzet eredendő hibáit, nyesegette szenvedélyeit, kritizálta szalmalángszerű fellobbanásait és még szigorúbban bírálta néha végzetesnek tűnő lelki elernyedtségét. Első könyvét nagy felzúdulás fogadta a régi szabású, ú.n. függetlenségi táborban. De ez elől visszavonulhatott íróasztalához, mely régi boldog időkben a tudósok örök menedéke volt. Akkor még nem kényszerítette őket mea culpázásra, emigrációba vagy fogságba diktatúrák fojtó légköre. Mikor azután az első kommunizmus korszaka elviharzott Magyarország ege felett, megjelent Szekfű Gyula HÁROM NEMZEDÉK [sic!] című munkája,[42] mely egycsapásra tartós kapcsolatot teremtett a nagy történetíró és társadalma között. Méltatlan volna az igazságra törekvő történész emlékével szemben tagadni, hogy Szekfű Gyula az ellenforradalmi Magyarország eszmevilágát formálta nagyhatású könyvében. Fellépése idején az ellenforradalom két iránya küzdött egymással. Az egyik az ellenforradalomban valami ellentétes forradalmat akart megvalósítani, a nyugati irányú forradalommal szemben valami teljesen szembenálló, parasztromantikára épülő megoldással kísérletezett. A másik irány egyszerűen tagadása volt annak, ami forradalmi volt, sőt annak is, amit haladásnak és reformnak lehetne nevezni. Egyszerűen reakció volt, elmúlt állapotokhoz való visszatérés. Szekfű Gyula példátlan hatása nagy részben arra vezethető vissza, hogy könyvében mindkét irányból kiemelte és értékesítette azt, ami pozitív és termékeny volt az akkori szempontból. Az organikus, élőnek és lassan haladónak elképzelt társadalom elve alapján állva elvetette a forradalom gondolatát. Ám ugyanakkor azokkal szemben, kik Magyarországot a keresztény világ kultúrköréből és saját hagyományai értékes elemeiből ki akarták operálni, rámutatott Széchenyi István alakjára.[43] Vagyis a keresztény tradíció, a nemzetreformálás, a nemzetátalakítás dinamikus lendületét egyaránt fontosnak és döntőnek tartotta.

Szekfű Gyula élete további menetében a társadalom megkötöttségének híveivel szemben egyre inkább a reform, a békés átalakulás jelentőségére mutatott rá. Pozitív alkotása, a Hóman-Szekfű-féle MAGYAR TÖRTÉNET újkori része[44] nagyszerű szintézis és bámulatos erejű részletmunka. A szintézisnek és a részletmunkának tisztelete határozza meg annak a Szekfű Gyulának a működését is, aki a MAGYAR SZEMLE szerkesztésén keresztül döntően befolyásolta a két háború közötti új generáció építő munkáját. A szintétikus gondolat: európai nívójú magyar szellemiség vezető szerepének biztosítása. A részletmunka tisztelete abban nyilvánult meg, hogy ideológia, vezércikk és szólam-tömeg helyett alapos, szaktudással rendelkező és hozzáértő cikkekkel szólt hozzá ez a folyóirat a magyar kérdésekhez. Köteteit az orosz megszállás azonnal indexre

tette. Pedig ez a folyóirat, kétségtelen megkötöttségei ellenére, sokat tett a modern magyar szellemiség kialakítására s hasábjain az új szellemiség sok-sok vezető férfia megszólalt, akik pedig Szekfű világnézetével nem értettek egyet, sőt azt, főleg ellenforradalmi korszakban tett és vitatható érvényű megállapításait kritikával kezelték.

Szekfű Gyula a harmincas években főleg a hitleri eszmék magyarországi megszállottjait, cinkosait ostorozta. A nagy történetíró, mint a Három Nemzedék későbbi kiadása mutatja, megértő volt az új népi irány tisztult felfogású reprezentánsaival szemben. A népi gondolattal szemben nagyon is megkülönböztette a faji gondolatot. Ez utóbbiakat a magyarság számára végzetesnek tartotta, s ezek ellen, mint keresztény, mint katolikus és mint magyar szállt síkra. A háború alatt a NÉPSZAVA körül kijegecesedő ellenzéki megmozdulás élére állt s bátor vezetőszerepet játszott a német iránnyal szembeni szellemi harcban.

A háború utáni években[45] Szekfű Gyula szemléletét két tényező befolyásolta. Az egyik: az eddigi magyar középosztály összeomlása, a másik az a tény, hogy Magyarország sorsának irányításában a szovjet orosz birodalom döntő szerephez jutott. Úgylátszik, a haza sorsának megítélésében valami Deák Ferenc-szerű elgondolás vezérelte s egyideig valami kiegyezés, talán kompromisszum lehetőségéről ábrándozott országa és a Szovjet között. Egészen a legutóbbi időkig jelentek meg neve aláírásával nyilatkozatok, melyek a magára maradt és világtól elzárt, vagy talán akaraterejében megtört tudós szomorú sorsát érzékeltetik egy diktatúra korszakában. Az események világosan megmutatták, hogy a háború utáni magyar fejlődés kialakításában Szekfű Gyula, sőt senki emberfia Magyarországon nem játszhatott Deák Ferenci szerepet. Nemcsak azért, mert a szovjet barbarizmus fokozatosan tett túl mindazon, amit Ausztria vezetői 1849-ben s az azt követő egy-két évben a magyarság ellen elkövettek. Hanem azért sem, mert a szellem vezette kiegyezés csak ott lehetséges, ahol a szellemi rend szabadon, vagy bizonyos szabadság birtokában szólhat bele a dolgok irányításába. Magyarországon a kommunizmus kérlelhetetlen módszerei szerint a szellemi emberek[46] számára csak a szolgaság dicséretének a szerepe volt kiosztva, de nem a cselekvés lehetősége, vagy a kritika növekvő szabadsága.

A halottakról gyakran mondják, hogy míg emlékük megmarad, nem haltak meg. Szekfű Gyulának, a történésznek ez a megállapítás halhatatlanságot biztosít. A nemzetnevelő Szekfű Gyuláról a végső ítéletet azonban csak az elmúlt esztendők eseményeinek teljes ismeretében mondhatja majd ki az utókor.”

Rövidítések:
MTA KIK Kt.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Könyvtára, Kézirattár

JEGYZETEK

1 Steven Béla Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York, 1976. 79–94.

2 Édesapja a híres festőművész és grafikus Iványi-Grünwald Béla volt. Lásd róla pl. Szabó László: *Iványi-Grünwald*, Kossuth, Budapest, 2010.

3 Czigány Lóránt: *Emigráns sorsok*. Kortárs 46 (2002) 2–3. 126–131.

4 Iványi-Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági eredményei és következményei a rendi Magyarországon, 1790–1848*. Dunántúl, Pécs, 1927.

5 Iványi-Grünwald Béla: *Hitel, a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1930. A szellemtörténetről lásd Erős Vilmos: *A szellemtörténet*. Valóság 51 (2008) 5. 20–35.

6 Például Iványi-Grünwald Béla: *Ranke a világtörténetíró és nemzetnevelő*. Pesti Napló, 1936. december.

7 Gyömrei Sándor: *A magyar gazdaságtörténetirás új útja*, Közgazdasági Szemle 56 (1932). 661–679.; Iványi-Grünwald, Béla: *Vita a gazdaságtörténet módszeréről*, Közgazdasági Szemle 57 (1933). 360–368.

8 Iványi-Grünwald, Béla: *A legújabb kor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1937.

9 Istványi Géza: *A legújabb kor*, Magyar Szemle, 10 (1937) 31. kötet. 368–373.

10 Lásd pl. Giovanni Ferretti. *Max Scheler*. 1. Fenomenologia e antropologia personalistica. 2. Filosofia delle religione: Vita e pensiero, Milano, 1972.

11 Vö. Gisela Deininger-Meyn. *Philosophische Grundlagen der Wissenssoziologie Karl Mannheims und Max Schelers*. Heidelberg: Univ. Diss., 1986.

12 Számos más írása született Széchenyiről, pl. Iványi-Grünwald, Béla: *Széchenyi István vallásosságának a kérdése*. Regnum. 2 (1937) 11. köt. 263–279.; Iványi-Grünwald Béla: *„Széchenyi fekélyteli alakja…”*. Vigilia, 1 (1935) 1. sz. 187–190.

13 Erős Vilmos: *Erkölcs és államrezon. (Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata.)* Világosság 49 (2008) 9–10. 167–174.

14 Ifjabb Iványi-Grünwald Béla zsidó származású volt, s mint az közismert, az 1930-as évek végén / 1940-es évek elején három zsidóellenes törvényt is hoznak, többek között az újonnan visszacsatolt területekért Hitler felé nyújtott gesztusként is.

15 Varga F. János: *Az angliai magyar tanács története (1944–45)*, Századok 117 (1983) 152–175.; Uő: *Károlyi és az antifasiszta emigráció egységfrontja (1941–1944)*, Történelmi Szemle 18 (1975) 2–3. 231–243.
Hogy Jacques Maritain-nek igen nagy hatása volt Iványi-Grünwald nézeteire már az 1930-as években is, azt világosan bizonyítja a történész 1944-es nyilatkozata, amelyben arra utal, hogy az emigráció Magyarország felé irányuló propagandájának katolikus elveken kell felépülnie. Vö. például az alábbi kijelentése: „A Magyarország felé irányuló propagandának a szociális, Korunk Szaván nevelt tömegek felé kell szólalnia. Az emigrációban pedig szintén nagy feladatok várnak mindazokra, akik bíznak a katolicizmusban, mint társadalmi összetartó erőben. M. amerikai szellemi alapvetéseit [itt nyilvánvalóan Maritainről van szó!] ma is épp oly érdeklődéssel olvassuk, mint ahogy annak idején siettünk sok értekezését lefordítani a később betiltott K. Sz. [Korunk Szava – E. V.] számára s itt főleg a keresztényietlen s antikatolikus antiszemitizmus ellen írt értekezésére gondolok. Nagy érdeklődéssel olvassuk azt a könyvét, melyben most Amerikában szinte befejezi a katolicizmus, illetve a kereszténység emancipálását a germán szellemtől…” Harc, 1944. 08. 05. 3.
A Korunk Szavához lásd Vásárhelyi Miklós: *Korunk Szava (1931–1938)*. In *A bilincsbe vert beszéd*. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. (Kiadta Murányi Gábor). Élet és Irodalom, Budapest, 2002. 125–141.; Jelenits István: *Jegyzetek a Korunk Szaváról.* Irodalomismeret 1(2011) 1. sz. 35–44.

16 A háború alatt hasonló jellegű előadásokat a BBC-ben (tehát a magyar közönséghez és magyarul) Carlile Aylmer Macartney tartott, akinek nézeteihez Iványi-Grünwald felfogása közel állt, s közeli kapcsolatban is voltak. Róla lásd Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
BBC-beli magyar előadásairól Pál Monika: *„Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”. C.A. Macartney és a BBC magyar adása.* In *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Szerk. Frank Tibor. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 340–356.

17 Iványi-Grünwald Béla–Alan Bell: *Route to Potsdam.* The story of the peace aims. A. Vintage, London, 1945.

18 *Hungarica.* (English Books, Prints, Maps, Periodicals, etc. Relating to Hungary). Collected by Béla Iványi-Grünwald. Suffolk, 1967.

19 Lásd pl. Iványi-Grünwald Béla Jr.: *Mindszenty and the Counter-revolution* (BBC-előadás, angolul, 1956. 12. 06.) MTA KIK Kt., Ms 2565/70; Iványi-Grünwald, B., Jr.: *Szekfű-obituary* (BBC-előadás magyarul, 1955. 09. 26.) MTA KIK Kt., Ms 2565/47. Lásd még utóbbihoz a Függelék.

20 Iványi-Grünwald, Béla: *Hungarian Writers* (BBC-előadás angolul, 1955. 12. 27.) MTA KIK Kt., Ms 2565/52.

21 Iványi-Grünwald Béla: *Hungarian Youth and Nationalism* (BBC-előadás magyarul, 1955. 10. 27.) MTA KIK Kt., Ms 2565/49. Lásd még 1956-ról, illetve az azt megelőző időszakról a BBC-ben Pallai Péter: *A szabadság hullámhosszán: az 1956-os forradalom története a BBC elmondásában.* Helikon, Budapest, 2006; Uő: *Némi demokráciától a népi demokráciáig: a kommunista hatalomátvétel története a BBC adásai tükrében.* Helikon, Budapest, 2008.

22 Iványi-Grünwald Béla: *Khruschchov's Address to the Hungarian Academy* (BBC-előadás, 1958. 04. 17.) MTA KIK Kt., Ms 2565/90.

23 Lásd még a Függelék.

24 Iványi-Grünwald Béla: *Church and State in Eastern Europe*. The Yearbook of World Affairs vol. 6. 1952, 98–123.

25 Iványi-Grünwald Béla: *The Resistance of Hungarian Youth* (BBC-előadás angol nyelven, 1958. 03. 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/89.

26 Lásd Hóman Bálint: *Szent István*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
27 Iványi-Grünwald Béla: *St. Stephen* (BBC-előadás angolul, 1955. 08. 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/43.
28 Iványi- Grünwald Béla: *St. Stephen* (BBC-előadás magyarul, 1955. 08. 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/42.
Iványi-Grünwald Béla: *St. Stephen's Day* (BBC-előadás angolul, 1959. 08. 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/109.
29 Iványi-Grünwald Béla: *Defoe's prelude to The Family instructor*. The Times Literary Supplement, 04. 07, 1966. 312.
30 Iványi-Grünwald: *Hungarian Youth and Nationalism*. i. m.
31 Minderről részletesen és kritikusan Komoróczy Géza: *Sumer és magyar*? Magvető, Budapest, 1976; Ablonczy Balázs: *Keletre*, *magyar*. Jaffa, Budapest, 2016.
32 Iványi-Grünwald Béla: *Lajos Kossuth* (BBC-előadás angolul, 1959. 06. 06.) MTA KIK Kt., Ms 2565/106.
33 Lásd pl. Lackó, Miklós: *Sziget és külvilág. (Kerényi Károly és a magyar szellemi élet.)* In uő: *Sziget és külvilág. (Válogatott tanulmányok.)* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 305–334.
34 Lásd minderre Törő László Dávid: *Kísérlet a public history megszelídítésére*. Klió, 27 (2018) 4. sz. 92–97.
35 Szekfűhöz újabban lásd Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Kalligram, Pozsony, 2015; Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben*. (Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016) Pannónia Könyvek, Pécs, 2017.
36 Lásd Szekfű, Gyula: *Aki a partról nézi*. Magyar Nemzet 3 (1940) 109. 7.
37 Lukácsról a számos feldolgozás közül lásd pl. Hermann, István: *Lukács György élete*. Corvina, Budapest, 1985.
38 Croce-ról lásd például újabban Giuseppe Galasso: *Croce e lo spirito del suo tempo*. Laterza, Roma–Bari, 2002.
39 Siegfried Kracauer: *A detektívregény (értelmezés).Történelem a végső dolgok előtt*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009. 168.
40 Iványi-Grünwald, Béla: *Hungarian memories*. [Ismertetés Horthy Miklós és Károlyi Mihály emlékiratairól] Time and Tide, 37 (1956) 02. 04. 137–138. MTA KIK Kt., Ms 2565/11.
41 Szekfű Gyula: *A számőzött Rákóczi, 1715–1735*. MTA, Budapest, 1913.
42 Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
43 Lásd például még *A mai Széchenyi*. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból. Kiválogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szekfű Gyula. Révai, Budapest, 1935.
44 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1928–1934.
45 Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest, 1947.
46 A „szellemi ember” fogalmáról lásd a korábbiak.

SZABÓ LÁSZLÓ

Anomáliák Erkel szimfonikus zenekari hangszereléseinek gyakorlatában, különös tekintettel a mélyréz szólam basszusára

Hozzászólás az Erkel Ferenc halálának 125. évfordulójára rendezett Kortársunk, Erkel című tudományos ülésszak kutatási eredményeihez

(Bevezetés) A történet, amelyről beszámolni szándékozom, 1835. szeptember 12-én kezdődött. Ekkor szabadalmaztattak Berlinben egy bass tuba nevű rézfúvós hangszert. Ugyanebben az évben telepedett le Pest-Budán egy 25 éves, Kolozsvárról érkezett zongoraművész-karmester, és szinte napra pontosan ekkor foglalta el karmesteri állását (a Várszínházban működő Budai Magyar Játékszíni Társaság frissen alakult operatagozatának zenekara élén eltöltött néhány hónapig tartó munka után) a Pesti Városi Német Színházban, hogy két év múlva megkezdhesse három évtizedig tartó munkásságát a Pesti Magyar Színháznál, amelyet rövidesen Nemzeti Színházzá kereszteltek át.

A tuba elindult problémákkal, ellentmondásokkal, sikerekkel teli világhódító karrierjének útján, Erkel pedig megkezdte problémákkal, ellentmondásokkal, sikerekkel teli korszakalkotó hazai pályafutását.

Hogyan és miért került, illetve nem került (!) kapcsolatba egymással e két – egymástól teljesen különböző – életút? Mikor ráeszméltem arra, hogy a tuba jelenléte olyan természetes és magától értetődő ma egy szimfonikus zenekarban, hogy szót sem érdemel, valamikor csak egy lehetőség volt a sok aspiráns közül, elkezdett érdekelni az út, amelyet bejárva végső győztesként került ki az életben maradásért folyó küzdelemből. Ezért visszamenőleg mellé szegődtem, és követtem mindenhová. Figyeltem és jegyzeteltem. Dokumentumokat gyűjtöttem. „Jártuk a világot", mígnem egyszer csak végre megérkeztünk Magyarországra, ahol katonazenekarainkban boldogan fogadták, ám a szimfonikus és operazenekarokhoz vezető út zárva volt. A kulcs pedig Erkel Ferencnél volt, aki haláláig nem adta ki a kezéből, és haláláig nem nyitott ajtót. Ez a tény indított arra az elhatározásra, hogy ezt – az Erkel nagyzenekari hangszereléseiben is tetten érhető jelenséget – a rendelkezésemre álló lehetőségek határain belül bemutassam.[1]

(Az erkeli zenekar rézfúvós basszusa) Erkel idejében az Európában elérhető hihetetlenül nagyszámú kínálatból addigra, mire ő olyan helyzetbe került, hogy zenekart építhetett (1838), a rézfúvósok basszusaként szerepeltethető hangszerek közül a széles nemzetközi színtéren már csak a serpent, a basshorn, az ophicleide, a cimbasso, a bombardon, a tuba és a (contra)bass trombone álltak rendelkezésre.[2] Ám az akkori kor szokásai, valamint valós és szimbolikus politikai folyamatai következményeként Erkelnek végső soron két választási lehetősége volt. Vagy a két évtizedes múltra visszatekintő, közismert és közkedvelt ophicleide, vagy az újszülött bass tuba jöhetett szóba. E dolgozat kereteibe sem terjedelmi, sem tartalmi okok miatt nem fér bele a fent említett

hangszerek bemutatása, így ezeknek ismeretét vagy megismerését kénytelen vagyok az olvasóra bízni. Azzal a kiegészítéssel, hogy anyaguktól függetlenül a rézfúvós családba tartoznak, ráadásul mindannyian rézfúvós basszus hangszerek.

Erkelnek választania kellett tehát. Ráadásul, mint látni fogjuk, gyorsan.

Választott. Az ophicleide mellett döntött.

Erkel Ferenc egész életében egyszer sem írt egy hangot sem tubára. Mindvégig ophicleide-et jelölt meg partitúráiban. Még akkor is, amikor zenéjének változása, főként fiainak egyre jelentősebb közreműködése által már igényelte volna a tuba megnevezését. Ez nem történt meg. Megjegyzem, az ilyen vagy ehhez hasonló magatartás nem volt különleges abban az időben. Jelentős életművet felmutató kortársai megközelítőleg ugyanúgy jártak el, mint ő.

Mielőtt rátérnék dolgozatom fő témájára, vázlatosan nézzünk szét azon zeneszerzők háza táján, akikkel Erkel munkássága a címben megjelölt téma alapján összevethető. Verdi három kivételtől eltekintve cimbassóra írta partitúráiba a mélyréz szólam basszusát. Akkor is, amikor tudta, hogy nem azzal fogják játszani. Premieren egyik operáját sem játszották az általa megjelölt cimbassón. Ezért történt aztán, hogy a saját kezébe véve ügyeinek intézését ellátogatott Giuseppe Pelitti mester hangszerkészítő műhelyébe, ahonnan néhány megismételt találkozás után egy vadonatúj hangszerrel távozott. Ez egy B-hangolású, ventiles kontrabasszus harsona volt. Utolsó két operájában, az *Otelló*ban (1887) és a *Falstaff*ban (1893) ezt az új hangszert alkalmazta a rézfúvósok basszusaként. E két mű egy teljesen új világot képvisel Verdi életművében. A hangszerválasztás ehhez igazodott.

Berlioz, mikor az 1843-ban tett német turnéján megismerte a tubát, hazatérve néhány szerzeményében az ophicleide, vagy/és serpent megjelölést tubára javította visszamenőleg, de a szólam szerkezetén, felépítésén, funkcióján semmit sem változtatott. Nem törődve azzal, hogy a szóban forgó játszanivaló illik-e a tubához vagy sem.

A sarokkő természetesen Richard Wagner volt. Mind személyisége, mind zenéje által. Kezdetben ő is ophicleide-et használt korai műveiben, sőt ritkán ugyan, de még serpentre is írt szólamot. Ám 1845-től, a *Tannhäuser* drezdai bemutatójától kezdve felbecsülhetetlen érdemeket szerzett a tuba meg- és elismertetése terén. Később különleges hangszerek megalkotásában is oroszlánrésze volt. Olyanokéban, amelyeknek jó része éppen a tubacsaládot érintette. Leginkább a basszus és kontrabasszus tubára, valamint a tenor és a basszus Wagner-tubákra gondolok.

Erkel közvetlen közelében alkotó személyes ismerősei sokkal nyitottabbak voltak az új lehetőségre, mint ő. Legközelebbi munkatársa, Liszt Ferenc – zeneszerzői minőségében – egy pillanatig sem hezitált a tuba befogadását illetően. Ebben jelentős szerepe lehetett Wagnerhez fűződő közismert viszonyának, valamint August Conradi és Joachim Raff hangszerelői közreműködésének. Igaz, hogy Liszt olyan szimfonikus zenét írt az első pillanattól kezdve, amelyikhez tökéletesen illeszkedett a tuba. Rendkívüli képességeit, kapcsolatait, lehetőségeit egy világpolgár magyar hazafihoz méltó módon vetette latba azért, hogy Wagner és Erkel zenéje elterjedhessen.

Csehország beékelődve a környező német tengerbe, a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia tagjaként nem is tehetett volna mást, mint hogy befogadja az új jövevényt. Befogadta. Olyannyira, hogy hangszerészeik újabbnál újabb és jobbnál jobb tubamodellek gyártásával és terjesztésével pillanatok alatt a világ élvonalába kerültek. Nagy részben ők honosították meg a hangszert Oroszországban, ahol használata semmilyen ellenállásba sem ütközött. Még az erősen nemzeti érzelmű, az eredeti orosz hagyományokat féltő és ápoló *„Ötök”* is elfogadták. Nem beszélve a zenéjével Európa felé orientálódó Csajkovszkijról.

Ne feledkezzünk meg egy másik közeli magyar szereplőről sem, aki karmesterként óriási szerepet vállalt a tuba szimfonikus és operazenekari elterjedésében. Richter Jánosnak, bár inkább Hans Richternek hívták. Győrben született, de Bécsben nevelkedett. Rendkívüli műveltségét, szervezőkészségét, zenekarvezetői pozícióiból adódó lehetőségeit mind-mind Wagner ügyének segítésére, támogatására fordította. Akár mint Erkel utódja a Filharmóniai Társaság élén (1871–75), akár mint a Bécsi Opera (Hofoper) és a Bécsi Filharmonikusok (1875), valamint a Bayreuthi Ünnepi Játékok (1876) karmestere.

Ő hozta Budapestre 1875-ben azt az előzőleg Bécsben elhangzott Wagner-estet, amelyen először szólaltak meg koncerten olyan részletek a Ringből, amelyek előadásához kellettek Wagner új hangszerei is. Ezeken a hangszereken Richter közbenjárására a világon először magyar muzsikusok játszottak már a bécsi ősbemutatón is.[3]

(Erkel hangszerelési gyakorlata) Az 1837. augusztus 22-én megnyílt Pesti Magyar Színház első igazgatója, Bajza József tollából származik a következő idézet:

> *„Nem állítom, hogy zeneművészet általában, s különösen az operai ne fejezhessen ki nemzeti érzelmeket; sőt ellenkezőleg, azt hiszem, hogy operák által fog idővel nemzeti zenénk kifejlődni […] de ezen operáknak aztán magyar szellemű eknek kell lenni, s magyar eredetieknek, nem pedig olyanoknak, mint a mostaniak […] de mikor fog ezen időszak bekövetkezni? Mikor zeneművészeink támadozni, kik még talán nem is születtek, kik a felsőbb magyar zenét megteremtendik? Miként az opera ma áll, s talán még ötven évig fog.”*[4]

Erkel Ferenc Bajza igazgatósága alatt, 1838. január 17-én lett a Nemzeti Színház karmestere. Bajza fent idézett szózatának megjelenése után alig egy évvel, 1840. augusztus 8-án mutatták be Erkel *Bátori Máriá*ját, az első igazi magyar operát. A Bajza által megjósolt ötven év elteltével a magyar nemzeti opera megteremtője 80 évesen adott utolsó hangversenyével már a visszavonulásra készült. De közben még megszületett a *Hunyadi László*, az *Erzsébet*, a *Bánk bán*, a *Sarolta*, a *Dózsa György*, a *Brankovics György*, a *Névtelen hősök* és az *István király*. Majd ennek az egyedülálló életműnek lezárásaként az *Ünnepi nyitány*.

Erkel szinte a semmiből, előzmények nélkül teremtette meg a magyar operát. Azzal, hogy még egy ilyen közeli munkatárs, egy ilyen nagy műveltségű színházi szakember, kritikus, lapszerkesztő, politikus sem vette észre, hogy mi készül a közvetlen közelében, azt látom igazoltnak, hogy a várva várt esemény váratlanul érkezett. Igaz, az első magyar történelmi operát egy katonakarmester, Ruzitska József írta *Béla futása* címmel. Bemutatója 1822-ben volt Kolozsváron. Igen szép karriert futott be, az egész ország területén bemutatták. Szabadkán, Marosvásárhelyen, Székesfehérváron, Nagyváradon, Pécsett, Debrecenben, Temesváron. Népszerűségét majd csak Erkel operáinak sikerei homályosították el.

Főiskolásként is és gyakorló zenészként is találkoztam olyan vélekedésekkel, hogy Erkel operáinak zenéje a francia nagyoperett és a német opera mintájára készült. A tubaszólam (akkoriban az nem volt kérdés, hogy Erkel operáit tubával játsszuk) pedig azt mutatta számomra, hogy elsősorban Verdi volt az inspiráló szerző. Ám a hangszerhasználat hasonlósága nem utánzást és nem másolást jelentett. Verdi olasz hangjai Erkel keze alatt átlényegültek, magyarrá váltak. Ez a véleményem az akkor műsoron lévő operáinak – *Hunyadi László, Bánk bán* – ismeretén alapult. Így látom ezt a mai napig is. Azóta kutatásaim során tapasztalhattam azokat a változásokat is, amelyek az Erkel-operák hangvételében a *Bátori Mária* bemutatóját követő évtizedekben bekövetkeztek.

Nehezen, lassan, gyakran ellentmondásokkal terhelten történtek ezek a változások. Nem meglepő, hiszen már a kiindulópont vizsgálata során is rengeteg kérdés vetődik fel. Erkel első operájának, a *Bátori Máriának* a bemutatója idején (1840) Itália kivételével Európaszerte elterjedt az ophicleide. Mint említettem, Erkel is ezt a hangszert választotta. Az OSZK Zeneműtárának ZB60/c jelzetű *Bátori Mária*-partitúrában és a hozzá tartozó szólamokban a kérdéses szólamot a következő nevekkel illetik: ophicleide, illetve ophycleide.[5] Az egyik ide tartozó bandapartitúrában (fúvószenészeket tömörítő színpadi kisegyüttes) a következőket látjuk: 3 tromboni, bassi. Az indulókönyvként használt szólamokban ott van a 3 tromboni, de hiányzik a bassi. Egy másik bandapartitúrában a 3 tromboni alatti sorban contra fagott e ophycleide megjelölés szerepel, igen gondos, igényes kidolgozásban, de az ide tartozó szólamanyagból egy szintén hiányzik: az ophycleide.[6]

Egy másik *Bátori Mária*-partitúrában újabb rejtélyekkel találkozunk.[7] A bandapartitúra ide vonatkozó sorai „Cfg e Tb" előírást tartalmaznak. A két hangszer játszanivalója vagy oktávban együtt mozog, vagy unisono: (a2). Ezt a hangszerelést szokatlan módon beemelték a vezérpartitúrába is, nevezetesen a No. 5 Coro számba. Mint Szacsvai Kim Katalin írja, azért, mert Erkel a bemutatóra nem készült el teljesen a hangszereléssel.[8] Ezt azonban még abban az évben, de legkésőbb 1841-ben befejezte. Ekkor találkozunk a legszebb hangszerelnevezéssel, illetve annak legszebb írásmódjával: ophycleyde. Ez utóbbit Erkel Ferenc saját kezűleg írta a partitúrába.[9] A bandapartitúrában található „Cfg e Tb" megjelöléshez Erkelnek nem volt köze. Arról van szó csupán, hogy a színpadi zenéket akkoriban minden operaházban a helyi katonazenekarok szolgáltatták. A hangszereléseket általában az illető zenekar képességeinek, létszámának, lehetőségeinek legfőbb ismerője, a karmester készítette. Természetes, hogy tubát használt, hiszen nekik már volt, és előszeretettel alkalmazták is. A meglepő inkább az, hogy ilyen gyorsan elterjedt a tuba az Osztrák Császárság, Magyar Királyság hadseregének zenekaraiban.

1845-ben Erkel nyitányt írt az operához. Ebben egyetlen harsona szolgáltatja a rézfúvós basszust, újabb kérdéseket indukálva.[10] A felmerülő kérdések a következők: Miért van ilyen sokféle lejegyzés a hangszerek megnevezését illetően? Milyen hangszer lehet az a bassi? Kérdés, hogy – a contrafagottal együtt – voltak-e egyáltalán a bandában? Amennyiben igen, miért éppen ez a két szólam – a két basszus hangszer kottája – hiányzik a szólamanyagból? Ha ezek a hangszerek eleve nem szerepeltek a szólamanyagban, akkor a partitúrában miért fordulnak elő? Amit következő operáinak vizsgálata során tapasztalunk, az már végképp zavarba ejtő. Időnként nagyon nehéz, helyenként lehetetlen tisztán látni a különféle kéziratok, szerzőségek, kottamásolások, beillesztések és kiegészítések szövevényében. Nem különb a helyzet az igazolhatóan azonosítható, hiteles hangszerelések tekintetében sem.

Erkel a Pesti Magyar Színház karmestereként igen rövid idő alatt olyan zenekart hozott létre, amely mind létszámát, mind szakmai színvonalát tekintve alkalmas volt arra, hogy a kor követelményeinek nemzetközi összehasonlításban is messzemenően megfeleljen (lásd 1. képmelléklet).[11]

Esetünkben ennek a dokumentumnak a jelentőségét az adja, hogy nem kell közvetett bizonyítékokat, csak nehezen beszerezhető, esetleg téves utalásokat, hivatkozásokat keresni, és azokból következtetéseket levonni, hiszen itt áll előttünk a híres Erkel-zenekar listája fehéren, feketén.[12] Sem ophicleide, sem bombardone, sem tuba nincs a zenekarban. Adatokat gyűjtöttem a minket közelebbről érdeklő hangszerjátékosokról. Az így szerzett információk alapján nyomon követhető az akkori Nemzeti Színház mélyréz-szekciójának összetétele (amely a kezdetekkor még nélkülözte egy basszus hangszer jelenlétét) az összes kilépésekkel, visszatérésekkel, helycserékkel, halálozásokkal és új tagok érkezésével együtt.[13] A huszonkét évet felölelő nyomon követés különös, de nem meglepő eredményt hozott.

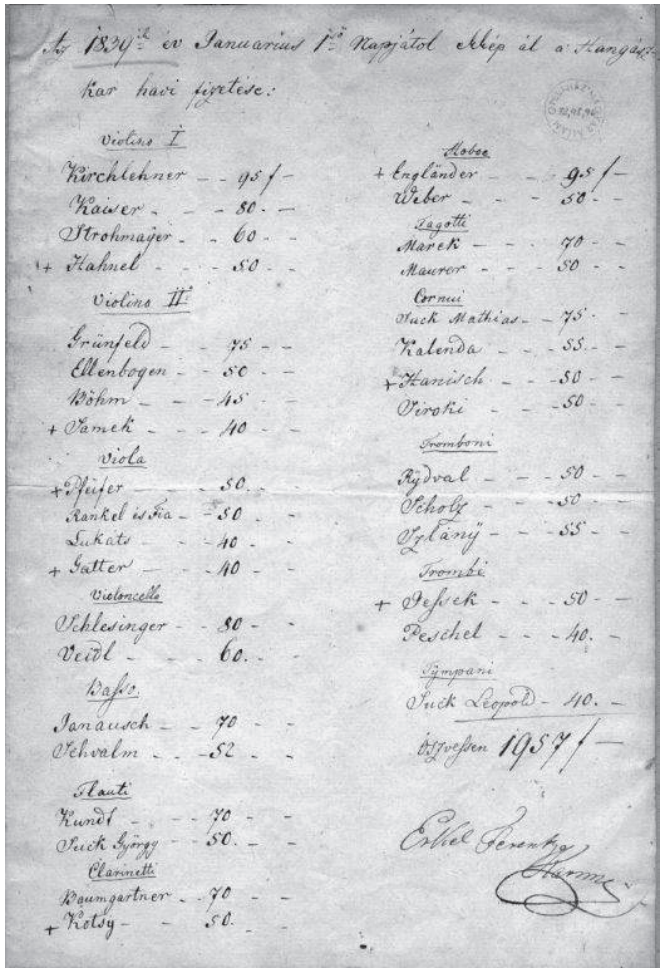
Az 1839.ik év Januarius 1.jén Napjától Mlép él a Hangjegy-
kar havi fizetése:

Violino I
Kirchlehner - - 95 f -
Kaiser - - 80 - -
Strohmajer - - 60 - -
+ Hahnel - - - 50 - -

Violino II
Grünfeld - - 75 - -
Ellenbogen - - 50 - -
Böhm - - - 45 - -
+ Jamek - - - 40 - -

Viola
+ Pfifer - - - 50 - -
Rankel is Ka - - 50 - -
Lukats - - - 40 - -
+ Gatter - - - 40 - -

Violoncello
Schlesinger - - 80 - -
Veidl - - - 60 - -

Basso
Janausch - - 70 - -
Schwalm - - - 52 - -

Flauti
Kundl - - - 70 - -
Suck György - - 50 - -

Clarinetti
Baumgartner - - 70 - -
+ Retsy - - 50 - -

Oboe
+ Engländer - - - 95 f -
Weber - - - 50 - -

Fagotti
Marek - - - 70 - -
Maurer - - - 50 - -

Cornui
Suck Mathias - - 75 - -
Kalenda - - - 55 - -
+ Hanisch - - - 50 - -
Viroki - - - 50 - -

Tromboni
Rydval - - - 50 - -
Scholz - - - 50 - -
Czlány - - - 55 - -

Trombi
+ Sefsek - - - 50 - -
Peschel - - - 40. -

Tympani
Suck Leopold - 40. -

Összesen 1957 f -

Erkel Ferenczy

1. sz. képmelléklet

Erkel nemzeti színházi zenekarában nem volt az a hangszer, amire saját operáit hangszerelte. Bombardon viszont 1846-tól igen. Arra viszont nem írt szólamot. Ráadásul az intézmény akkori repertoárját figyelembe véve azt látjuk, hogy a bombardonnak az elkövetkező húsz évben egyáltalán nem volt feladata. A rendelkezésemre álló további adatok szerint az első tubás (bombardonos) játszanivaló a Nemzeti Színházban a *Lohengrin* bemutatója volt 1866-ban. Akkor viszont miért szerződtetett bombardonjátékost a zenekarába?

További megválaszolatlan kérdések helyett ezeknek a hangszerelési ellentmondásoknak a szemléltetésére bemutatom a *Bánk bán* egyik igen tanulságos, az akkori helyzetre különösen jellemző szólamfüzetét. A címlapon barna tintával írva olvashatjuk a hangszer megnevezését: Bombardon. A kor szokásainak megfelelően gyönyörű, cirkalmas „n” betűvel a végén, amelynek cirádáira határozott kék ceruzával ráírták, hogy Tuba.[14] Miért ez a kettősség? Nem tudni, hiszen a kottát kinyitva ezt látjuk: Ophicleide.[15]

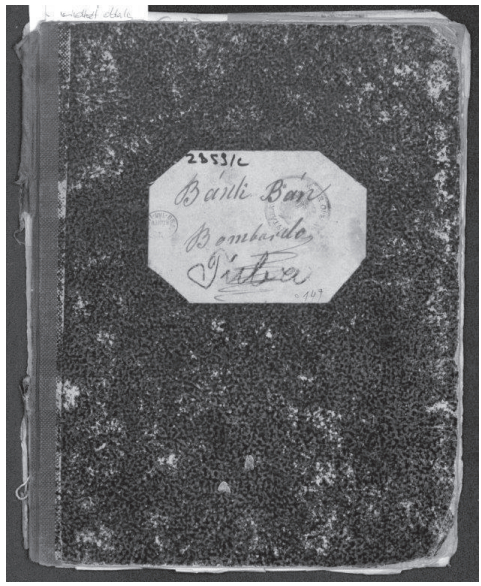

***Bánk bán*-szólamfüzet (OSZK ZB59/c), címlap**

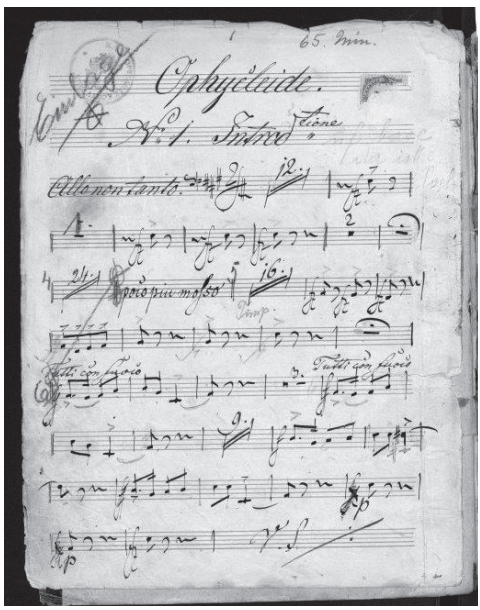

***Bánk bán*-szólamfüzet (OSZK ZB59/c), első oldal**

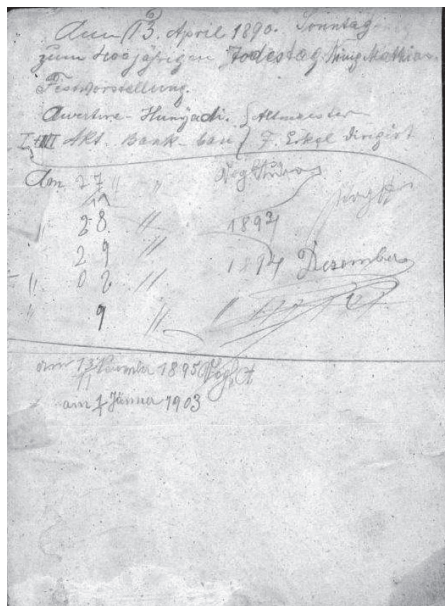

***Bánk bán*-szólamfüzet (OSZK ZB59/c), hátsó borító belső oldala**

Vogel Andor, a szólamfüzetből játszó kolléga bejegyzéseiből arra következtethetünk, hogy ezt a szólamfüzetet valószínűleg 1890. április 13-án a Mátyás király halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi előadáson használták először.[16]

A továbbiakban néhány jellemző kottapélda bemutatásán keresztül kövessük azt a folyamatot, amelynek során az ophicleide „tubává” alakult Erkel zenekarában.

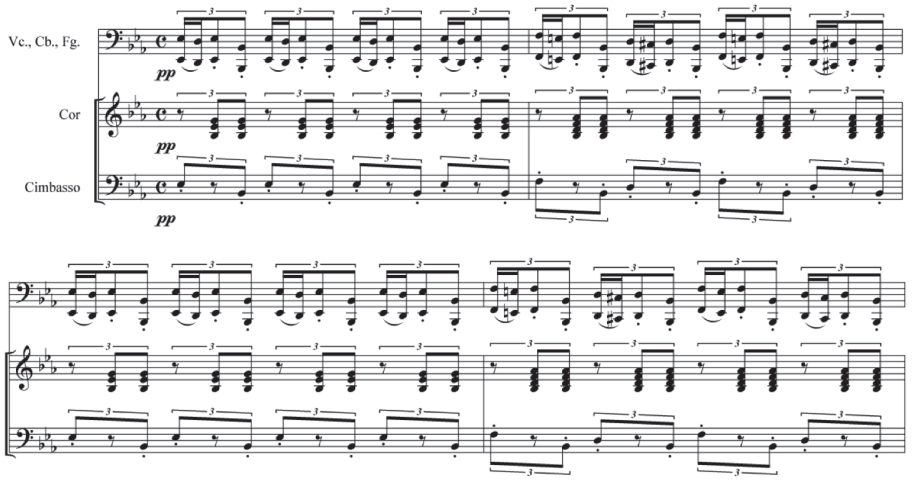

1a. kotta: részlet Verdi *Traviata* című operájából. II. felvonás, 2. jelenet vége

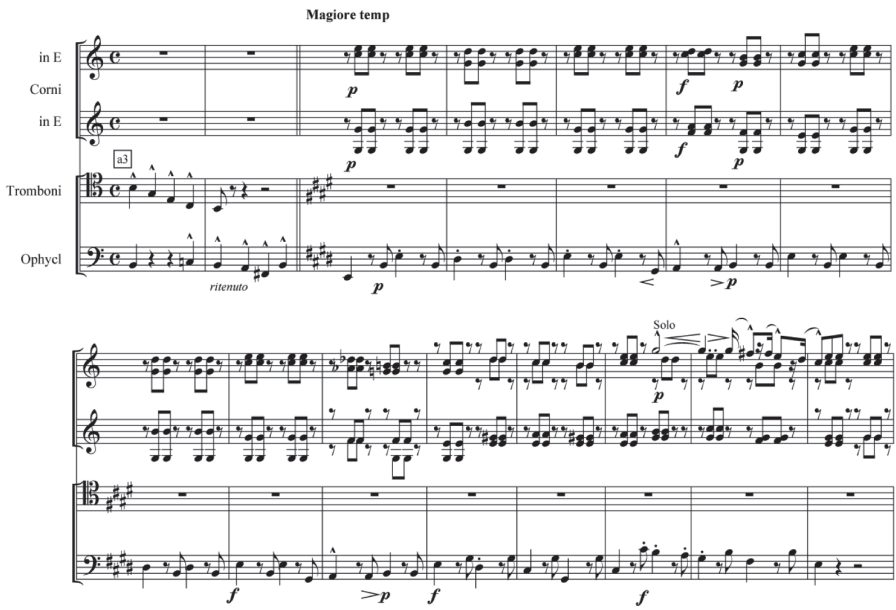

1b. kotta: részlet Erkel *Bánk bán* című operájából, I. felvonás, zárójelenet: *„Csak szilárdul sziklaként megállok”*[17]

Az 1a. és az 1b. kottarészletek összehasonlítása során kottapéldát láthatunk arra, hogy Erkel hangszereléseinek jellegét tekintve Verdi volt az inspiráló szerző. Verdi cimbassója helyett Erkel ophicleide-et használ, gyakorlatilag a cimbassóval azonos módon. Az ilyen és az ehhez hasonló példák miatt láttam úgy, hogy Erkel az ophicleide alkalmazásának technikáját illetően Verdit követte.

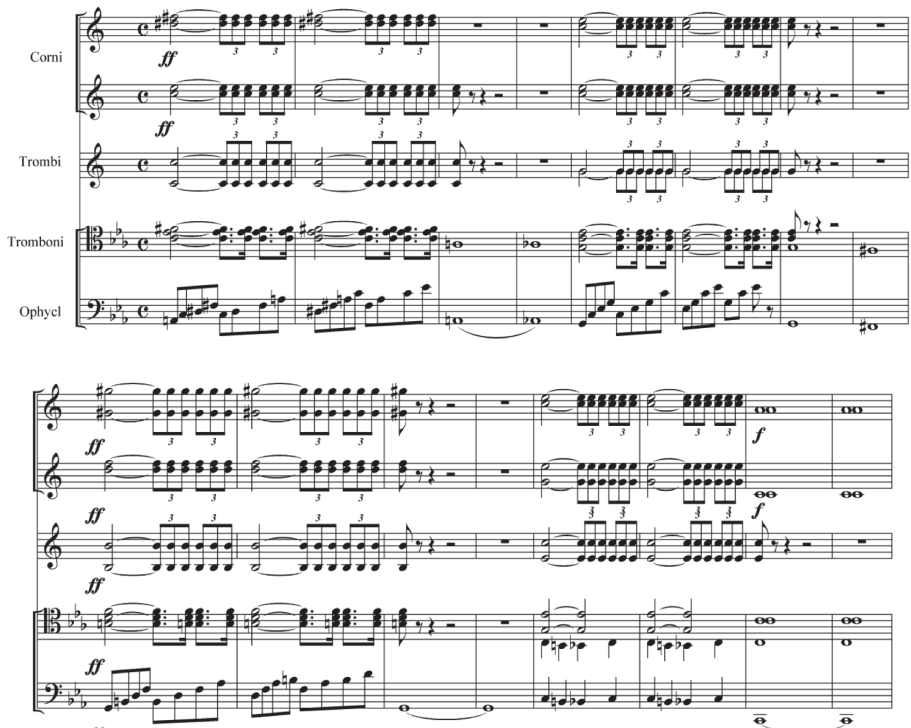

2. kotta: Bánk és Gertrúd duettje a második felvonásból[18]

Bánk és Gertrúd kettősében a gyilkosság pillanatában az ophicleide a különösen virtuóz négyeshangzat-felbontásokkal egyedül marad, szólisztikus basszust játszik (2. kotta). A *Bánk bán* bemutatója 1861-ben volt. Ezeket a hangokat akkor ophicleide-re írták, de nem tudjuk, hogy milyen hangszerrel játszották. A feljebb bemutatott bombardon–tuba–ophicleide szólamanyag 1890-ből szintén arról tanúskodik, hogy még akkor sem dőlt el a kérdés.[19]

Ugyanezen jelzet alatt található egy másik szólamfüzet is 1926-ból. Tuba. Ez áll a címlapon, és ezt látjuk belül is. És azt is láthatjuk, hogy az imént idézett 2. kotta négyeshangzat-felbontásait áthúzták. A tubás csak a nyolcadcsoportok első hangjait játszotta, mert az összes hangot eljátszani tubával nehéz. Ez ma már természetesen nem okoz problémát. Ám az említett szólamanyagban található korrekció azt mutatja, hogy a tuba nem technikai fölénye, hanem elsősorban a mély hangok felé korlátlanul nyitott hangterjedelme és hangjának minősége miatt szoríthatta ki a szimfonikus zenekarból elődeit.

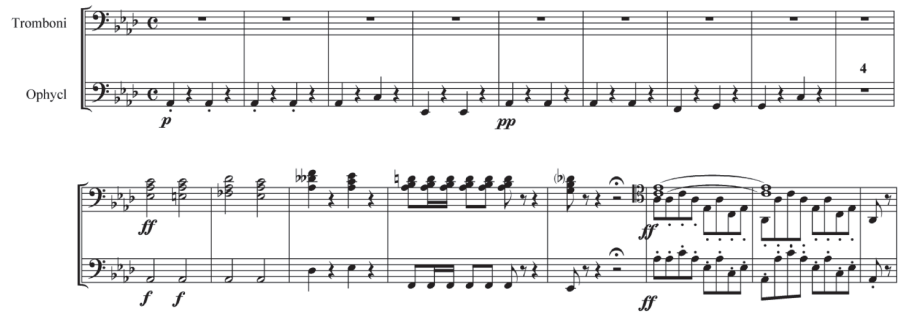

3. kotta: Bánk bán áriája: *„Hazám, hazám…”*[20]

Újabb szólisztikus kísérő basszus ophicleide-re. A *codá*ban a 3. harsona csatlakozik az ophicleide-hez (3. kotta).

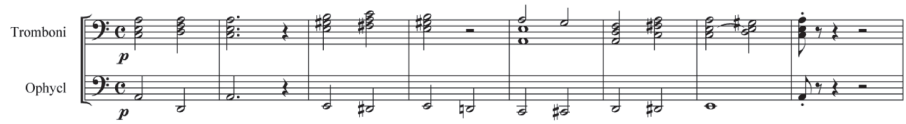

4. kotta: A harmadik felvonás 4. jelenetének kezdete; Király: *„Ti szívtelen hálátlanok!”*[21]

Az eddigitől eltérő alkalmazás. A három harsona és az ophicleide négy egyenrangú szólamként akkordokat játszik (4. kotta) a győztes csatából hazatérő király hatalmát és a gyarló ember fájdalmát egyaránt kifejezve Gertrúd ravatalánál.

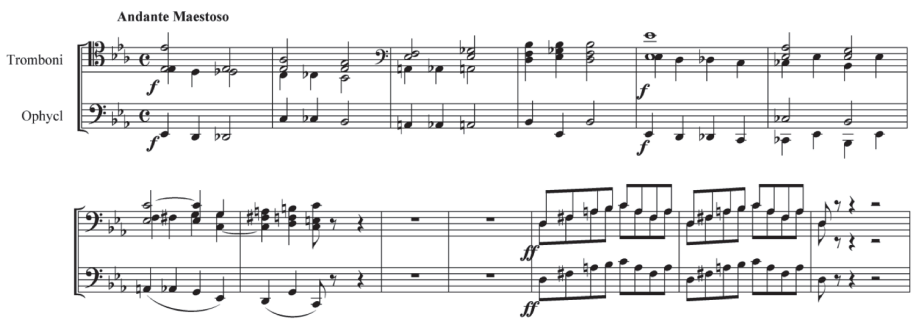

5. kotta: Első felvonás, 5. jelenet. Biberach: *„Reszkess, királyné”*[22]

Az előbbihez hasonló példa a harsonák és az ophicleide használatára (5. kotta), amely egyben szemléletesen mutatja azt is, hogy mit nevezünk tubaszerű alkalmazásnak. Az itt látható hangok az ophicleide-nek már túl mélyek ahhoz, hogy a három harsona hangzásához méltó minőségben szólaljanak meg.

E kottapéldák segítségével csak az ophicleide alkalmazásának formai sokszínűségét, néhány jellemző vonását kívántam szemléltetni. A bemutatott példák nem követik a cselekmény kronológiáját, és csak néhány esetben utalnak az általuk kifejezett zenei tartalomra. Célom e példák bemutatása által csupán annyi, hogy a szavakon és a képi dokumentumok bemutatásán túl kottapéldákon keresztül is szemléltethessem az utat, amelyet a tuba és elődei bejártak addig, míg a tuba végleg elfoglalta helyét Magyarországon a szimfonikus zenekarban is.

(A tuba megjelenése a magyar zeneirodalomban)

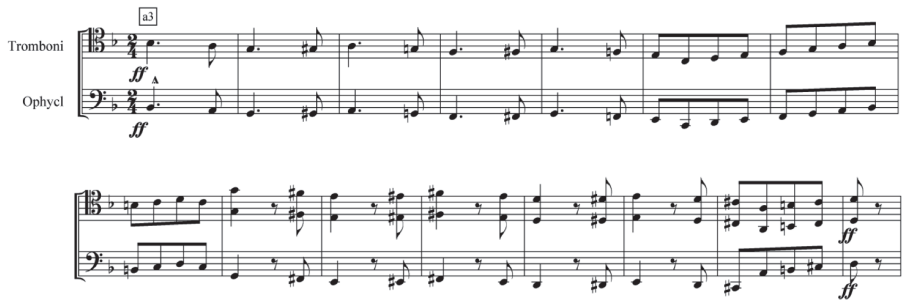

6. kotta: *Fegyvertánc* a *Dózsa Györgyből*[23]

Ez az az írásmód, amelyet a mai mélyréz-játékosok fúvószenekari hangszerelésként említenek (6. kotta). Jellegzetessége, hogy a három harsona és az ophicleide a többi fúvóstól elkülönülő melodikus basszusszólót játszik, amelyet ebben az esetben a mélyvonósok kettőznek. Erkel Ferencre egyáltalán nem jellemző hangszerelés. Somfai László megállapítása szerint: „A fegyvertánc Erkel Gyula önálló kompozíciója […]. Ez az első, magából a kéziratból kétségbevonhatatlanul bizonyítható teljes jelenet, amely nem E. F., hanem egyik fiának munkája.”[24]

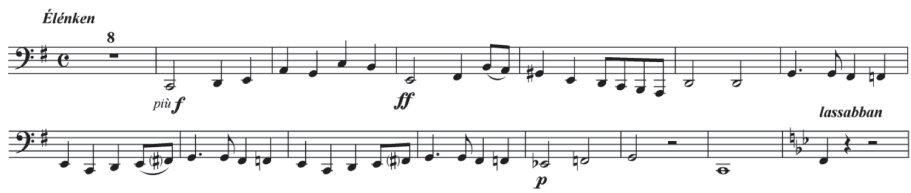

7. kotta: Erkel Sándor: *Dalra magyar* (részlet a tubaszólamfüzetből)

Ez már valódi, tubára írt tubaszólam (7. kotta). Igaz, hogy a szerző és a hangszerelő neve Erkel Sándor. Magyarországon az ophicleide-től a tuba megjelenéséig tartó folyamat végén már nem Erkel Ferenc a főszereplő. Ő, ha még egyáltalán beleszól a hangszerelésbe, ragaszkodik az ophicleide megjelöléshez, de a fiai, akiknek egyre nagyobb rész jut műveinek megírásában, már más utakon járnak.

Ekkorra kezdi éreztetni hatását, hogy Gyula és Sándor már Mosonyi növendéke volt, hogy tanárukon keresztül, s általában fiatalos, friss ítélőképességük révén igen mély benyomást gyakorolt rájuk a kor legmodernebb zenei nyelvezete: a színpadon Wagner, a hangversenypódiumon Liszt művészete.[25] Az a zeneszerző, aki Magyarországon először írt tubát műveibe, a magyarországi Wagner-kultusz jeles képviselője, Erkel fiainak zeneszerzéstanára, Liszt és Wagner zenéjének feltétlen híve és mindkettőjük személyes jó barátja, Mosonyi Mihály volt. A szóban forgó mű pedig a *Szentelt hantok* férfikarra és rézfúvókra (1868)[26] (8. kotta). A rézkar összeállítása: flügelhorn, tromba 1mo, tromba 2do, corno 1mo (in F), corno 2do (in F), trombone 1mo, trombone 2do, trombone 3tio, tuba.

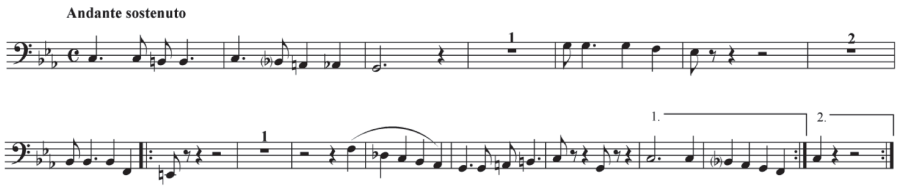

8. kotta: Mosonyi Mihály: *Szentelt hantok* (részlet a tubaszólamfüzetből)

A tuba szimfonikus zenekari megjelenése is az ő nevéhez fűződik. A mű címe: *Dalra magyar* kantáta vegyes karra és zenekarra (1869)[27] (8a kotta).

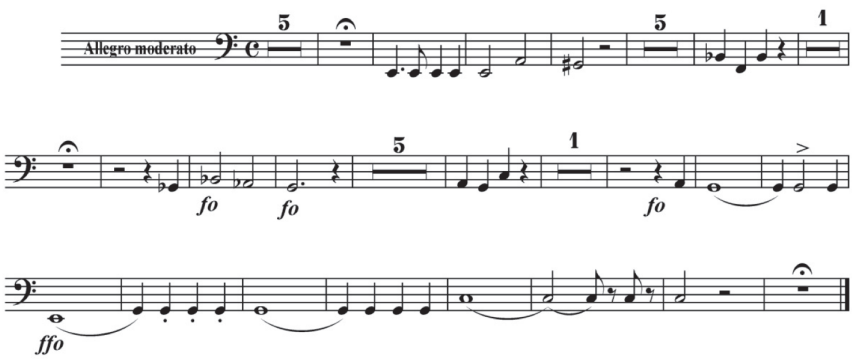

8a kotta: Mosonyi Mihály*: Dalra magyar* (tubaszólam)

1869 nevezetes évszám a tuba magyarországi történetében. Lezárult az útkeresés korszaka, megtörtént a honfoglalás. Ám ez nem jelentett megnyugvást. A „kalandozások kora” még csak akkor kezdődött. És tart a mai napig. Az akkor nyitva maradt kérdések nyitva vannak ma is. Sok esetben ma sem tudjuk, hogy a XIX. századi zenéket mikor milyen hangszerekkel játsszuk. Általában saját belátásunk szerint döntünk, de időnként előfordul, hogy a vezénylő karmester kedvében járva az általa kért igényeket elégítjük ki. Így fordulhat elő, hogy például Verdi cimbassóra írt szólamait hol tubával, hol modern kontrabasszus-harsonával, hol – az eredetihez semmiben sem hasonlító – mai cimbassóval szólaltatjuk meg. Berlioz, Wagner és Erkel szólamait tubával. Színesíti a

lehetőségek tárházát a legújabb kori historizmus, amelynek nevében időnként előkerülnek a padláson porosodó korabeli őskövületek és utángyártott remek hasonmások, amelyekkel aztán ilyen, olyan, sikeres vagy sikertelen kísérletek folynak az eredeti hangzás felidézésének igényével. Igaz, ez Erkel zenéjét még nem érte el.

De az „Erkel-történetnek" még nincs vége.

Folytassuk!

IRODALOMJEGYZÉK

A Budapesti Operaház 100 éve. Főszerk. STAUD Géza, Bp., Zeneműkiadó, 1984.
BAJZA József: *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. Bp., Magvető, 1986 (eredeti megjelenés: 1839).
BAUER Albert*: Erkel hangszerelése = Erkel Ferencz Emlékkönyv 1810–1910.* Szerk. FABÓ Bertalan, Bp., Pátria, 1910.
ERKEL Ferenc: *Bánk bán*, partitúra, kézirat, OSZK ZB59/c – címlap.
ERKEL Ferenc: *Bánk bán,* nagypartitúra, kézirat, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 6.983/1–3.
ERKEL Ferenc: *Bátori Mária – nyitány*, partitúra, A Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt. Könyvtára. Leltári szám: 41.
ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, 1. „banda"-partitúra, OSZK-jelzete: ZB60/a.
ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, 2. „banda"-partitúra, OSZK-jelzete: ZB60/d.
ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, nagypartitúra, OSZK-jelzete: Ms. Mus. 3/1–2.
ERKEL Ferenc: *Dózsa György*, partitúra, kézirat, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 362.
HANKISS Elemér – BERCZELI A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század.* Közrem. JORDÁKY Lajos, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1961.
HARASZTI Emil: *Wagner Richard és Magyarország*. Bp., MTA, 1916.
KARPATH, Ludwig: *Richard Wagner Briefe an Hans Richter*. Berlin/Wien/Leipzig, Paul Zsolnai Verlag, 1924.
MOSONYI Mihály: *Dalra magyar,* partitúra, kézirat, OSZK Ms. Mus. 4207.
MOSONYI Mihály: *Szentelt hantok,* partitúra, kézirat, OSZK Ms. Mus. 3.284.
RAINER-MICSINYEI László: *Richard Wagner a hangszerépítő = Zenekar folyóirat*, 2004. december, 12. évf., 5. sz.
SOMFAI László: *Az Erkel-kéziratok problémái*. Bp., Akadémiai, 1961.
SZABÓ László: *A basszustuba alkalmazási területeinek magyar vonatkozásai.* DLA-dolgozat, Bp., LFZE, 2010, https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/szabo_laszlo/disszertacio.pdf.
SZACSVAI KIM Katalin: *Bátori Mária – források és változatok = Muzsika*, 2003. január (46. évf., 1. sz.).
VARGA Ildikó Rita Anna: *Wagner és Erkel, avagy két komponista, a magyarok és a haza. Pest, 1853–1863 = Parlando*, 2018, 6. sz.
WAGNER, Cosima: *Napló 1869–1883*. Bp., Gondolat, 1983.

JEGYZETEK

1 A tanulmányom személyes indíttatása: tudjuk, hogy a nagy volumenű tudományos alkotások is kis mozaikokból épülnek fel. Azt gondolom, hogy írásommal nem járulok hozzá jelentős mértékben az Erkel-kutatás jelenlegi állásának eredményeihez, de olyan pici mozzanatokkal gazdagíthatom azokat, amelyeket máshonnan nem lehet megszerezni, csak onnan, ahol én ülök a zenekarban, az úgynevezett mélyréz szólam tagjaként, a három harsona mellett, mint egy partitúrában. Hátul, az utolsó sorban. Onnan látni a legjobban az egész zenekart, a karmestert és a közönséget is. Egyszóval mindent, ami mondandóm szempontjából számít. Ráadásul az előttem lévő kottából, a szólamfüzetből látom, hallom azt is, amit a zeneszerző gondol rólam, és elvár tőlem, illetve attól a helytől, ahol ülök. Igen kis szelete ez – méretét és jelentőségét tekintve is – Erkel művészetének, de lehetőséget kínál olyan tapasztalatok megszerzésére, amelyeket másokkal való megosztásra is alkalmasnak tartok, és amelyeket a Magyar Állami Operaház, a Budapesti Filharmóniai Társaság, a Magyar Állami Hangversenyzenekar, a Budapesti Fesztiválzenekar és a Nemzeti Filharmonikusok tubásaként szereztem. Kiegészítve persze könyvtárak,

kottatárak, antikváriumok látogatásával és a fellelhető kottaanyag és szakirodalom tanulmányozásával és azoknak vázlatos feldolgozásával.

2 A következőkben a *bombardone* és a *tuba* megjelöléseket egymás szinonimájaként használom. Ennek magyarázata megtalálható doktori diszszertációmban: SZABÓ László: *A basszustuba alkalmazási területeinek magyar vonatkozásai.* DLA-dolgozat, Bp., LFZE, 2010, 5–6. https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/szabo_laszlo/disszertacio.pdf

3 Ezen állításomat Wagnernek Richterhez írott két levelének egy-egy részletével tudom igazolni, amelyek magyar fordításban a Zenekar folyóirat 2004. decemberi számában a 12. évfolyam 5. szám 50. oldalán találhatók Rainer-Micsinyei László *Richard Wagner, a hangszerépítő* című tanulmányában, aki forrásul *Richard Wagner Briefe an Hans Richter* (herausgegeben von Ludwig Karpath 1924, Paul Zsolnai Verlag, Berlin/Wien/Leipzig) című munkáját használta. Íme az első idézet: „Óh Richter! Ön teljesen megfeledkezik, hogy a Ring bizonyos részeihez új hangszereket használunk? Tehát 2 tenor-, ill. 2 basszustuba, kontrabasszustuba, kontrabasszusharsona, basszustrombita. Ezeket Münchenben rendeltük meg, és az Újévre kell elkészülniük. El kell tehát azokat küldenem Önnek. Pesten, vagy lehetőleg már Bécsben is ki kell próbálni – az embereket ki kell hozzá választani, akik fújják, ill. majd gyakorolnak a hangszereken…" (119., 120., 121. oldal, 1874. december 29. Fordította: Thoma Éva.) És a második idézet: „Kedves segédem, kedves barátom! Újra zavarnom kell Önt a buta koncert ügyeimmel. Tehát! Az összes Münchenben készített hangszert – amelyek összepakolva megérkeztek – elküldtem Önnek. Ha viszont az Ön Magyarjai most a tubán és basszustrombitán megtanultak játszani, ki fogja azokat Bécsben fújni? Szükség esetén a pesti tubásoknak el kellene jönniük Bécsbe is. Gondolt már erre?" (122. oldal, 1875 január 27.) Igen, gondolt. Ezt bizonyítják Cosima Wagner naplóbejegyzései is: WAGNER, Cosima: *Napló 1869–1883* (Gondolat, Bp., 1983, Kner Nyomda, fordító: Hamburger Klára.) Álljon itt belőlük kettő! 1875. február 23. Bécs, Első próba „a biztosra ígért tubások nem jöttek…" február 25. Második próba: „…a tubák már itt vannak…" És nyilván nemcsak a tubák, hanem a többi különleges, új hangszer is, amelyekkel hatalmas sikert arattak. Olyannyira, hogy Wagner a budapesti március 10-i koncertet követően meghívott néhány muzsikust a fellépő Filharmóniai Társaság Zenekarából a Bayreuth-i Festspielhaus 1876-os megnyitásán közreműködő zenekarba, ám részvételük e nagyszerű eseményen meghiúsult, mert a Nemzeti Színház nem tudta nélkülözni őket az elvárt három hónapos próbaperiódusra. (HARASZTI Emil: *Wagner Richard és Magyarország.* Bp., MTA, 1916, 399–400.) Elképzelhető, sőt az előzményeket figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a meghívottak között lehettek „Richter Magyarjai" is, de ezt sajnos nem tudjuk. Nem baj. A világelsőség így is a miénk. (Azért jó lett volna Bayreuthban is játszani!)

4 BAJZA József: *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. Budapest, Magvető, 1986 (eredeti megjelenés: 1839), 37.

5 ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, 1. „banda" partitúra, OSZK-jelzete: ZB60/a.

6 ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, 2. „banda" partitúra, OSZK-jelzete: ZB60/d.

7 ERKEL Ferenc: *Bátori Mária*, nagypartitúra, OSZK-jelzete: Ms. Mus. 3/1–2.

8 SZACSVAI KIM Katalin: *Bátori Mária – források és változatok = Muzsika*, 2003. január (46. évf., 1. sz.), 14.

9 Uo.

10 ERKEL Ferenc: *Bátori Mária – nyitány*, partitúra, A Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt. Könyvtára. Leltári szám: 41.

11 Faximile jelzet nélküli, különálló lapról, amelyet a Magyar Állami Operaház Archívumában őriznek. *„Az 1839ik év Januarius 1só napjától ekkép ál a' Hangász kar havi fizetése:"*

12 Úgy érzem, hogy a fenti mondatban előforduló megjegyzéseim magyarázatra szorulnak. Varga Ildikó dolgozata negyedik oldalán a második bekezdést idézem. Azzal a céllal, hogy egy példán keresztül is bemutassam a tévedés lehetőségét, és hogy megakadályozzam megtévesztő adatok továbbterjedését. „A magyarok »német« (tulajdonképpen osztrák) elnyomás elleni küzdelme, ami a Nemzeti és a Pesti Német Színház közötti harcban is megmutatkozott, és a művészi felzárkózásért folytatott harc már mintegy 24 évvel a *Tannhäuser* magyarországi bemutatója előtt – 1838-ban – kezdődött, mikor is Erkel egy »nagy« és modern együttes, egy »szimfonikus zenekar« szervezésébe kezdett az akkor még Pesti Magyar Színháznak nevezett Nemzetiben. Az együttesben már két fuvola, egy piccolo (Bauer Albert szerint 2 piccolo), két oboa, két klarinét, két fagott, négy kürt, két trombita, három harsona, egy ventiles kürt (Staud Géza szerint), egy ophicleide (Bauer szerint), ütőhangszerek és egy vonósötös is játszott." VARGA Ildikó Rita Anna: *Wagner és Erkel, avagy két komponista, a magyarok és a haza. Pest, 1853–1863 = Parlando*, 2018, 6. sz., 4.

Az első mondattal mindenben egyet értek. Az azt követő felsorolás, azonban nemhogy megszüntetné, vagy legalább csökkentené az eredeti ellentmondásokat, de még növeli is azokat. Az nem kielégítő forrásmegjelölés, hogy „Staud Géza és/vagy Bauer Albert *szerint*". Másrészt

a kérdéses mondatban tartalmi kifogásolnivaló is akad. Elsősorban a „nem létező ophicleide". Erre most nem térek ki, sok szó esik még róla a dolgozatban. De a „ventiles kürtre" annál inkább. Ilyen nevű hangszer a három harsona mellett nincs. Ott nem lehet. Egyébként van. Ha egy kürt már nem natúrkürt, hanem szelepekkel ellátott hangszer, akkor az ventiles kürt. Valószínű, hogy a felsorolásban említett négy kürt már ilyen volt Erkel zenekarában is. De a rézfúvósok basszusaként szerepeltetni egy ilyen hangszert képtelenség. Kérdéseket vet fel az egy vagy két piccolo szerepeltetése is a két fuvola mellett. Végezetül a „vonósötös" közreműködését kellene még valahogy értelmezni. Én hajlok arra a megoldásra, hogy mivel az egész vonóskar egy kibővített vonósötös, a koncertmester és a szólamvezetők talán egy létező vonósötös tagjai lehettek, és így tizenhatan, a fúvóskarral és egy „Tympani"-val együtt alkottak egy komplett harmincnégy tagú szimfonikus zenekart. Rézfúvós basszus nélkül!

VARGA Ildikó Rita Anna forrásmegjelölései: *A Budapesti Operaház 100 éve*. Főszerk. STAUD Géza, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 34.

BAUER Albert: *Erkel hangszerelése = Erkel Ferencz Emlékkönyv 1810–1910.* Szerk. FABÓ Bertalan, Bp., Pátria, 1910, 77–102.

13 Lásd: SZABÓ: *i. m.* (2010), 93.
Az adatgyűjtés túlnyomó részben a következő forrásokból táplálkozott: HANKISS Elemér – BERCZELI A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század.* Közrem. JORDÁKY Lajos, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1961.

14 ERKEL Ferenc: *Bánk bán*. Bánk bán szólamfüzet (OSZK ZB59/c) címlap.

15 Uo., 1.

16 Uo., hátsó borító.

17 ERKEL Ferenc: *Bánk bán,* nagypartitúra, kézirat, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 6.983/1–3.

18 Uo.

19 ERKEL: *i. m.* (1890).

20 ERKEL: *i. m.* (1861), II. felvonás, 1 kép.

21 Uo.

22 Uo.

23 ERKEL Ferenc: *Dózsa György,* partitúra, kézirat, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 362.

24 SOMFAI László: *Az Erkel kéziratok problémái*. Bp., Akadémiai, 1961, 136.

25 SOMFAI: *i. m.* (1961), 156.

26 MOSONYI Mihály: *Szentelt hantok,* partitúra, kézirat, OSZK Ms. Mus. 3.284.

27 MOSONYI Mihály: *Dalra magyar,* partitúra, kézirat, OSZK Ms. Mus. 4207.

LANTOS SZABÓ ISTVÁN

Erkel Ferenc *Friss Magyar*jának kézirata

Az alkotók – különösen a zeneszerzők – egy-egy megragadott témát sokszor különféle időkben és helyeken újra elővesznek, átfogalmaznak. Ezen állomások elemzéséhez nagyon fontosak a korai változatok, s még inkább a komponisták saját kezű lejegyzései. A következőkben Erkel Ferenc egy dallamtémájának újonnan felbukkant korai autográf kottáját hasonlítom össze a később megjelent változatokkal.

Erkel Ferenc operáinak fénye kissé homályban tartja az önálló hangszeres műveit, köztük a zongoradarabokat. Kiváló zongoraművészünk, Kassai István koncertjein és hangfelvételein szerencsére nagyszerű előadásban hallhatjuk e kompozíciók egy részét. Ugyanő kutatóként közreadott egy részbibliográfiát, amely Major Ervin 1968-as[1] és Legány Dezső 1975-ös[2] műjegyzékei után 1995-ben értékes összefoglalást és kiegészítést ad Erkel hangszeres műveiről[3]. Ebben az összeállításban a 24. számon idézi az *Original Ungarisher* című zongoradarabot, amely a *Der Ungar* című pesti lap 1845. január 14-i számának mellékleteként jelent meg.[4] A nyomtatvány egyetlen ma ismert példánya az Országos Széchényi Könyvtárban Mus. Pr. 13048 jelzeten található, fényképmásolatát Major Ervin közölte.[5] Kassai István bibliográfiája szerint kézirata ismeretlen.

A mű kéttételes, az első hangneme E-dúr, címe s egyben tempójelzése: Sostenuto. Ezt a jelzés szerint *attaca* követi a C-dúr Allegro vivace.

A nagy európai könyvtárakban az utóbbi időkben is előkerülnek olyan különlegességek, amelyek a magyar zenetörténet fontos emlékei. A berlini Staatsbibliothek kézirattárában őriznek egy kartonra ragasztott kottalapot, amely figyelemre méltó.[6]

Az albumlapot 25×22,5 cm-es kék papírra illesztette Aloys Fuchs Bécsben. Fuchs felirata szerint: *„Ungarische National=Melodie /: Friss=Magyar :/ | genannt | componirt u eigenhändig aufgeschrieben von | Ferenz /: Franz :/ Erckel. Theaterkapellmeister in Pesth.”* („*Friss Magyar*nak nevezett nemzeti dallam, komponálta és saját kezűleg lejegyezte Erkel Ferenc színházi karmester Pesten.”)

A kartonlapon alul Fuchs tulajdonosi megjegyzése: *„Aus der Autographen=Sammlung | des Aloys Fuchs in Wien.”* („Aloys Fuchs bécsi kéziratgyűjteményéből.”)

A kottalap mérete 16×21,5 cm, a zenemű címe: *Friss Magyar Erkel Ferenctől.* A kotta végén: „Erkel Ferenc | Pesth 2/10 1843.”

A XIX. század húszas éveitől kezdve a magyar táncokat gyakorta két tételben komponálták. Az andante, adaggio stb. tempójelzésűeket címeikben *Lassú Magyar*nak, az allegretto, allegro tempójúakat *Friss Magyar*nak nevezték. Az Erkel Ferenc által szerzett, a saját kezével Pesten 1843. október 2-án leírt *Friss Magyar* kottája tehát egykor Aloys Anton Fuchs (1799–1853) muzikológus és zenegyűjtő tulajdonában volt. Fuchs már 1816-ban, 17 éves korában a bécsi egyetemre járt, és 1819-től 1823-ig filozófiát tanult. Később a Hofkriegsrat köztisztviselőjeként dolgozott. 1820-ban kezdte kiépíteni zenei könyvtárát, és állandó kapcsolatban állt más kéziratgyűjtőkkel. 1829-től Aloys Fuchs Bécsben a *Gesellschaft der Musikfreunde* igazgatótanácsában és archívumában dolgozott, és egyre inkább a szenvedélyéhez, a zenéhez fordult. Fuchs zenei gyűjteménye és kézirattára birtokolta Bach, Handel, Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven és mások munkáit, valamint műkatalógusait. A kortársak között a zenei kéziratok legnagyobb szakértője volt.[7] Fuchs halála után a gyűjteményének nagy része 1879-ben a berlini Királyi Könyvtárba került, ekkor juthatott a birtokukba az Erkel-kézirat is.

Tekintsük most a nyomtatvány gyors tételét és a kézirat zenei anyagát közös partitúrában! Az első pillantásra láthatjuk, hogy a *Friss Magyar* az *Original Ungarisher* Allegro vivace tételének változata. A kézirat a nyomtatvány megjelenése előtt több mint két évvel készült, szinte gyorsírásos, talán vázlatos lejegyzésben. A kisméretű kottalapon a visszatérő ütemekre /21–26/ csak számokkal utal a szerző. Kassai István a bibliográfiájában megjegyzi, hogy Erkel *Brankovics György* című operája I. felvonásának Esz-dúr indulója ezt a témát hordozza.[8] (Bemutatója 1874-ben volt.)

Tekintsük a kézirat és a nyomtatvány néhány jellegzetes eltérését! A nyomtatványban nem szerepel a *Friss Magyar* cím, a kéziratban hiányzik a tempójelzés. A 2. ütem második felének kísérő akkordja a nyomtatványban C-dúr, a kéziratban E-szeptim. Az operában ez utóbbihoz hasonló a harmonizáció. A 6. ütem második felében a nyomtatvány szeksztakkordja a kéziratban felemelt hatodik fokkal szerepel. A 8. ütem dallamának vezetése teljesen különbözik a két forrásban. A 9. ütemben a kézirat a G-dúr zárlatot kiegészíti egy átmenő domináns akkorddal. A 13–19. ütemben a kíséretet a nyomtatvány egy oktávval magasabban hozza. A 18. ütem kíséretének akkordfüzére a nyomtatványban végig H-dúr, a kéziratban H-em-H-em. A Brankovics György megfelelő része is az utóbbi akkordvezetést adja. A 26. ütem harmadik nyolcadának basszusa a nyomtatványban fis, a kéziratban f. A kézirat és a nyomtatvány anyaga tehát főleg a bal kéz által hordozott kísérőakkordok szövetében különbözik. Elképzelhető, hogy Erkel e rövid kis darabot mintegy improvizációként vitte pódiumra. (Kassai István szerint „mutatós ráadásszám”.[9])

A kézirat a pillanatnyi emlékezet terméke lehet, Erkel talán ajándékként adhatta valakinek (esetleg éppen Fuchsnak). Az autográf kotta harmonizációban közelebb áll az operabeli változathoz, így elképzelhető, hogy a pesti lapban közölt darab a kiadói átdolgozás nyomait viseli.

IRODALOMJEGYZÉK

KASSAI István: *Erkel Ferenc hangszeres művei = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Erkel Ferencről és koráról*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 1995, 55–75.

LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975.

MAJOR Ervin: *Erkel Ferenc műveinek jegyzéke. Második bibliográfiai kísérlet = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1968.

JEGYZETEK

1 MAJOR Ervin: *Erkel Ferenc műveinek jegyzéke. Második bibliográfiai kísérlet = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1968.

2 LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975.

3 KASSAI István: *Erkel Ferenc hangszeres művei = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Erkel Ferencről és koráról*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 1995, 55–75.

4 Uo., 66.

5 MAJOR: *i. m.* (1968), 32–33.

6 Könyvtári jelzet: Mus.ms.autogr.Erckel, F. 1 M.

7 https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_F/Fuchs_Aloys.xml; https://de.wikipedia.org/wiki/Aloys_Fuchs

8 KASSAI: *i. m.* (1995), 55–75.

9 Uo.

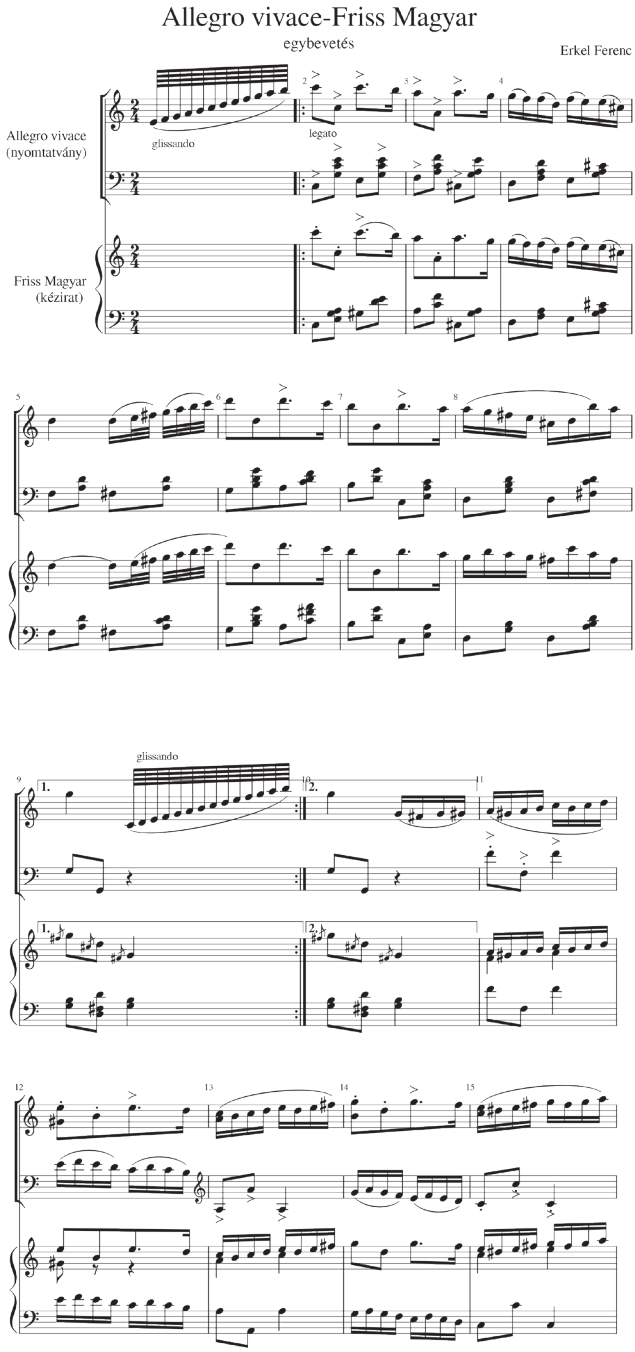
Allegro vivace-Friss Magyar
egybevetés
Erkel Ferenc
Allegro vivace
(nyomtatvány)
Friss Magyar
(kézirat)
glissando
legato
glissando

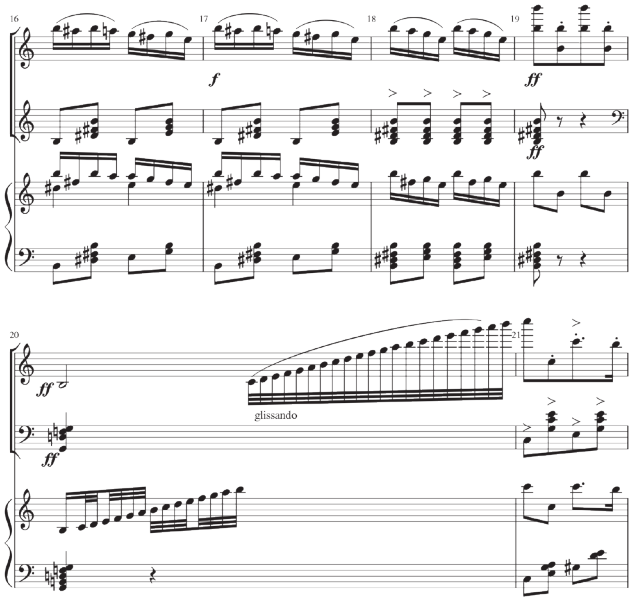
16
17
18
19
f
ff
ff
20
21
ff
ff
glissando

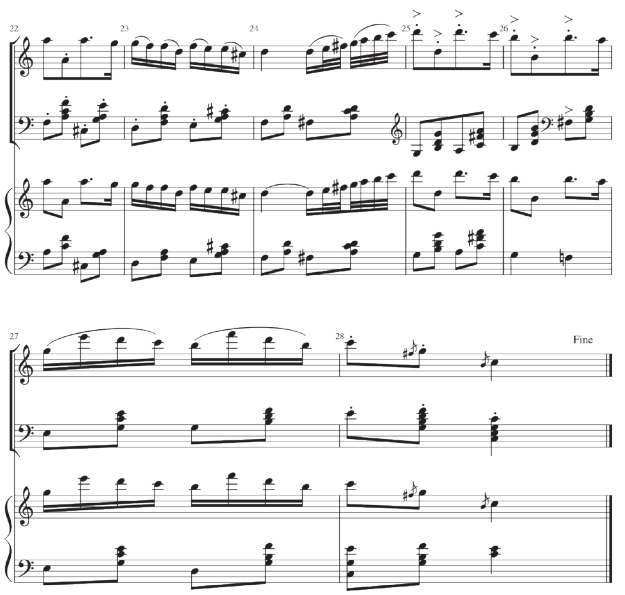
22
23
24
25
26
27
28
Fine

WINDHAGER ÁKOS

Párbeszédben a hatalommal
Az Erkel-életmű új értelmezési kísérletei

(Az életmű) Erkel Ferenc (1810–1893) életművét – az alapkutatásokat elvégző Barna István, Legány Dezső, Németh Amadé és Bónis Ferenc munkássága után – napjainkban Tallián Tibor és Szacsvai Kim Katalin kutatja behatóan.[1] Bár a korszerű Erkel-monográfia még várat magára, a részkutatások eredményei már nemzetközi színvonalon is hozzáférhetőek. Az életmű mégis csak részben vált ismertté. Nemcsak az a kérdés, hogy a magyar nemzeti opera nagy alakjától miért nem játsszák az összes művét a róla elnevezett dalszínházban, hanem az is, hogy stabil-e a zeneszerző helye a magyar zenetörténeti kánonban. Az elméleti kánonviták lezárultával az derült ki, hogy van Erkel-hagyomány a magyar zenekultúrában (például az operajátszás és a vezénylés terén), amelynek egyik megkérdőjelezetlen sarokpontja a *nemzeti ima*. Az életművet övező hősnek kijáró kultusz azonban a zenetudományos szakmát már nem jellemzi, viszont az elemző-kritikai attitűd számos kompozíciós (így az „Erkel-műhely" kérdéskörét) és esztétikai (például a *bel canto* stílus Erkelre gyakorolt hatását) elemet felszínre hozott.[2]

Jelen szöveg a szerző korábban megjelent Erkel-kutatásait összegzi. Négy esettanulmány mutat rá arra, hogy az erkeli életmű eszmetörténeti és kulturális emlékezeti megközelítése milyen új elemeket ad a XIX. századi magyar romantikus zenekultúra történetéhez. Az első esettanulmány Erkel mindeddig kevéssé figyelemre méltatott művét, az *Erzsébet* című opera második felvonását mutatja be az Operaház 2019-es előadása kapcsán. Az elfelejtett darabot a közönség, a zenész és a zenetudományi szakma is megkedvelte. A második esettanulmány Erkel balett-terveit mutatja be. A tánc az erkeli életmű középpontjában áll, ahogy az eddig szintén nem kutatott induló- és korálműfaj is. Az operákon belüli betétek jellegzetes elemei az erkeli dramaturgiának és a színpad iránt érzékeny karmesteri gondolkodásának is. A harmadik esettanulmány a zeneszerző és a közélet kapcsolatát elemzi néhány mű részlete alapján. Az, hogy kizárólag forradalmár lett volna éppen úgy ismert a szakirodalomból, ahogy az Albrecht főherceg lányainak tanáraként őt ért bírálat. Erkel alkalmazotti viszonyban álló művész volt, aki véleményét vállalta, de az intézményműködtetés érdekében együttműködött a fenntartóval. Hogy az nem lépte át a jó ízlést, ma már biztosan állíthatjuk. Végül az utolsó esettanulmány a súlyos erkeli örökség nehéz gondozásáról szól. A szerző Erkel szépunokájával, Somogyváry Ákos karnaggyal beszélgetett. Így az utolsó esettanulmány interjúműfaja kilóg a korábbi elemzőszövegek közül, ugyanakkor tartalma miatt idekívánkozik.

1. esettanulmány: Erkel-operakoncepciója az *Erzsébet* kapcsán[3]

A Magyar Állami Operaház 2019. október 19-én mutatta be az *Erzsébet* című opera második felvonását, amelyet Erkel Ferenc írt. A bemutató egyértelműen igazolta a zenetörténészek sejtését: Erkel zenéje nemcsak friss, de egy-egy részlete, például Erzsébet áriája, Gunda és Kúnó szerelmi duettje vagy a keresztesek imája slágerré válhat. Kocsár Balázs karmester és az Operaház zenei együttesei, valamint Kolonits Klára, László Boldizsár, Haja Zsolt, Balga Gabriella, Cser Krisztián és Káldi Kiss András ugyanis szenvedélyes, magyaros, *bel canto* muzsikát szólaltattak meg.

Az Operaház a Zenetudományi Intézettel és az Országos Széchényi Könyvtárral 2011 óta működik együtt az Erkel-életmű gondozásában. Munkájuk során az eredeti változatokat és a nem játszott darabokat is elővészik, és felvételen rögzítik. Az idén újra bemutatott *Erzsébet* című operát Erkel 1857-ben Doppler Ferenccel és Doppler Károllyal közösen írta, mert idő hiányában ő csak a második felvonás komponálását vállalta.[4] Az opera a gyerekkorukban eljegyzett Szent Erzsébet és Lajos őrgróf fiatalkori szerelmét jeleníti meg, akik nevüket eltitkolva egymásba szeretnek, és csak hosszas bonyodalmak után tudják meg, hogy jegyesük és szerelmük azonos. Az *Erzsébet*et az uralkodói pár Magyarországra látogatása alkalmából 1857. május 6-án sikerrel adták elő a Nemzeti Színházban. Ahogy Arany János Edward királyról szóló balladáját a fiókba tette, és a császári pár látogatására *Bordal*t írt, úgy Erkel is félretette a *Bánk bán*t, és megkomponálta Gertrudis királyné leányának regéjét. Arany *Bordal*át Erkel szerette volna az *Erzsébet*ben felhasználni, de végül elvetette. Az ötlet azonban megtetszett neki, s a drámaibb *Bánk bán*ban Vörösmarty komorabb költeményét zenésítette meg. Az *Erzsébet* esetében Erkel második felvonásából szabadságharcos lelkületet nem lehet kihallani, de az hazafias gesztusnak tekinthető, hogy a német lovagok Erkel saját korában ismert *Magyar induló*jára vonulnak be, illetve hogy a fiatal Szent Erzsébet a koldusok karával elénekli reggeli imádságként a magyar *Himnusz*t.

Az *Erzsébet* második felvonásának erénye az arányos szerkesztés. Például Erzsébet és Lajos őrgróf szenvedélyes duettjére kísérőik, Gunda udvarhölgy és Kúnó lovag évődő kettőse következik. Erkel lírájának gyöngyszeme a királylány áriája, amelyben arról énekel, hogy az ismeretlen lovagot szereti, de az apja által kijelölt vőlegényéhez kell férjhez mennie. Sikerült kórusszám a keresztesek imája, amely a *Hunyadi* összeesküvőinek (Donizetti hatásáról tanúskodó) kórusára emlékeztet. Lendületes a keresztesek bevonuló zenéjeként beiktatott Erkel-mű, az említett *Magyar induló* is, ám a jelen alakjában túl hosszú. Eredeti helyén azt a célt szolgálta, hogy kellő számú kórustag és táncos érkezhessen meg eljátszása idején a színpadra. Szcenírozás nélkül azonban az ismétlések és *da capó*k nem telítődnek újabb zenei réteggel. A felvonás hangszerelése kifejező: amikor Szent Erzsébet nemet mond szerelmének, az égi tisztaságot jelképező fuvola kíséri; míg gyengéd érzéseiről szóló énekéhez érzéki klarinétszóló társul. Melinda Tisza-parti jelenetében találunk hasonló példát a fuvola szerepeltetésére. Erkel másik emlékezetes hangszerelési ötlete az, ahogy a trombitával töri meg az idilli hangulatot. A *Hunyadi*ban kialakított – és az olasz *bel cantó*kból merített – melodikus trombitaszólóra emlékeztet, ahogy a trombitahang inti távozásra Kúnó udvarló jelenete során. Miközben csalfán csapja a szelet Gundának, ígéreteit aláássa a hosszú trombitaszignál.

Az *Erzsébet*et a korabeli közönség szerette, bár népszerűsége nem mérhető a *Hunyadi*-operáéhoz, csupán tizenhatszor játszották.[5] A *Bátori Mária* (1840), a *Hunyadi László* (1844) és a *Bánk bán* (1861) tartós sikerét Erkel egyetlen későbbi darabja sem tudta megismételni. A *Brankovics György* (1874) és az *István király* (1885) tizenhárom, a *Dózsa György* (1867) tíz, a *Sarolta* (1862) és a *Névtelen hősök* (1880) pedig hat alkalommal szólalt meg.[6] Az *Erzsébet* különlegessége, hogy az uralkodói pár egyedül ezt a magyar operát nézte meg három ízben. A korabeli sajtó és a közönség visszajelzései ellenére a korszak meghatározó zenekritikusa, id. Ábrányi Kornél elítélően írt róla, és nyomában terjedt el az a vélekedés, hogy az *Erzsébet* csak kényszerből vállalt, összecsapott darab.[7] A 2019-es bemutató azonban bebizonyította, hogy zenéje ma is hat. Az Erzsébet ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy Erkel operáiban nem kizárólag a tragikus stílusréteg időtálló, hanem a komikus is. Így a *Sarolta* és a *Névtelen hősök* rehabilitációja is időszerű, ahogy egy színpadszerűbb *Bátori*, *Hunyadi* és *Bánk* előadásé is.

2. esettanulmány: A palotástól a fegyvertáncig – Erkel és a magyar balett[8]

Erkel jól ismert előzmények után kialakítja a romantikus magyar operajátszást (1837-től) és megteremti a romantikus magyar operairodalmat (1840-től). Színházi emberként, majd vezetőként prózával, zenével és tánccal is foglalkozik, még ha legjelentősebb eredményeit zeneszerzőként és karmesterként aratja. Óriási életművében a balett hiányát keresni értelmetlen, utólagos elvárás lenne. Annak vizsgálata azonban előre viheti a kutatást, hogy zenei koncepciójában milyen szerepet játszottak a táncos műfajok. Az közismert, hogy Erkel gyakorlatias emberként az adott körülményeket figyelembe véve alkotott vagy hozott létre új jelenségeket. Így például ő alapította a Filharmóniai Társaságot, de nem a semmiből kellett megszerveznie, hanem egy már működő zenekari közeget épített tovább és segítőkkel – többek között Liszt Ferenc támogatásával – számolhatott. A Nemzeti Színház korban is gyengének számító tánckar ismeretében egy magyar *A hattyúk tava* koncepciója nem merülhetett fel benne.

A korabeli műsorokban sablonos szüzsék alapján, a korabeli arlekinádok szellemében, illetve közkedvelt táncelemek (például a körmagyar) köré épített darabokat játszottak. Az első önálló zeneiséggel bíró magyar színpadi táncjáték Heinisch József *A haramiabanda* (1834) című műve volt, amely azonban nem aratott sikert.[9] Őt követte a kor egyik kiemelkedő jelentőségű zeneszerző-koreográfus-táncosa, Kaczér Ferenc a *Toborzók*kal (1835), amely modellezi a korabeli táncjátékokat. A közönséget először Rózsavölgyi Márk *Körmagyar* (1842) című táncjátéka tudta hosszabban megszólítani Szöllősy Szabó Lajos koreográfiájával. Az önálló zenéjű táncjátékok a reformkori magyar színházi (vö. az intézményi feltételek, az elméleti háttér és a közönség kialakulása) folyamat természetes fejleményeként jöttek létre, és annak hullámában virágzott majd hunyt ki – jelképesen is – 1854-ben Kaczér Ferenc *Egy táncos kalandjai*val.[10] A táncjátékok kritikai fogadtatásából nyilvánvaló, hogy a színházi szórakoztatás kategóriájában azért váltak e darabok a köztes színházi időt kitöltő erőművész-produkcióknál népszerűbbé, mert volt magyar(os) tartalmuk. Így a hazafias (patrióta) és a nemzeti (XIX. század: liberális-nemzeti) érzések és eszme együttes megjelenését értékelték a nézők. A kibontakozó nemzeti identitás igazolta az új táncok létjogosultságát, amelyekben a közép-európai korszerűség és nemzeti karakter együttesen érvényesülhetett. A szabadságharc leverése után a Habsburg-kormányzat a nemzeti, a lakosság a korszerű jelleget utasította el, mindkettő a maga módján. A kormányzat rendeletben tiltotta meg a nemzeti jelleget hordozó műalkotások (például a *Rákóczi-induló*) előadását, a közönség pedig a távolmaradásával büntetett. Így adódott, hogy az intézményi mélypont egybeesett a közönség kényszerű ízlésváltozásával és az adminisztratív korlátozásokkal. A nemzeti táncok iránti lelkesedés és annak értékelése a balettban az 1890-es *Csárdás* kirobbanó sikere esetén válik újra minden korábbi feltételezést elsöprően nyilvánvalóvá.

Erkel Ferenc, a fiatalon Pestre került hangász (zongorász, karnagy és komponista) ebben a művelődési-társadalmi környezetben hozta létre életművét. A kilenc operát író zeneszerző nyilvánvalóan fogékony volt a tánc iránt, annak színpadi változatát nemcsak vezényelte, de komponálta is. Indulók, fegyvertáncok és takarodók, máskor palotások, lengyel táncok és kolók, vagy éppen háremtánc, őrülési jelenet és pogány rítus mind megjelentek a palettáján. Mégis kérdés, hogy vajon az operán belüli, hangsúlyosan nem társastánc-stilizálással, hanem balettel miért csak egyszer, a *Bánk bán*ban kísérletezett.

A válasz Erkel kompozíciós módszerében kereshető. Hasonlóan Wagnerhez, minden főhősben önmagát mutatta meg, noha Erkel életrajza a legkevésbé sem olvasható ki a főhősök tragédiáiból. Viszont az igenis követhető, ahogy az operák központi alakja egyre idősödik (István királyfitól István királyig), s az egyre súlyosabb életrajzi drámákhoz

maga a zeneszerző is érettebb, tapasztaltabb és meggyötröttebb lesz. Szokás Erkelt azzal bírálni, hogy lassan írt, s ezt hívei mindig a sok elfoglaltsággal indokolták. Lassította az írást az a folyamat is, amíg egy opera központi tragikumát okozó lelki élményét kiérlelte magában, vagy a saját életében megélte azt. Így láthatjuk a fiatal házas Erkel félelmeit István királyfiban (*Bátori Mária*), és fiatal nemzeti szerzőként művészetét, színházát és nemzetét az erőszaktól féltvén (*Hunyadi László*). Tisztán kirajzolódik a szerelmi csalást előbb játékos kalandként (*Erzsébet* – második felvonás), majd a lét központi drámájaként megélő, magára hagyott férj (*Bánk bán*) szerepében. A rosszul választás terhe nyomasztja álruhás királyként (*Sarolta*), és a félresiklott életút magányos, el nem ismert hőseként (*Dózsa György*). A gyermekei iránti aggodalom hibás döntésekre sarkallja Lear királyként koldussá válva (*Brankovics György*). Végül névtelen hőssé válva, családját félárvaságra hagyva az égből letekintő apaként bogozza ki az ármányosan összekuszálódott szálakat (*Névtelen hősök*). Az *István király* kilóg a sorból, ott minden korábbi szerepét újra megszemélyesíti, s nemzeti ikonként távozik a kulturális emlékezet panteonjába. Az egyes sorstragédiák következménye és attribútuma egyben, hogy a férfi főhős, hacsak nem a lakodalmán, nem táncol. Nincs oka sem vigadozó táncra, sem balettet nézni, ahogy Bánk sem szemléli meg a királyi udvar táncjátékát és nem járja a csárdást sem. Leginkább fegyvertáncra van e főhősöknek kedve, illetve udvari népeiknek néptáncai felett elmélkedni, elmélyedni, imádkozni s végképp gyötrődni bűntudattól, aggodalomtól, igazságbírástól.

Anna de La Grange és Hollósy Kornélia számára írott különszámai ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a magas művészi kihívást nyújtó lehetőségeket megragadta. Így Campilli Frigyes vagy Aranyváry Emília lehetett volna rá olyan hatással, hogy koreográfiájuk számára zenét írjon. A titokzatos *Sakkjáték* (1853) éppen azzal kecsegtetett az új utakkal kísérletező erkeli életműben, hogy megírja a maga *Sylviá*ját.[11] A mára elveszett partitúra s annak alig datált egykori előadása nem fedi fel, hogy Erkel mit gondolhatott a balettről. Az viszont jelzésértékű, hogy az *Erzsébet* Harang-kara milyen tökéletes kompozíció akár táncolva is, s hogy a *Bánk bán* eredeti első felvonásában hosszú balettallegória található. Annak helyét Erkel előbb az első felvonás finálója elé helyezte.[12] A kritikusok azonban a bemutatót követően jelezték: a tánc továbblassítja a nehézkesen kibontakozó cselekményt. Így a szerző elhagyta a *Pas de deux*-t és az eredetileg azt követő *Magyar tánc*ot korszerűsítve (egy *Lassú*t tett elé) az expozíció udvari táncához illesztette zárószámnak. Az olykor *fegyvertáncnak* nevezett betét az opera szerves részévé vált, jellemző ugyanakkor, hogy Erkel feltehetően a közízlésnek kívánt engedni annak beiktatásával és az előkép a Pesten népszerű Meyerbeer-opera, *A próféta* tánca lehetett.[13] Ez is egy újabb bizonyíték arra, hogy Erkel rendelkezett a balett iránti fogékonysággal, de ahhoz, hogy tollat ragadjon, erős impulzus kellett érje. Nádasdy Kálmán és munkatársai sem rekonstruálják a teljes balettet, hanem csak a *Magyar tánc*ot tartották meg. Erkel szimfonikus műveihez hasonlóan a hangszeres táncjátékát sem értékelte az utókor.

Ezek fényében érthető, hogy a palotás miért vált olyannyira egységesen elfogadottá, amelyhez legfeljebb a *Dózsa* fegyvertánca tudott népszerűségében felzárkózni. A palotás nemcsak táncdarabként szerencsés minőségű, hanem a népszerű opera rokonszenves főhőséhez is kötődik annak násztáncaként. Amint a közönség kimondva, ki nem mondva Hunyadi révén azonosult a magyar nemzeti törekvésekkel, úgy rögzült a tánc a nemzeti identitásban is. A reformkori közönség egyértelműen a bécsi keringő magyar (ellen) párjaként, önálló táncidomként értelmezte a palotás táncot. Korabeli meghatározása azonban kiemelte annak szerkesztett, előadási jellegét is: *„a valódi magyar palotás-nó-*

ta nem egyéb, mint magyar irányban s külön sajátszerű stylben írt »concert-darab«".[14] Erkelnek nagy hatása volt abban, hogy a palotás fogalma mára ne dallam-, hanem táncfajtát jelentsen. Az imént idézett szöveg ugyanis 1858-ban is még a dallamfajtáról értekezik, s abban korunk olvasóját mosolyra ingerelve a következőt jegyzi meg: *„Különben ki ne ismerne Erkel Ferenc remek Hunyady László-ját s az abban előforduló Hattyú-dalt, mely a* ***valódi palotás-notát leginkább megközelíti.****"*[15] (Kiemelés: W. Á.) Erkel palotása a kiegyezés korára telítődött vélt és valós elemekkel, de az is a hagyományképzést segítette elő, hogy egy közös ünneplésre mozgósított. A reformkori – utólagosan túlszínezett – eufória hiányzott az elnyomatás és némileg a dualizmus korában ahhoz, hogy a közben megszülető táncbetétek, táncköltemények beékelődhessenek a nemzeti művelődési kánonba. A *Bánk bán*ban, amelyben a konfliktust értette a közönség, nem nyílt alkalom a táncra, mert aki ott táncolt, az mind a királyi udvar tagja volt, az elégedetlenek pedig nem táncolni akartak, hanem összecsapni. A *Dózsa* és a *Névtelen hősök* fegyvertánca, noha telítődhetett nemzeti érzelmekkel, de a kiegyezés idején már az nem mozgósított, hanem emlékeztette a kései nemzedéket az egykori harcokra.[16] A *Hunyadi* palotása azonosulásra, beleélésre, sőt részvételre mozgósít, a két idézett fegyvertánc visszanézésre, emlékezésre, kívülről láttatásra hív.

Erkel zsúfolt életébe többek között kilenc opera, egy filharmóniai társaság és zeneakadémia alapítása, állandó karmesteri munka, zenekari darabok megírása és gyerekeinek felnevelése fért bele. Életműve a magyar zenetörténet impozáns alapzata, hozzá köthető a nemzeti opera és a nemzetközi szintű magyar nyitányok létrehozása. Színpadi emberként a palettáján nyilvánvalóan szereplő lehetséges baletthez azonban hiányzott a szikra. A szakirodalom nevesíti is a szikra ki nem pattintóját: Campilli Frigyest (1820–1889). Az olasz balettművész iránt kifejezetten megértő Gelencsér így fogalmazott: *„Munkássága során a nyugat-európai romantika számos darabját saját – egyszerűsített – változatában tűzte műsorra, s a jellegzetesen nemzeti balettkultúra kifejlesztésére pedig eleve nem is vállalkozott."*[17] Így Erkelnek nem maradt más választása, örökül hagyta kései utódaira a magyar balett megteremtését.

Zenemű	Műfaj	Táncbetét	Bemutató	Elérhetőség	Koreográfus
Bátori Mária	opera	induló	1840	összkiadás, 2002	Kolosánszky János
Kegyenc	szomorújáték	táncok	1841	ismeretlen	Hasenhut Leonard
-	kísérőzene	orgiatánc	1842	ismeretlen	Fáncsy Lajos
Hunyadi László	opera	palotás	1844	összkiadás 2006	Kolosánszky János
Két pisztoly	népszínmű	kanásztánc, bálkeringő	1844	Ms.	Kolosánszky János
Zsidó	népszínmű	tánc	1844	Ms.	Kolosánszky János
Egy szekrény rejtelmei	népszínmű	zepedato	1845	Ms.	Kolosánszky János
Sakk-játék	pantomim	-	1853	ismeretlen	Campilli Frigyes
Csárdás	zenekari szám	-	1853	ismeretlen	?

Zenemű	Műfaj	Táncbetét	Bemutató	Elérhetőség	Koreográfus
Bánk bán	opera	balettzene	1860	összkiadás, 2009	Campilli Frigyes
Sarolta	opera	csárdás, fegyvertánc	1861	Ms.	Campilli Frigyes
Dózsa György	opera	fegyvertánc	1867	Ms.	Campilli Frigyes
Brankovics György	opera	koló, hárem-tánc	1874	Ms.	Campilli Frigyes
Névtelen hősök	opera	toborzó, takarodó, lengyel tánc, fegyvertánc, csárdásfinálé	1880	Ms.	Campilli Frigyes
István király	opera	élőkép	1885	Ms.	Campilli Frigyes

Színpadi tánc Erkel műveiben[18]

3. esettanulmány: Erkel és a politika[19]

Erkelnek, mint fentebb írtuk, intézményi vezetőként a kormányzati felkérésekre válaszolnia kellett. A *Meghalt a cselszövő* kórusa 1848. március 15-ének éppen úgy része lett, mint a *Nemzeti dal*. 1851-ben ugyanakkor ünnepi dalt írt Ferenc József első magyarországi látogatása alkalmával. Szintén a kormányzattal való együttműködés keretében vállalta el Albrecht főherceg lányainak tanítását. Az 1857-ben pár hónap alatt megírt *Erzsébet* című opera második felvonásáról már esett szó. Mindezek ellenére sem mondható az, hogy feladta volna egykori 1848-as lelkületét. Gyakorlati emberként megkereste, hogy mivel szolgálhatja a nemzeti kultúra ügyét. A kiegyezés után helyzete kiegyensúlyozottabbá vált, de maga a vezető zenészi szerep a koronázás kapcsán rótt reá hódoló feladatot, amelyet ő többértelmű zeneművel, a *Magyar Cantate*-val oldott meg.[20]

A kiegyezést követő koronázás több zeneművet is létrehívott. Ezek egy része megrendelt, kötelező főhajtás volt, mások gyors siker reményében vetettek papírra pár gondolatot. Így Josef Strauss *Andrássy-indulój*a és Liszt Ferenc *Magyar Koronázási indulój*a alkalmi jellegű. Született azonban pár olyan darab is, amelynek tagadhatatlan a ceremoniális jellege, jelentősége miatt azonban messze túlmutat az egykori alkalmon. Liszt Ferenc *Koronázási misé*je és Erkel Ferenc *Magyar Cantate*-ja a konkrét politikai eseményre készültek, mégis maradandó értékkel bírnak.

Köztudott, hogy a kiegyezés háttérbeszélgetéseit az az Augusz Antal hozta össze, aki Liszt bizalmas baráti köréhez tartozott. Augusz volt az is, aki kezdeményezte – a hercegprímással együtt –, hogy a koronázási szertartásra Liszt írja a misét. Először le kellett küzdeni a bécsi politikai, majd a kamarillai, végül az udvari zenészi ellenállást. Ezek után jött a következő akadály, amely szerint Liszt azt nem vezényelhette, mert csak a bécsi udvari együttes (Hofkapelle) zenélhetett és azok vezetője dirigálhatott koronázásokon. Végül annyi engedményt tudtak elérni, hogy a *Koronázási mise* gyönyörű hegedűszólóját Reményi Ede, Görgey egykori tábori hegedűse játszhatta.

A mise politikai zene: az egész művet áthatja a Ferenc József által betiltott *Rákóczi-nóta*.[21] Az, hogy a koronázáson nem lett belőle botrány, két okra vezethető vissza: az újdonsült magyar király botfülével nem hallotta meg, illetve volt más botrány, amivel lehetett foglalkozni. Így például ma már jogos diadalútnak tartjuk azt, amit a korban politikai blamázsnak vettek. A koronázásra összegyűlt sokaság a díszútvonalon Liszt Ferenc előtt emelte meg örömujjongva a kalapját, s nem a frissen megkoronázott *Ferenc Jóska* előtt. Liszt nem kapván meghívót miséje bemutatására, a zenészek karzatán álldogálhatott. Azonban elunta a várakozást, valamint az előadás gyatra színvonalát, így a mise vége előtt elindult haza a fellobogózott úton (hiszen éppen arra ment az útja). A közönség pedig látott egy fenséges személyt kilépni és az úton elhaladni, és diadalüvöltésben tört ki. Mikor megtudták, hogy *csak* Liszt volt az, akkor még nagyobbat kiáltottak.

Erkel Ferencet is mozgósította a magyar kormányzat, hogy a Nemzeti Színház karmestereként *írjék* ünnepélyes zenét a nagy nap tiszteletére. Szigligeti Edével, akivel évtizedes munkakapcsolatban álltak *„A szent korona”* (sic!) című előjáték szövegét választották.[22] Az elkészült mű: *Magyar Cantate* címe önmagában is elmondja Erkel helyett, hogy mit gondolt a helyzetről, ti. nem koronázási, felajánlási kantáta, nem Ferenc József-oratórium, hanem csak szerényen: magyar. A közel tízperces kantáta, amely négy szólistára, vegyeskarra és nagyzenekarra íródott, végig is viszi következetesen a már a címben megkezdett játékot. Ha valaki nem akarná, akkor is kénytelen a harmadik ütem basszusmenetében felismerni a *Himnuszt:* „*Isten, áldd meg a magyart*”. A „magyar” szót kicserélték a szerzők „magyar király”-ra, s a prozódiailag képzett Szigligeti és Erkel ezt a hallható ritmikai törést szándékoltan benne hagyták a műben. A kantáta középső részében az hangzik el, hogy István király felajánlja a Szent Koronát a „mennynek asszonyának”. Erkel ezt a részt azért hangsúlyozza szövegismétléssel, mert az általa megélt nemzeti emlékezetközösség azt vallotta, hogy Szent István az utódoktól (például Orseolo Péter) félvén ajánlotta a koronát a mindenkor szeplőtlen Boldogasszonynak. Erkel ezt a történetet meséli el az *István király* című operában.

Az uralkodónak szóló üzenet azonban itt még nem ér véget, ugyanis Erkel a koronázást dicsőítő fanfárt *elrontja.* Súlyos hangzatsúrlódással szólítja fel Ferenc Józsefet a jó uralkodásra: *„Éljen a király! A szelíd békében boldogított népe áldást mond fejére.”* A finálé *kötelező* apoteózisában további zenei játék rejtőzik. A hangsúly nem a király szóra került, hanem az azt megelőző jelzőre, a „magyar”-ra. A bemutatón és annak megismétlésén sikert aratott a kantáta, később mégsem adták elő.[23] Szigligeti szövegének többi részéhez Böhm Gusztáv írt zenét, többek között *Koronázási indulót* is, amelyet a korabeli kritika gyengének tartott. Erkel kantátája, amelynek himnuszrészét kiemelte a korabeli szakmai sajtó, végül is a Böhm-zenékkel közvetlen környezete miatt került feledésbe. A kantátát Marosvásárhelyen találták meg az 1950-es évtized elején. Révai József utasítására átszövegezték szocreál panegyricusszá. Mivel az új szöveg miatt a kantáta zenei eszközei, és főként annak politikai ereje elhalványult, a darab lekerült a műsorról. 1994-ben Somogyváry Ákos, Erkel szépunokája vette elő az eredeti változatot, s előbb orgonakíséretben, majd 2010-ben és 2017-ben zenekarral is előadták.

Az operák súlyos öröksége mellett kevéssé kapott eddig figyelmet az erkeli zenekari életmű. A sokak által emlegetett *bel canto*-operamodellt – az erkeli életmű másik meghatározó előképét – Beethoven örökségében kereshetjük. Bár szimfóniákról nem tud a szakirodalom, még elveszett formában sem, az operák hangszerelése és néhány tematikus nyitánya mégis visszavezethető a beethoveni előképre. A játszottságot tekintve a *Hunyadi-nyitány* (1845) és az *Ünnepi nyitány* (1887) vált maradandóvá. Mindkettő erős politikai jelentéssíkkal rendelkezik. A *Hunyadi* esetében egyértelmű a jelentés, amelyet

az 1848-as bevéődése rögzített. Az *Ünnepi nyitány* a Nemzeti Színház alapításának 50. évfordulójára született, de a szerző belecsempészte a társulat fél évszázados múltját is a megidézett *Himnusz* és *Szózat* révén.[24] Az, ahogyan a nyitány önálló anyagát és az idézeteket egymás mellé, majd egymás fölé helyezi, egyértelműen utal a beethoveni szimfonikus modellre. Ám az ünnepi nyitányoknak már jelentős hagyománya volt a magyarországi zenekultúrában a XIX. században. A számos kevéssé ismert előkép közül kettő nyilvánvalóan mintául szolgált Erkel számára: Mosonyi Mihály *Ünnepi zené*je és Robert Volkmann *Ünnepi nyitány*a (1866). Az *Ünnepi zené*ben Mosonyi írja meg a *Himnusz* és a *Szózat* első zenekari parafrázisát. A művet Erkel mutatta be. Mosonyit pár hónappal követte Robert Volkmann, aki a *Széchenyi sírjára* címmel zongoraábrándot ír, amelynek csúcspontján ő is megidézi a *Szózat*ot. Rövid idő alatt kétezer példányban vásárolták meg, nyilvános előadását az idézet miatt azonban letiltották. Volkmann a Nemzeti Zenede fennállásának 25. évfordulója alkalmából írta nagyszabású *Ünnepi nyitány*át, amely egy stilizált verbunkos témát variál. Erkel ezt is jól ismerte. A két nemzeti énekre írt nagyszabású variációsorozatot Liszt *Szózat és Himnusz* című szimfonikus költeményében. Erkel tehát egykori barátai emléke előtt adózik: Egressy, Mosonyi, Volkmann és Liszt mind harcostársa volt a magyar zene ügyében. Egressy nagyon korán halt meg, s vele nemcsak barátját, de az egyetlen avatott librettóíróját is elvesztette. Volkmannal hosszú ideig tudott együtt dolgozni, szimfóniáit, nyitányait rendszeresen vezényelte. Mosonyi többek között az *Álmos* (1861) című operája bemutatójának elodázása miatt megneheztelt Erkelre, és rövid időszakot leszámítva nem állt helyre szövetségük. Hasonlóképpen Liszttel is megromlott Erkel viszonya a Zeneakadémia közös vezetése során. Így Erkel 1887-ben, egy évvel Liszt, 4 évvel Volkmann, 17 évvel Mosonyi és 36 évvel Egressy halála után mind a négy harcostársára visszaemlékezett a megidézett nemzeti énekek szimfonikus apoteózisával. A *Szózat* és a *Himnusz* közéleti jelképe erős üzenet az aktuális kormányzat(ok) felé. A két nemzeti ima a Nemzeti Színház ünnepe esetében annak a nemzeti kultúráért (és ezzel a függetlenségéért) folytatott harcban játszott meghatározó szerepére utal. Így köti össze jelképesen Erkel a személyes emlékeit, a zenei örökséget és a nemzeti törekvéseket.

Hogy a magyarokat sosem kedvelő, nemzeti jelképeiket elutasító Ferenc József még ebből az ünneplésből is csak a fityiszt kapta? Annál lelkesebb volt a közönség. Erkel tehát folyamatos párbeszédet folytatott a kormányzattal, legyen az rendi, abszolutista vagy népképviseleti. Tagadhatatlan, hogy 1848-as alapról meghátrálásnak tűnhet az *Ünnepi dal*, az *Erzsébet* vagy a *Magyar Cantate*, de azok beható elemzése éppen a zeneszerző hazafias lelkesedését mutatja ki.

4. esettanulmány: Erkel öröksége

Erkel zenei örökségét még a jelenlegi kutatások, előadások és felvételek sem reprezentálják kellő mértékben. Másként fogalmazva, Erkel kánonbeli szerepe csekélyebb annál, mint ami a hazai zenetörténet-írás alapján lehetne. Az 1990-es évtized nagy vállalkozásának indult a több mint egy évszázados késésben levő Erkel-összkiadás. A sorozat három száma után (*Bátori*, *Hunyadi*, *Bánk*) leállt a kiadás, és az előkészítésen túllevő *Erzsébet* és *Dózsa* megjelenésére immár egy évtizede vár a szakma. A bevezetőben említett nagymonográfia hiánya ismét az örökségkezelés nehézségeire hívja fel a figyelmet. Egyedül az operafelvételek gyarapodó sorozata kecsegtet reménnyel. Az ősváltozatok felvétele után azonban az Operaház visszaáll a Nádasdy-féle átiratokhoz. Az erkeli örökség tehát ha része is a magyar zenekultúrának, sokkal inkább lappangó réteg, mint jelenlevő. Az alábbi interjú az örökségkezelés lehetőségeit mutatja be.[25]

„Az elmúlt hétvégén (2018. június 20.) Erkel Ferenc halálának 125. évfordulójával kapcsolatos megemlékezések zajlottak a Fiumei úti Sírkertben, Budakeszin és a Budavári Nagyboldogasszony- (Mátyás-)templomban az Erkel Társaság szervezésében. Ezzel egy időben az Erkel Színházban élő koncertfelvétel keretében elhangzott a *Bánk bán* részben olasz nyelvű változata, amíg a Müpában a Káel Csaba által rendezett *Bánk bán* operafilm került vetítésre. Somogyváry Ákossal, az Erkel Ferenc Társaság elnökével, a zeneszerző szépunokájával beszélgettem a Mátyás-templomban tartott emlékmise előtt.

– Mester volt Erkel?

– SÁ: Mindenképpen. Ha tréfásan akarnék válaszolni, akkor azt felelném, hogy sakknagymester is. Komolyra fordítva a szót, azt gondolom, hogy amit zeneszerzőként, karmesterként és intézményszervezőként létrehozott, az kimagasló teljesítmény a magyar művelődéstörténetben.

– És tényleg szükséges a 2010-es Erkel-emlékév után nyolc esztendővel egy újabb?

– SÁ: Ahogy az előbb is említettem, hatalmas, szinte emberfeletti eredményre tekinthetünk vissza, így nem látom okát, hogy kerek évfordulók esetén ne emlékezzünk meg az életművéről. Sajnálatos, hogy Németh Amadé és Bónis Ferenc korszakos jelentőségű kutatásai után hosszú ideig nem születtek róla monográfiák. Szacsvai Kim Katalin 2013-as doktori értekezése – amelyet könyvalakban nem kapni – után pedig ismét nem születtek újabb és újabb, korszerű, adott esetben provokatív hangú monográfiák az életműről.

– Mégis kihez hasonlítaná?

– SÁ: Hasonlítani azokat lehet, akiket egyformán ismerünk. Ön ismeri Erkel életművét? Bevallom, én negyedszázada foglalkozom vele, mégsem mondhatnám, hogy átlátom az egészet. Az operáiból a *Hunyadi* és *Bánk bán* rendelkezik történeti és kortárs felvétellel, de a *Báthori Mária* és a *Brankovics György* csupán a kolozsváriak hősies erőfeszítéssel lemezre vett változatában kapható. Az *István királyból* két felvétel is elérhető, amelyek egyikében magam is részt vettem. De hol van az idén évfordulós *Névtelen hősök* és a *Dózsa*, vagy az *Erzsébet* kereskedelmi forgalomban kapható felvétele?

– Úgy tudom a Magyar Rádiónak van ezekből felvétele, például a Kórodi András vezényletével rögzített *Névtelent* adta is a Bartók rádió március 15-én.

– SÁ: És Önnek például az megvan otthon? Ki tudná írni hangfájlba, hogy tudja a tanítás során használni? Elnézését az indulatért, de amikor a művelődési élet másfél évszázados adósságáról beszélünk, akkor a rádióban olykor elhangzó, de közforgalomba nem kerülő felvétele nem megoldás. Hogy folytassam a sort, mikor kerül egyáltalán a felveendők listájára a számos népszínmű kísérőzenéje? *A két pisztoly*, a *Kegyenc*, vagy az *Egy szekrény rejtelme* saját korban népszerű betéteket tartalmaz. Vagy vajon mikor tudunk már egy Erkel-zenekari lemezt kiadni?

– Ezekre tényleg szükség van?

– SÁ: Ha meg akarjuk érteni a magyar romantikus zene folyamatait, akkor igen. Erkel gyújtópontja volt a hazai zenei történéseknek. Olyannyira, hogy például Liszt az *István király* összes előadását látta 1885-ben. A kérdésére visszatérve, a zenekari album és a népszínművekből összeállítandó lemez feltárná azokat a zenei finomságokat, amelyeket a német, a cseh vagy éppen a finn zeneértők saját zenetörténetükből ismerhetnek. És akkor nem is beszéltünk Erkel fiainak kedvelt darabjairól. Vagy hogy a művelt zeneértők számára kiadott kották hiányát ne is említsem. Hol van az operák népszerű partitúra- és zongorakivonat-kiadása, hol az Erkel-áriák hangfajonkénti albuma? Sajnos még a tudományos összkiadás is lelassult, nemhogy a népszerűsítő változatoké.

– Összefüggheti ez Erkel jelenkori társadalmi, művelődési és közéleti megítélésével?

– SÁ: A jelen megemlékezéssorozatot az Emmi, az MMA, Gyula és Budakeszi Város

Önkormányzata, valamint az NKA támogatja. Mondhatnánk, hogy jelentős tehát az elismerése. Ha azt nézem viszont, hogy kik vesznek részt az egyes rendezvényeken, akkor már korántsem oly rózsás a helyzet. Sem a minisztérium, sem az akadémiák, sem a zenetörténészek-muzsikusok, sem a művelődéspolitikai vezetők nem jelentek meg egyik alkalommal sem. Erkel szerencsére nem politikai ügy, de közügy.

– Jelenleg elég feszültek a közművelődés ügyei…

– SÁ: Igen, csakhogy Erkel géniusz volt. Ha nem tudjuk méltóképpen az emlékét megőrizni, akkor a magyar zenetörténet és a jelenlegi zenei kultúra kulcspillérét engedjük elenyészni. Erkel zenéje él, mert értette a mesterségét és nem írt feleslegeset, banálisat vagy közhelyeset. Az általa is létrehozott intézmények még működnek, közéleti harciasságát azonban már kevesen értik. Ő ugyanis keményen politizált, intézményvezetőként és zeneszerzőként egyaránt.

– Azért alkukra is kényszerült. 1867-ben megírta a *Magyar Cantate*-t, később pedig két *Királyhimnuszt* is komponált.

– SÁ: Bár Erkelt életében is többször vádolták azzal, hogy behódolt az uralkodóháznak, aki belelát a sorok közé és érti a zenei motívumokba rejtett utalásokat, az pontosan az ellenkezőjét hallhatja ki a *Magyar Cantate*-ból: „Legyen hatalmas 's boldog a király, [*azért*] hogy boldogítsa a magyar hazát…" – énekli a kórus egyértelművé téve, hogy mi a jó uralkodó feladata. Az Erkel számára legfontosabb dologról a harmadik, 64 ütemes „Hymnus"-rész Szigligeti szövegét saját szavaival kiegészítő kezdősorai tanúskodnak: „Ó áldd meg Isten a magyar királyt, Ó áldd meg Isten a magyar hazát!" Különösen ez utóbbit, a magyarság boldogabb jövőjébe vetett hitét tekinthetjük egész élete *ars poeticá*jának. De hadd meséljek el egy anekdotát! Történt ugyanis, hogy egy alkalommal a zeneszerző briliánsokkal díszített aranygyűrűt kapott Ferenc Józseftől, ám sosem hordta.

– A gyűrű, úgy tudom, elveszett. Az utazgatások során?

– SÁ: Nem. A család volt kénytelen értékesíteni a II. világháború utáni ínséges időkben. Amikor sikerült talpra állni, akkor már nem tudták visszaszerezni, s mára nyoma veszett. Egyébként Erkel nem utazgatott olyan sokat.

– Négy városhoz kötődött erősen: Pozsony, Gyula, Kolozsvár és Budakeszi, hogy legfőbb tartózkodási helyét, Pest-Budát ne említsük. Melyik volt a kedvenc városa?

– SÁ: Bónis tanár úr azt írta egyszer, hogy Erkel, míg élt, többet kapott Budakeszitől, mint amennyit adott. Itt heverte ki a fővárosi élet hajszáját: sétált, vadászott, élvezte a jó levegőt és a társaságot. Gyulára egy idő után nem mehetett, hiszen felesége odaköltözött különválásuk után. Kolozsvár és Pozsony pedig inkább indulásának helyszínei voltak, maradandó emléket adva.

– Ön több nyilatkozatot is adott, amelyek alapján az a kép alakult ki bennem, hogy mi, laikus kívülállók csak a *Himnusz* emlékeivel rendelkezünk, az igazit nem ismerjük. Az emlékmisén az eredeti változat hangzik el, amely azonban a riói olimpia kapcsán kritikát is kapott.

– SÁ: A *Himnusz* Erkel-féle változatát kevesen ismerik, ugyanis Dohnányi 1938-ban helyenként kisimította a verbunkos ritmust és több olyan hangszert is hozzátett, amely az eredetiben nem volt. Így a romantikus nagyzenekar, a cintányér, a kis- és nagydob nem Erkeltől származik, az 1844-es eredeti változatban például csak üstdob volt. Dohnányi egy helyen még a harmóniamenetet is megváltoztatta, s a másodfokú szeptimet tercállású akkordra módosította. A pártállam számára mind az ősváltozat, mind az ünnepélyes *Himnusz* veszélyesnek bizonyult, ezért olyan felvételt terjesztettek el országszerte, amelyben a dallam magas női kari hangzásban szólalt meg. Azt pedig csak kevesen tudták kiénekelni, így sikerült évtizedek alatt leszoktatni az embereket a

Himnusz énekléséről. Mi a Mátyás-templomban az eredeti változatot adjuk elő zenekarral és vegyes karral, s így bárki tud hozzá csatlakozni. Ez a változat jól képviseli a mű verbunkos karakterét, frissességét és lendületét.

– B-dúrban?

– SÁ: Az ismert probléma éppen az, hogy Erkel Esz-dúrban írta meg a maga változatát, de a nem énekes képzettségű emberek számára az túl magas, ezért terjedt el – sajnos későn és kis mértékben, főként templomi környezetben – az énekelhető magasságú B-dúros verzió. Azt is kevesen tudják, hogy eredetileg a *Himnusz* két utolsó sora megismétlődik. Ezt a részt szintén Dohnányi húzta ki az ismert változatból.

– És kétszer nyolc harangütés is elhangzik…

– SÁ: Igen, kevés fúvóst tartalmazott az eredeti partitúra, de harangütést viszont tizenhatot. A kutatás során azt találtam a harangok magyarázataként, hogy a nándorfehérvári diadalra utalnak, vagy hogy a pozsonyi harangocskákat idézik.

– Így már egész derűlátó lesz az alapvetően szomorú nemzeti ima…

– SÁ: A szövegből kell kiindulni, hiszen az született előbb. Van a Kölcsey-versben reménysugár, ráadásul ez egy Istenhez szóló fohász, és nem baj, ha eltér más himnuszoktól. A nemzeti összetartozás egyik jelképe, s mint ilyen, tökéletesen betölti funkcióját. Ami miatt pedig szomorúnak érezzük, hogy jelentősen lassabban játsszák és éneklik az emberek, mint azt száz évvel korábban, főként ahogy azt Erkel korában előadták. A közösségi éneklés hanyatlása miatt is lassulhatott a tempó.

– A Mátyás-templombéli koncert műsorfüzetében szerepel Erkel *Szózat*a is.

– SÁ: Erkel mivel annak idején benn ült a bírálóbizottságban, nem pályázhatott. Másfelől, mint korának neves komponistája miért is ne írhatta volna meg a saját változatát, főként, hogy tudta, a barátja, Egressy Béni is ír egyet, amelynek a hangszerelését – ezt is kevesen tudják – utóbb viszont ő készítette el. Erkel *Szózata* nyugodtabb, kimértebb, békésebb zene, mint Egressyé, de akiét Erkel olyannyira elismerte, hogy utolsó nagyszabású művében, az *Ünnepi nyitányban* szakrális magaslatokba emelte annak idézeteit.

– Ha már idézetekről és átiratokról van szó. Elhangzik a Gyulai Erkel Ferenc Kórus előadásában a *Hazám, hazám* kórusváltozatban.

– SÁ: Perlaki Attila, a Gyulai Erkel Ferenc Vegyeskar karnagya készítette, több helyen is előadták már sikerrel. A *h-moll szvit* „Badinerie" tételét basszusgitártól citeráig mindenhogyan hallottam, mert az átiratokat az hitelesíti, ha a közönség elfogadja. Szintén tetszést szokott aratni a „Buzgó kebellel" kezdetű kardal, amelyet most is hallhat majd az emlékező közösség. Ismert lesz majd a „Harangkar" az *Erzsébet* című opera második felvonásából és az „Isten, a várunk, oltalmunk" kezdetű kórus a *Névtelen hősökből*.

– Az emlékmise ordináriumtételeit azonban az egykori vasúti főmérnök Beliczay Gyula *F-dúr mise*jéből szólaltatják meg…

– SÁ: Beliczay, aki ugyancsak 125 éve hunyt el, Európa-szerte ismert zeneszerző volt. Egy időben kapott nyugat-európai ösztöndíjat a zeneszerzői tanulmányaira és a vasúti rendszerek tanulmányozására.

– Akkor némileg kockás, elméleti zenére számítsunk?

– SÁ: Semmiképpen sem. Az 1890-ben komponált miséje nagyszerűen ötvözi a misekompozíciók évszázados hagyományait a romantika kivételesen expresszív hangzásvilágával, mértéktartóan, ugyanakkor fölényes mesterségbeli tudásról tanúságot téve. Beliczay miséje úgy viszonyul Liszt miséihez, mint Gabrielle Fauré *Requieme* Giuseppe Verdiéhez. Mindkettőnek helye van a palettán.

– Visszatértünk a kezdeti témánkhoz. Ön szerint Erkelt (és Beliczayt, Aggházyt stb.) kéne játszani ének-, zenekari és operaesteken, gálákon és fesztiválokon. Ki helyett?

– SÁ: Nézze, a magyar hangversenyélet nem kiütéses játszma. Nem kiszórni kell belőle valakit, hanem életben hagyni és táplálni azt a zenei örökséget, amely megalapozta a jelen gazdagságát."

(Összegzés) Az erkeli életmű értelmezését jelentősen előrevitte az, hogy annak eredeti mintaképei felől közelíti meg a jelenlegi kutatás. A *bel canto,* a *verbunkos* és a Beethoven-örökség lényeges támpontot ad ahhoz, hogy az ősváltozatok zenei rendszerét megértsük. Ugyanígy nagy előrelépést jelent, hogy eszmetörténeti elemzés alá kerültek művei. Így a kormányzattal való együttműködése is árnyalt jelentést kapott, s látható, hogy például az *Erzsébet* második felvonása esetében jelentős szakmai tévedést sikerült cáfolni. A kanonizálás kérdése ugyanakkor továbbra is a kortárs kutatás kihívása marad. A zenekari műveivel és hangszerelésével viszont még mindig nem foglalkozik érdemben a szaktudomány.

A szerző által közölt négy esettanulmány Erkel műveinek saját korukban betöltött szerepére világított rá. Ennek következtében pedig nyilvánvalóvá vált, hogy az erkeli életmű kanonizálódásában az esztétikai tartalom mellett a közéleti olvasat jelentős, ha nem meghatározó szereppel bírt.

IRODALOMJEGYZÉK

BARNA István: *Erkel Ferenc első operái az egykorú sajtó tükrében = Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1954.

BÓNIS Ferenc: *A nemzeti romantika világából*. Bp., Püski, 2005.

DOLINSZKY Miklós: *„Bevezetés" a Bánk bán kiadásához = Bánk bán. Erkel Ferenc Operák 3.* Vol. 1–3. Közreadja uő, Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2009. 1. kötet, VIII–XXVI.

GELENCSÉR Ágnes: *Balettművészet az Operaházban (1884–1919) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Bp., 1983.

HAMBURGER Klára: *Liszt Ferenc zenéje*, Bp., Balassi, 2010.

ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Erkel Ferenc élete és működése (Kulturtörténeti korrajz)*. Bp., Schunda V. József cs. és kir. udv. hangszergyáros, zenemű-kereskedő és kiadó, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1895.

KERÉNYI Ferenc: *A reformkori magyar táncjátékról = Tánctudományi Tanulmányok 10., 1978–1979*. Szerk. DIENES Gedeon – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1979.

KOCSÁR Balázs: *Erkel operái – avagy miért jobb az igazi gulyás a hamis gulyásnál.* MMA akadémiai székfoglaló, 2015. március 6., tartalmi kivonata: https://www.mma.hu/zenemuveszet1/-/event/10180/kocsar-balazs-erkel-operai-%E2%80%93-avagy-miert-jobb-az-igazi-gulyas-a-hamis-gulyasnal

LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975.

MAJOR Rita: *Romantika és nemzeti tánctörténet (1833–1848) = Tánctudományi Tanulmányok 1986–1987*. Szerk. FUCHS Lívia – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1987.

NÉMETH Amadé: *Az Erkelek a magyar zenében: az Erkel család szerepe a magyar zenei művelődésben*. Békéscsaba, Békés M. Tcs., 1987.

NYÁRY Gyula: *A palotás-nótákról = Divatcsarnok*, 1858. március 2., 133–135.

SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az Erzsébet előtti színpadi zenékben = Zenetudományi Dolgozatok 2009*. Szerk. KIS Gábor, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 191–243.

SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. Doktori értekezés, LFZE, Bp., 2012. [web:] http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf

TALLIÁN Tibor: *Erkel Ferenc Dózsa-operája = Magyar Művészet* 2014/1., 195–199.

TALLIÁN Tibor: *Erkel: Dózsa György. A nemzeti operától a politikai operáig*. MTA székfoglaló előadás, 2017. március 13. https://youtu.be/EnEXImMS4DM

WINDHAGER Ákos: *A többszörös kezdet. A magyar balett megszakított hagyománya = Auróra. A magyarországi balett születése.* Szerk. BÓLYA Anna Mária, Bp., Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2020.

WINDHAGER Ákos: *A walesi bárdok zenei párja. Az Operaház bemutatta Erkel elfelejtett felvonását = Országút*, 2020, 1. sz., 43.
WINDHAGER Ákos: *Az Erkel-napok árján = kultura.hu*, 2018. június 22. https://kultura.hu/erkel-napok-arnyan
WINDHAGER Ákos: *Hangverseny a kiegyezés emlékére = kultura.hu,* 2017. október 19. https://kultura.hu/erkel-napok-arnyan

JEGYZETEK

1 Ld.: BARNA István: *Erkel Ferenc első operái az egykorú sajtó tükrében = Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1954; LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975.; NÉMETH Amadé: *Az Erkelek a magyar zenében: az Erkel család szerepe a magyar zenei művelődésben*. Békéscsaba, Békés M. Tcs., 1987; BÓNIS Ferenc: *A nemzeti romantika világából*. Bp., Püski, 2005. Újabban: SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. Doktori értekezés, LFZE, Bp., 2012: http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf; TALLIÁN Tibor: *Erkel: Dózsa György. A nemzeti operától a politikai operáig*. MTA székfoglaló előadás, 2017. március 13.: https://youtu.be/EnEXImMS4DM.

2 Előzőt ld.: SZACSVAI KIM: *i. m.* (2012), 267–272, utóbbit: KOCSÁR Balázs: *Erkel operái – avagy miért jobb az igazi gulyás a hamis gulyásnál.* MMA akadémiai székfoglaló, 2015. március 6.

3 Az esettanulmány első változata operakritikaként jelent meg: WINDHAGER Ákos: *A walesi bárdok zenei párja. Az Operaház bemutatta Erkel elfelejtett felvonását = Országút*, 2020, 1. sz., 43.

4 SZACSVAI KIM: *i. m.* (2012), 151.

5 SZACSVAI KIM: *i. m.* (2012), 156.

6 Uo.

7 ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Erkel Ferenc élete és működése (Kulturtörténeti korrajz)*. Bp., Schunda V. József cs. és kir. udv. hangszergyáros, zenemű-kereskedő és kiadó, Buschmann F. könyvnyomdája, 1895, 91–92.
SZACSVAI KIM a recepciót behatóan elemzi: SZACSVAI KIM*: i. m.* (2012), 156–158.

8 Az esettanulmány első változata részfejezet: WINDHAGER Ákos: *A többszörös kezdet. A magyar balett megszakított hagyománya = Auróra. A magyarországi balett születése.* Szerk. BÓLYA Anna Mária, Bp., Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2020, 71–86.

9 MAJOR Rita: *Romantika és nemzeti tánctörténet (1833–1848) = Tánctudományi Tanulmányok 1986–1987*. Szerk. FUCHS Lívia – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1987, 29.

10 Több forrás alapján: MAJOR: *i. m.* (1987), 39–43.
KERÉNYI Ferenc: *A reformkori magyar táncjátékról = Tánctudományi Tanulmányok 10., 1978–1979*. Szerk. DIENES Gedeon – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1979, 123–142.

11 LEGÁNY: *i. m.* (1975), 63.

12 DOLINSZKY Miklós: *„Bevezetés" a Bánk bán kiadásához = Bánk bán. Erkel Ferenc Operák 3.* Vol. 1–3. Közreadja uő, Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2009. 1. kötet, VIII–XXVI, XXII.

13 Uo.

14 NYÁRY Gyula: *A palotás-nótákról = Divatcsarnok*, 1858. március 2., 133–135.

15 Uo.

16 Ld. bővebben: TALLIÁN Tibor: *Erkel Ferenc Dózsa-operája = Magyar Művészet* 2014/1., 195–199.

17 GELENCSÉR Ágnes: *Balettművészet az Operaházban (1884–1919) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Bp., 1983, 9.

18 Források: LEGÁNY: *i. m.* (1986), 29–118; SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az Erzsébet előtti színpadi zenékben = Zenetudományi Dolgozatok 2009*. Szerk. KIS Gábor, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 191–243.

19 Az esettanulmány első változata: WINDHAGER Ákos: *Hangverseny a kiegyezés emlékére = kultura.hu,* 2017. október 19. https://kultura.hu/erkel-napok-arnyan/

20 LEGÁNY: *i. m.* (1975), 90.

21 HAMBURGER Klára: *Liszt Ferenc zenéje*, Bp., Balassi Kiadó, 2010, 108.

22 LEGÁNY: *i. m.* (1975), 90.

23 Uo., 93–94.

24 Uo., 124.

25 Az interjú első változata: WINDHAGER Ákos: *Az Erkel-napok árján = kultura.hu*, 2018. június 22. https://kultura.hu/erkel-napok-arnyan

SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN

Szemelvények a *Zenészeti Lapok* (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből*

(Bevezetés: A lapszerkesztő id. Ábrányi Kornél) A XIX. század magyar zenetörténetéről szóló könyvek, tanulmányok egyik sokat emlegetett, valódi jelentőségéhez mérten mégis kevéssé méltatott szereplője *id. Ábrányi Kornél* (1822–1903), akinek sokirányú munkássága meghatározó jelentőségű volt a század magyar zenei mozgalmaiban.

A zenetörténeti irodalom alapján kirajzolódó Ábrányi-kép a háttérből irányító „szürke eminenciás" portréját vetíti elénk, aki Liszt és Wagner magyarországi baráti körének tagjaként a magyar főváros zenei intézményeinek fontos szereplője volt, jóllehet többnyire csupán az események egyik mellékszereplőjeként bukkant fel. A vitatható értékű, valószínűleg már a kortársak által kiérdemelt állandó szókapcsolatot – Ábrányi „a zenei élet mindenese" – nem cáfolják, csupán némileg árnyalják azok a munkák, amelyek tevékenységét zeneszerzőként, zenei íróként vagy zenepedagógusként méltatják.[1]

Az egyetlen mindmáig érvényes, az Ábrányi-életmű valódi jelentőségét megragadó értékelés Szabolcsi Bence tollából született, aki *A XIX. század magyar romantikus zenéje* című alapvető munkájában[2] vázlatosan bár, de fő vonásaiban mégis a lényeges hangsúlyokat láttatva, a harcos szervezőt, saját kora krónikását kidomborítva jelenítette meg hősünket abban a fontos szerepkörben, amelynek hivatott betöltésével Ábrányi a XIX. századi magyar zenei élet egyik meghatározó vezéralakjává vált.

A következő tanulmány – tizenhét Ábrányi által írt Erkelre vonatkozó szemelvény közreadásával – annak a nagy muzsikus elődnek állít emléket, aki az első magyar zenei szaklap, a *Zenészeti Lapok* megalapítójaként és főszerkesztőjeként (1860–1876) a magyar zenei publicisztika minden műfajában nagy formátumú gondolkodóként, hazai és külföldi kortársaihoz való viszonyában pedig európai látókörű művelődéspolitikusként szolgálta a magyar zene ügyét.

(Az életút fő állomásai) Id. Ábrányi Kornél 1822. október 15-én született a Szabolcs megyei Szentgyörgyábrányban, eredeti családi nevén lászlófalvi és mikeföldi *Eördögh* Alajos fiaként.[3] Az apa Szabolcs vármegye főjegyzője, majd alispánja volt, aki egyik birtokáról 1843-ban változtatta a család nevét „Ábrányi"-ra. Otthonuk a reformkori magyar szellemi élet egyik központja volt, ahol *„a pazar fénnyel bútorozott termek, a gazdag könyvtár, mely a legrégibb classikusoktól elkezdve a legujabb irodalmi termékeket mind magában foglalta, továbbá a zajos élet, művelt utazók látogatása"*[4] jellemezte azt a színteret, amely Ábrányi Kornél gyermekkorát a műveltség és a jólétet sugárzó meleg családi élet biztonságával megajándékozta. A család vendégei között megfordultak Ábrányban a magyar verbunkos hőskorának legendás képviselői: *„Lavotta tíz évig tartózkodott Ábrányban és a magyar Orpheus az öreg Ábrányinak hagyományozta híres Straduari [!] hegedűjét*[5]*… [de] Martinovics*[6]*, Bihari és Boka [is]) rendes vendégek voltak Ábrányban."*

Ábrányi a maga módszeres zenei tanulmányai kezdetére egyik önéletrajzi írásában így emlékezett vissza: *„kora gyermekéveimben német, cseh nevű s születésű zenetanítók fegyelme alatt nyögtem, kik egy kukkot sem értettek a magyar nyelvből, egyet kivéve, akinek szintén nem volt ugyan magyar neve (Kirch János), de jobb magyar volt s több érzékkel bírt már akkor a magyar zene iránt, mint talán összes kollegái az országban".*[7]

Már indulásakor szembesülhetett tehát Ábrányi a korabeli Magyarország zenei művelődésének sajátos kettősségével: a vidéki nemesi kúriákon hallható magyar verbunkos zenét, mint ahogy azt az otthonukban megforduló cigányzenészek zenélési gyakorlata bizonyította, zeneileg írástudatlan vagy félanalfabéta, naturalista muzsikusok közvetítették, a mesterség európai hagyományait ugyanakkor jobbára idegen származású, az asszimilálódás útján éppen csak elinduló városi zenemesterektől lehetett elsajátítani. Ilyen volt *Kirch János* (1810–1863), a nagykárolyi zeneiskola tanítója, különös programadású magyar zongoraábrándok szerzője, majd őt követően *Dolegni Vilmos* nagyváradi egyházzenész, akitől zongoraleckéket vett a hamarosan zeneszerzői terveket is szövögető fiú.

Szerencsés véletlen, hogy Ábrányi igen korán, szülei nagyváradi házában találkozott a fiatal Erkel Ferenccel, akinek elementáris zongorajátéka, a korabeli európai zene valamennyi fontos áramlatát képviselő repertoárja és a magyar zene jövőjéről alkotott nagyszabású elképzelései életre szóló távlatokat nyitottak számára. Így ír erről: *„A 30-as évek első felében a kolozsvári színtársulat s annak operája is rendesen egy pár hétre terjedő kirándulást tett a téli évadban Nagyváradra, mely város szintén egyike volt az időben a magyar szellemi élet fellendítőinek. 1834–35-ben is ellátogatott oda Erkel Ferenccel, mint a társulat karnagyával. Ekkor nyílt legelőször alkalmam, mint még serdülő ifjúnak őt megismerhetni, kihez későbben a művészeti ténykedések egész sorozata csatolt […], sőt szerencsés is valék akkor pár hónapig a zongorajátékban tanítványa lehetni.”*[8] Szinnyei József, aki kortársként még személyes adatfelvétel alapján írta meg Ábrányi életrajzát, röviden így kommentálja az Erkel Ferenccel való megismerkedés nagy jelentőségét: *„Ő neki tulajdonítható, hogy Ábrányi Kornél végre szilárd elhatározottsággal a zeneművészetnek szentelte életét.”*[9]

A pályaválasztás történetében még egy emlékezetes epizódról kell említést tennünk. 1834-ben az akkor már országos hírű *Rózsavölgyi Márk* (1789–1848) hegedűművész és zeneszerző is ellátogatott az Ábrányi-család nagyváradi otthonába. A házigazda 12 éves fiacskája saját, magyaros témájának eljátszásával kedveskedett a vendégnek, aki először jósolta meg, hogy a gyermekből *„egykoron még lelkes munkása, fontos tényezője lesz a magyar zeneművészetnek”*.[10]

A prófécia beváltásáig azonban még hosszú volt az út. A serdülő Ábrányinak először apja ellenállását kellett leküzdenie. Az apa nagyon is valós, emberileg érthető okokból ellenezte fia zenei terveit. A magyar zenészek korabeli perifériális társadalmi helyzete nem kecsegtetett olyan fényes jövővel, mint a vármegyei jurátus karrier. A fiúnak a családi tervek szerint először a „kötelező iskolákat” kellett elvégeznie, s bár nagyváradi középiskolás éveiben zenei tanulmányokat is folytatott, pályaválasztási terveit egyelőre titokban kellett tartania. Valószínűleg Erkel életrajzában saját önéletrajzi emlékei törhettek fel, amikor Erkel diákéveiről így írt: *„Ferenc atyja is azért úgy gondolkodott: legyen fiából jó zenész, műkedvelő, de […] nézzen oly pálya után, mely bent a hazában a megélhetést biztosítja. Legyen prókátor, mérnök, doktor, vagy kereskedő, de a zene után ne kívánjon megélni. [A fiú …] nem ellenkezett, de ez idő alatt mindig ott hordta szívében […] a titkos szent szikrát.”*[11]

A zene mellett korán kinyílt Ábrányi érdeklődése a társművészetek, a színház és az irodalom iránt is. Az 1830-as évek nagy élményei között tartja majd egykor számon Déryné nagyváradi vendégjátékait, aki művészként jól tudta, *„miként kell az egyéniségből folyó természetadta genialitás kisugárzásával a hallgatóságot elragadni”,*[12] de éppilyen mohón figyelte Kisfaludy Sándor, Bajza József, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály költészetének jelentkezését is. Barátaival együtt lelkesülten olvasta a reformkori magyar költészet remekeit, kívülről megtanulta a *Zalán futása* egész fejezeteit.[13]

A zenei, irodalmi, színházi impulzusok szomszédságában Ábrányi még egy jelentős, egész későbbi gondolkodásán nyomot hagyó tragikus eseménysort is átélt. Az 1830–1831-es lengyel szabadságharc leverése után – több hullámban – lengyel emigránsok érkeztek Magyarországra.

Az eltiport nemzet képviselőit nagy rokonszenvvel fogadták szerte az országban. Ábrányi személyes otthoni emlékei alapján vethette később papírra: *„Az előkelőbb magyar nemesi kúriák, melyek az akkori időben még mindmegannyi bevehetetlen várát képezték a magyar nemesi szabadságnak: telve voltak mindenféle társadalmi állású lengyel menekültekkel, kik ott mindenkor oltalmat, segélyt s biztonságot találtak […].”*[14]

A nagyváradi középiskolai tanulmányok után Ábrányi 1841-ben felkerült Pestre, ahol apja kívánságának eleget téve az egyetemen jogi tanulmányokat folytatott. A 19 éves fiatalember már 1841-ben módot talált rá, hogy nyomtatásban is megjelentesse zongorára írt *Magyar ábránd* című művét.[15] 1842-ben zongoristaként debütált Nagyváradon.

1843-ra végre megtört az apai ellenállás: Ábrányi Kornél nagyobb nyugat-európai zenei tanulmányútra indulhatott.[16] *„Beutazta Német-, Francia-, Angolországot, Belgiumot, Hollandiát s végre Párisban telepedett le, hol majd egy évet töltött […], eltökéllett szándéka levén ott magát a művészetben kiképezni, egy ideig Kalkbrennertől s utóbb Chopintől vett leckéket.”*[17] Chopin emlékei között meghatottan emlékezett a lengyel mester utolsó nyilvános fellépésére a párizsi Erard-teremben 1844-ben. A közelebbi dátum nélkül felidézett koncerten a nagy lengyel romantikus költő, Adam Miczkiewicz (1798–1855) is ott ült az első sorban, akinek heti francia nyelvű előadásain, mint egy szabadegyetemen, szintén rendszeresen részt vett.

1844. január 27-én Erkel *Hunyadi László*jának nemzeti színházbeli ősbemutatóján Ábrányi ismét Pesten volt,[18] és folytatta megkezdett jogi tanulmányait, s közben részt vett a magyar főváros minden fontosabb szellemi-művészeti eseményében.

„Mint lángostor, úgy száguldott már akkor keresztül-kasul a magyar költészet egén Petőfi […]. Regény, dráma, színmű, éposz, lyra, képzőművészet, hazai műipar, zene, klubélet, társulás, vándor ének- és zeneszövetkezetek, mind talpra álltak s kaput döngetve követelték a nemzeti aspirációk kielégítését”[19] – írta krónikásként az 1840-es évek második feléről.

1845-ben újra Nyugat-Európába, Londonba utazott, majd az év végén hazatért. 1846-ban Bécsben Joseph Fischhof[20] zenedei tanár vezetése mellett *„kitartó szorgalommal tanulmányozta a zongoraművészet titkait és a classikus zeneirodalmat”*.[21] Liszt, Berlioz, Thalberg[22], Willmers[23] pesti hangversenyeinek sikere pedig végérvényessé érlelte elhatározását: életcélja a „zeneművészeti pálya” lesz.[24]

1847-ben zongoraművészként mutatkozott be Pesten, de a várt zenei karriert elsodorta a politika. Az utolsó rendi országgyűlés megnyitásán Ábrányi is a pozsonyi „aranyifjúsághoz” csatlakozott; gróf Batthyány Lajos magántitkárának szorosabb baráti köréhez tartozott. Társai kívánságára gyakran zongorázott: Meyerbeer *Ördög Róbert*jének, Flotow – Pozsonyban rendkívül népszerű – *Mártha* című operájának részleteit játszotta.[25]

1848 áprilisában már gyakorlati politikai szolgálatokat is vállalt: az 1848-as törvények szentesítését követően Batthyány Lajos miniszterelnöki körlevelét Ábrányi Kornél közreműködésével nyomtatták ki és küldték szét az országban.[26] A szabadságharc eseményeiben önkénteseként és nemzetőrként vett részt; a világosi katasztrófát követően sok társához hasonlóan Ábrányinak is a *„szemmel tartott internált”* szerepe jutott.[27] Visszavonult a közélettől, családja elszegényedett, feleségét és gyermekeit zongoratanításból és alkalmi hírlapírásból tudta fenntartani.[28]

1855-től az egyik legtekintélyesebb politikai napilap, a Pesti Napló zenei referense lett, ugyanettől az évtől kezdődően pedig három évre szólóan csatlakozott az akkor még Brand néven tanító Mosonyi Mihály (1815–1870) zeneszerző-tanítványaihoz.[29]

(Ábrányi a zenei lapalapítás útján) 1859-ben a Habsburg Monarchia pozícióinak látványos gyengülése, a francia–olasz–osztrák háborúban elszenvedett katonai vereségek, majd Lombardia elvesztése átmenetileg enyhítették a magyarországi önkényuralom szigorát. Az évtizedes némaság után hazafias tüntetések, megélénkülő kulturális és politikai élet jelezte a szellemi erők magára találását. A zenei élet képviselői a reformkor irodalmi mozgalmaira emlékeztető lendülettel keresték a maguk helyét a nemzet és Európa szellemi áramlataiban. A legsürgetőbb feladatok egyike volt egy központi orgánum, a magyar zenei sajtó megteremtése. Testreszabott feladat volt ez épp Ábrányi Kornél számára, aki kiváló szervezőkészségét, kitűnő tollát, nagy műveltségét egyaránt jól kamatoztathatta a hiányt pótló vállalkozásban. A Mosonyi Mihály vonzáskörében megforduló nemzedéktársak, Bartalus István (1821–1899) és Szénfy Gusztáv (1819–1875) zenetudósok, Rózsavölgyi Gyula zeneműkiadó (1822–1861), Mosonyival az élen mindannyian támogatták Ábrányi hírlapalapító terveit.

Egy 1859-es sikertelen kísérlet után[30] 1860 tavaszán újraéledtek az önálló zenei lap alapításával kapcsolatos elképzelések. A vajúdó közös gondolkodás jól rekonstruálható abból a hírlapi eszmecseréből, amely egyelőre még Ábrányi nyílt közreműködése nélkül, Mosonyi és Bartalus írásaiból bontakozott ki. Az e tárgyban írt cikkek sorát Mosonyi nyitotta meg egy feltehetően Ábrányi felkérésére írt – a *Pesti Napló* hasábjain megjelent – márciusi eszmefuttatásával.[31] Mosonyi a zenei élet égető gondjait az erők összefogásával, a „magyar tudóstársaság" segítségével szerette volna megoldani. A Magyar Tudományos Akadémia illetékesei az Arany János lapjainál dolgozó Bartalus Istvánt bízták meg a válaszadással, aki Mosonyi gondolatait felerősítve egyetértőleg megállapította: *„egy bizonyos szellemi láncznak kellene egybefűzni a zenei tehetségeket"*.[32] Két héttel utóbb Mosonyi újabb írásában már határozott alakot öltött a létrehozandó és megoldást jelentő intézmény: *„mindenekelőtt szükséges […] egy magyar zenelapot alapítani, melyben a zene fejleszthetése, s kimívelhetése elveit s kérdéseit kellőleg megvitatni, s tisztába hozni lehetne"* – írta.[33]

1860. május 15-én Ábrányi elérkezettnek látta az időt, hogy hivatalos beadványnyal forduljon Josef Protmann pesti rendőrfőnökhöz egy zenei lap engedélyeztetése tárgyában.[34]

Mielőtt azonban kérvényét a hatóságokhoz eljuttatta volna – a társaival kidolgozott gondos forgatókönyv szerint –, Bartalus István vállalta a közvélemény és a megnyerni kívánt hatalom bővebb tájékoztatását. Május 13-án a *Vasárnapi Ujság*ban megjelenő cikkében Bartalus már a tervezett vállalkozás legfontosabb célkitűzéseit is felvázolta: *„én is egy zenelapra szavazok, melynek főfeladata lenne zenészetünknek irányt adni, a rosszat kigyomlálni, e helyett jót ültetni; a nevelőket jó tanáccsal éltetni. […] fontos feladata lenne e lapnak a zeneköltés terén is ellenőrködni…"*[35]

Az engedélyezési eljárás ezután már nem ütközött lényeges akadályokba. 1860. augusztus 8-án megjelent a *Zenészeti Lapok* első száma, amely egyelőre csupán „próbaszámként" a potenciális olvasóközönség toborzását tűzte ki célul. Az 1860. október 3-tól, majd végre heti rendszerességgel megjelenő *első magyar zenei szaklap* korszakalkotó fejezetet nyitott a magyar zenei sajtó történetében. Az újság 16 éves fennállása során állandó anyagi gondokkal küszködve ugyan, de érdemi versenytársak nélkül is, reménytelennek látszó helyzetekből újjászületve a magyar zenei élet egyik meghatározó

intézményévé vált. Az érdem elsősorban Ábrányi Kornélé, aki az idők során laptulajdonosként is, főszerkesztőként is színvonalas, a kor valamennyi fontosabb európai zenei áramlatát közvetítő, egyben a sajátos magyar problémáknak is hangot adó *univerzális* zenei szaklapot tudott létrehozni. A siker másik zálogát az a nagyon is valóságos, láthatatlan olvasóközönség garantálta, amely a lap „megrendelőjeként" az átmeneti apályok idején is ott állt Ábrányi háta mögött, s küzdőtársként, erkölcsi erejével partner volt a *Zenészeti Lapok* fennmaradásáért folytatott napi küzdelmekben.

(Kapcsolat Erkel Ferenccel, a Zenészeti Lapok „törzselőfizetőjével") A *Zenészeti Lapok* olvasói közül – *Erkel Ferenc élete és működése* című monográfiájában[36] – Ábrányi Kornél maga nevezte meg minden olvasója közül a legfontosabbat, Erkel Ferenc nevét, aki ugyan a legkiválóbb zenei szakembereket tömörítő lapban *„maga mint író tényleg nem működött benne sohasem, de az a szellemi szolidaritás, melyben a lappal folytonosan állott […] mindig erőt kölcsönzött annak, mely elől […] a szorosan vett zenevilág sem zárkózhatott el"*[37] – írta. Ő volt az a mindvégig itthon élő legnagyobb hazai kortárs muzsikus, aki – Ábrányi Erkel halála után írt szavaival – 1849-ben *„osztozott a nemzet gyászában"*, az 1850-es években *„tűrte a rabigát"*, 1861–1867 között *„oroszlánrészt vett ki az újból kivirult szabadságfa bódító virágillatából"*, a kiegyezés után *„tanúja volt az ország, a főváros óriási fellendülésének"*, s az 1875-ben létrejött Zeneakadémia tanáraként *„megérte a nemzeti zene és kultúránk terebélyes fává növését"*.[38]

Erkel Ferenc Ábrányi és egész korosztálya számára iránytű és példakép volt, aki egy-egy alkotásával, közéleti szereplésével ugyanakkor sokszor vitára ingerelt, meggyőzendő vitapartner volt. A lap, amelyet Ábrányi képviselt, folyamatos „párbeszédben", sokszor egyenesen vitában is állt olvasójával, még ha e „párbeszéd" a külső szemlélő számára néha egyoldalúnak, Erkel részéről érdemi válasz nélkülinek tűnt is fel. E kommunikáció nyomán *mégis* a lap utolsó éveire korszakos jelentőségű „közös" teljesítmény, európai rangú magyar műzene és az ezt szolgáló európai színvonalú magyar zenei intézményhálózat született.

Erkel Ferenc *„A világ folyása, a politikai események s a társadalmi mozgalmaknak mindig élénk megfigyelője s kísérője volt. Nyilvános helyekre, kaszinó, írói kör vagy klubokba nem járván – kivévén a […] sakk-klubot – a hírlapokat rendesen saját lakásán olvasta, melyekből mindennap többfélét s többféle politikai irányút hozatott magának rendes előfizetések nélkül, kivévén a zenészeti szaklapokat, melyeknek rendes törzselőfizetője volt"* – jegyezte fel Ábrányi a krónikás alaposságával.[39]

A *Zenészeti Lapok* 1860-tól 1876-ig tartó történetének monografikus feltárásával – amely az Ábrányi-életmű döntő életszakaszát, legjelentősebb alkotói periódusát, s benne az Erkellel való napi kapcsolat részletes dokumentálását foglalná magába – még adós a magyar zenetudomány.

Az Erkel-kutatás, elsősorban Barna István, Legány Dezső, Németh Amadé munkái az Erkel-művek keletkezéstörténetére vonatkozó legfontosabb sajtóhíradásokat már számba vették.[40] Sajnálatosan hiányos azonban az életmű előadóművészi, közéleti aspektusainak bemutatása, s mindezek nyomán az az „összkép", amely részletesen dokumentálná, miképpen módosult e másfél évtizedben az Erkel-kép: hogyan látta, hogyan láttatta a mindennapokban a legnagyobb hazai zeneművészt Ábrányi és a köré csoportosult munkatársak gárdája. A különböző hírlapi műfajokban felbukkanó, Erkellel kapcsolatos cikkekből felszínre kerül-e újabb, eddig ismeretlen forrás az Erkel-zeneművek forráslánccában. Megtudható-e újabb életrajzi tényanyag életviteléről, utazásairól, tisztségváltásairól, kortársaival való napi kapcsolatáról, küzdelmeiről. Ezek a zenetörténet kérdései.

A zenei sajtótörténet a lap, mint „közös mű” felől közelít. Melyek voltak a zenei élet különböző színterein dolgozó szereplők megfogalmazott közös céljai, és a megvalósítás során lap és olvasója, esetünkben Ábrányi és Erkel képes volt-e a közös feladat szolgálatában összehangolt együttes cselekvésre?

Az első évfolyamokban kezdetben úgy tűnt, igen. Valamennyiük közös eszményképe a kor legmagasabb zenei technikai színvonalán álló hazai zeneszerző volt, aki a magyar népdal és a verbunkos hagyományainak értő felhasználásával a német, francia, olasz nemzeti iskolákkal egyenrangú magyar nemzeti műzenei stílust, mint írják, „magyar világzenét” teremt. Az 1861-ben bemutatott *Bánk bán*, majd a zongorakivonat megjelenése *„alkalmat adott […] a kor legműveltebb, legkörültekintőbb magyar zenei gondolkodójának, Mosonyinak, hogy megírja a XIX. századi hazai zeneesztétika egyik kiemelkedő értékű tanulmányát”* – írja Bónis Ferenc Erkel és Mosonyi kapcsolatáról szóló tanulmányában.[41] A *Bánk bán* korszakos jelentőségét értékelő szakszerű bírálatok egy időre el tudták hallgattatni a zeneelméleti köntösbe burkolódzó Erkel-ellenes erőket. A hatalmas közönségsikert a művésztársak jótékony gyűrűjébe rejtett, látszólag a hazalátogató Joachim József[42] javára rendezett „művészi estély” palástolta.[43] De a hatalom gyanakvását nem sokáig lehetett elaltatni.

A kiegyezés felé hol siető, hol megtorpanva haladó közélet Bécset képviselő erői sajnálatosan hamar megtalálták a módját, hogy a *Zenészeti Lapok* hasábjain Erkel szakmai vetélytársait egy időre Erkel valódi ellenségeivé tegyék. 1862-ben még érezhető, hogy Ábrányi és köre a cenzúra parancsára kényszerült „barátságtalan” kritikák megírására, amelyek éle elsősorban a *művek* ellen irányult. A későbbi személyeskedő sajtótámadások azonban már „elvi alapra” helyezkedve tudományos meggyőződést is létrehoztak, amelyet Szénfy Gusztáv és Mosonyi Mihály elméleti munkái a *magyar zenei evolucionizmus* téziseivel támasztottak alá. Ez az elmélet – Bartók és Kodály elméleti alapvetésének korai XIX. századi előfutáraként – a népzenére kívánta alapozni a „fokonként” felépítendő szerves magyar műzene programját. Legtisztább formájában idézzük fel Szénfy Gusztáv egyik jellegzetes megnyilatkozását: *„Hozzá fogtam népdalaink gyűjtéséhez […]. A gyűjtött népdalokat összhangosítám […], ekkor kezdtem újból komponálni, mégpedig népdallal kezdém, de ezekben már magyar érzést észleltem. Ezután a népdal színvonalán feljebb álló dalokat átkomponáltam s végre sikerült tiszta magyar irályban komponálnom […].”*[44]

A „fokonként” felépítendő műzene elméleti programját azonban legalábbis kérdésessé tette az Erkel zeneszerzői műhelyében formálódó *élő zene*, a *Bánk bán* utáni későbbi újabb remekművek (*Dózsa, Brankovics*) további folyama. A szerkesztőség egykori zavarának okaira Ábrányi Kornél Erkel halála után írt Erkel-életrajza már tárgyilagos és távolságtartó választ talált: *„Mikor Hunyady […] már majdnem két évtizeden keresztül ragyogott a magyar zene egén, annak világa mellett gyűltek össze a későbben felébredt munkások ásóval és kapával, hogy a fényes kupolához méltó pillérfalakat is emeljenek.”*[45]

1862–1864 között az Erkel elleni elégedetlenség kifejezésére – a politika nyilvánvaló nyomására – Erkel nemzeti színházi műsorpolitikája szolgáltatta a legtöbb muníciót. Ahogy a filharmóniai hangversenyekről szóló kritikákban és a „Nemzeti Színház” rovatban Ábrányiék minduntalan szóvá tették, a karmester Erkel – úgymond – „túlságosan gyakran” tűzte műsorára Verdi és a kortárs francia nagyopera alkotásait, és nem szerepeltette jelentőségéhez mérten Wagner művészetét.[46]

Wagner művészetének eltérő megítélésében a magyar zenei élet egykorú nagy dilemmája is kifejeződött. Mint azt az Erkel-szakirodalom számos helyen megállapítja, miközben Erkel saját műveiben 1867-től, a *Dózsá*tól kezdődően felfedezhető Wagner mintaadása, karmesterként féltette a nemzeti opera első eredményeit a német mester elementáris hatásától: ez húzódott Wagnerrel szemben tanúsított kétségtelen elhárító gesztusai mögött. Vele szemben Ábrányi és a *Zenészeti Lapok* köre ugyanakkor a magyar műzene megújulásának – a népzene melletti – másik lehetséges mintáját látta és láttatta Wagner művészetében.

A magyarországi Wagner-recepció története ugyanakkor, ahogy a *Zenészeti Lapok* Wagnerrel és Erkellel kapcsolatos későbbi állásfoglalásai is jelzik, nem csupán a *művek* befogadásának története. A kiegyezés előtti években Wagner neve a magyar zenekritikában egyfajta politikai szimbólum is volt: a ’48-as eszméihez hű Ábrányi és munkatársai számára – a hangadó bécsi Wagner-ellenes körökkel szemben – Bécstől való „csak azért is” függetlenségünk, önálló véleményalkotásra való jogunk zenei kifejezője lehetett.

Ezt igazolja később Erkel és a *Zenészeti Lapok* körének 1867 utáni ismételt közeledése, majd legteljesebb kibékülése. Amikor a Nemzeti Színház színpadán az 1860-as évek második felében sorra megszólaltak Wagner operái, s a pesti koncertéletben teljes szakmai vértezetben helyet kért és kapott a wagneriánus Richter János (1843–1916) karmester és Mihalovich Ödön (1842–1929) zeneszerző nemzedéke, a *Zenészeti Lapok* egyre gyakrabban aggályainak adott hangot: a pesti növekvő Wagner-kultusz nem kimondatlanul is Erkel korábbi félelmét, saját megtalált hangunk elvesztését eredményezi-e valóban?

A magyarországi Liszt-kultusz 1867 utáni kibontakoztatásában, a hangversenytermeknek közönséget nevelő Országos Magyar Daláregyesület központi vezetőségében, majd a Zeneakadémia és az önálló Operaház létrehozásáért folytatott napi küzdelmekben a *Zenészeti Lapok,* azaz Ábrányi Kornél és Erkel Ferenc már *együtt lép fel* mindenütt a kiegyezés utáni állami élet hivatalos küzdőterein.

Az 1874-ben bemutatott Brankovics György kritikái, vagy a *Hunyadi László* egyik előadásának 1876-os értékelése egy olyan életmű alkotásainak szakavatott bírálatával szól közönségéhez, amelyben Erkel *egész* életműve a *Zenészeti Lapok* egykor meghirdetett programjának, a „magyar világzene” képviseletének egyetemes nagyságrendű beteljesítőjeként áll előttünk. Ábrányi Kornél és a *Zenészeti Lapok* szerkesztőgárdája nem is titkolja: a sikerben az első magyar zenei szaklap is osztozni kívánt.

SZEMELVÉNYEK

1. „Erkel, a magyar dalműszerzés országának határtalan bánja” Portré kortársak között négy nappal a *Bánk bán* ősbemutatója után

„Egy ritka élvezetes s érdekes művészi estélyről kell olvasóink előtt megemlékezni, mely e hó 10-én ment végbe az Európa-szálloda éttermében. Joachim[47] e ritka nagy művész s hazánk valódi büszkesége – képezte ott a köz s gyupontot, mely körül a fővárosi zenészeti világ legkitünőbb képviselői, a lelkesedésnek egész odaadásával összegyültek. Határtalan volt a kedv, humor, s lelkesedés, mely mindinkább felfokozódott a pezsgő-dugók folytonos pattogásai, s Patikárus Ferkónak[48] ez estén maga magát felülmúló eredeti játéka mellett, mely – s általában magyar zenénknek ép oly ős eredeti, mint kedélyt felzaklató sajátságai – oly rendkivüli hatást gyakoroltak a nagy müvészre, hogy saját vallomása

szerint még soha nem érzett kedélyhullámzásokon ment keresztül. A müvészeti eszmék s térek különböző képviselői mind egy koszorúba egyesültek Joachim lángelméje körül, s legalább elmondhatni, hogy ez este mindnyájan egy értelemben voltak. Ott volt *Erkel*, a magyar dalmüszerzés országának határtalan bánja s nagyura; *Volkmann*[49], az európai mély gondolkodásu zeneköltő; *Mosonyi*, a zeneköltészet s irodalomnak ezen kiapadhatatlan örök forrása; *Reményi*, a magyar népdaloknak páratlan eszményesítője; *Doppler*[50], Huber, Kohn, Suck, Deutsch, Rottfeld sat. sat. mind meg annyi edzett vitézei a müvészetnek s zenészetünknek. Hogy az alkalmi felköszöntések, s élccel teljes szólamok halmaza nem hibázott, ezt szükségtelen emliteni is. Különös hatással volt *Reményi* felköszöntése a nagy müvészre, melyben minden kételyt eloszlató magyar őszinteséggel kifejté Joachim müvészi jelentőségét, kit minden élő hegedümüvészek fölé helyezett. Az egész társaság őszinte elismeréssel fogadá e nyilatkozatát müvész hazánkfiának, meg lévén győződve, hogy az, legtisztább szive sugallatából vette eredetét. Nem kevésbé emelé a kedélyeket Dr. Arányi, Mosonyi, s Lichtenstein humorteljes felköszöntéseik s jól alkalmazott repülő élceik, mondataik. Joachim a legmelegebb szavakkal viszonozta a müvészeti világnak eme valódi lelkesedésből eredt ovatióját, s csak a közelgő hajnal volt képes feloszlatni a kedélyes társaságot, mely magával vitte egy feledhetetlen estély szép emlékezetét."

(*Zenészeti Lapok,* 1861. március 13., 24. sz., 192.)

2. Egy fiaskó: a *Sarolta*
Részletek Ábrányi kritikájából

„Nemzeti színház. / Június 26-án először, 28-án másodszor s július 1-jén harmadszor adatott / SAROLTA. / Eredeti regényes víg opera ERKEL FERENC-től, szövegét / írta CZANYUGA JÓZSEF."

„Kitűzött feladatunk kötelességét teljesítjük, ha tüzetesebben hozzászólunk e dalmű bírálatához, mely bár szerzőnek elébbi remekműveivel mindenben s egészben össze nem hasonlítható, s soha azt a hatást, elragadtatást nem szülendi a nagy közönség, úgy laikus mint műértő része előtt: de azért sok tekintetben kiválóbb s figyelemre méltóbb momentumokat tüntet fel, minthogy ama közönyösséget megérdemelné, mellyel iránta nem csak a napi sajtó, de a közönség nagy része is viseltetik. […] midőn Erkel a küzdhonokra lépett, első szerencsés választásával mintegy kijelölni látszott a tért, irányt, mellyel egyedül kielégíthető, felfokozható marad a magyar közönség hazai műérzéke. – A történeti drámák jóval elébb mentek ez úton s irányban, s ebből természetesen következett, hogy a magyar dalművek szövege sem maradhatott hátra saját hátránya nélkül ez iránytól.

Erkel hatásköre mintegy tetőpontra hágván e részben Bánk-Bán-jában; mi sem volt természetesebb, minthogy utána következő új művének villanyozó hatása attól fog leginkább föltételeztetni a magyar közönségnél, ha vajjon a megtelt villamfolyam medre szélesbülend-e vagy sem általa?

Vannak zeneköltők, kiknek a természet mintegy kijelölte a tért, melyen működni hivatásuk. A sokoldalúság keresettsége már nem egyszer érezteté a speciális géniuszokkal az eltévesztett lépés kedvezőtlen következéseit. Mit sem vélünk Erkel zeneköltői s hivatottságából levonni akkor, midőn azt állítjuk, hogy ő kiválóan a magyar drámai zenészetre van teremtve, s ha valódi indokát kell meghatároznunk legújabb műve kevésbé általános hatásának s a feszült nagy várakozások csak részbeni kielégítésének: úgy ezt egyedül azon körülményben véljük feltalálhatni, hogy oly térre engedé magát ragadtatni, melyen

nem érezheté magát tökéletesen otthonosnak, s e mellett egy oly szövegkönyvnek adott előnyt választásával, mely nem csak nem méltó zeneköltői géniuszához, de fércalkotásánál, idomzatlan rímezeténél s sivár kietlen pusztasághoz hasonló költőietlenségénél fogva minden lelkesülhető momentumtól megfosztja a vele foglalkozó zeneköltőt. […]

Erkel legújabb dalműve annyi nagy becsű s szépséges részeket mutat fel, mennyit csak tőle minden körülmények között is joggal megvárhatni. – A magyar typus, finom művészi kidolgozás, s a hol lehetséges volt a magasabb eszményesítés ezúttal is főtulajdonait sőt kiválóbb részeit képezik az egésznek. Hogy az összhatás azonban még sem az, minek lennie kellenék: ez szerintünk egyedül a szöveg bábeli chaoszában, indokolatlan cselekvényeiben, költőietlenségében, s mindezekből folyó érdektelenségében keresendő. – Elemzésünk folytán lesz alkalmunk állításainkat be is bizonyítani, s kellő érvekkel támogatni.

Ezúttal még csak azt említjük fel, hogy a dalmű kiállítása s előadása körül a legnagyobb gonddal jártak el. Hollósy[51] (Sarolta), Benza (ordító kántor), Ellinger (Géza király), Bignió (Gyula vitéz) s Kőszeghi (a főpap) szerepeiknek művészi reputatiójukhoz méltóan megfeleltek. Szerző többszörös zajos kihívásokban részesült, s a színház első előadáskor zsúfolásig megtelt. – Az előadás részleteiről, valamint az egész műről legközelebb bővebben szólandunk."

(*Zenészeti Lapok,* 1862. június 26., 39. sz., 319–320.)

3. Támadások keresztüzében
„Jóakarók" Erkel karnagyi székét ajánlják fel a magyar fővárosban Liszt számára

„Több hazai lap azt a hírt közlé, hogy főuraink egy része ajánlani akarja a nemzeti színház igazgatóságának, hogy hívja meg Lisztet a nemzeti színház karnagyságára.

Ha igaz, úgy csak helyeselhetjük főuraink buzgalmát, kik ez által bizonyára a nemzeti színház s művészeti ügyeink emelésére gondoltak. Mi már többször indítványoztuk Liszt meghívását oly formán, hogy művészeti működésének tér nyittatván ez által állandóul át tehesse lakását a magyar fővárosba. A nemzeti színház operai művezetését véljük azon egyedüli méltó állásnak, melyet méltóképpen elfoglalhatna, s melyet – erősen hisszük – be is töltene úgy, hogy nemsokára európai hírre emelkednék e feltűnő hanyatlásnak indult műintézetünk. A lelket s művészetet gyilkoló apathiának, trivialismusnak s egyoldalú egyedáruskodásnak vége szakadna akkor, s mintegy bűvös vessző érintése alatt új életre ébrednének dermedésbe süllyedt művészeti viszonyaink. – Főurainktól függ a szép s üdvös eszme megvalósítása. Adja az ég, hogy ne csak hír maradjon az, minek teljesültét százezrek óhajtják!"

(*Zenészeti Lapok,* 1863. február 12., 20. sz., 160.)

4. A sorok közötti írás-olvasás penzuma: „A királynévali kettős is el lőn ejtve"

„Folyó hó 5-én a nemzeti szinházban »Bánk-bán« opera adatott Erkeltől, Stéger Ferenc[52] közreműködése mellett, ki – mint hirdetve volt – önkint felajánlá magát, miután az előadás tiszta jövedelme a szinház kardalnokainak volt szánva. – Ezen közkedvességü dalmű szinrehozatala […] egészen meglepte a közönséget s oly zsúfolt házat eredményezett, minőre alig emlékezünk. Már csak ezen körülmény is mutatja, hogy mennyire érdekeltetik a magyar közönség a magyar dalmüvek iránt, s hogy állandósításuk a repertoiron, minő gazdag forrását képezné a jövedelmeknek. De épen az a szomoritó, hogy a mostani viszonyok s személyzet mellett, épen a magyar operákhoz lehet legkevésbé reményünk. Maholnap Párisban vagy másutt hamarább fognak magyar dalműveket hallani, mint Budapesten. Az alkalmas magyar énekművészek részint elbocsátva

részint készülőben vannak. […] Vagy talán egészen a véletlenre bizza magát az igazgatóság s azt hiszi, hogy mindig akad egy Stéger, ki önkint felajánla magát vendégszerepekre a magyar operákban? […] Stéger […] mind müvészi éneke, mind pedig szép átérzett játéka által nem csak igyekezett magát felülmulni, de valóban remekelt is; hogy az igazgatóság miként gondolkodik? ez az ő bölcs terveihez tartozik; de annyit be kell látnia, hogy a magyar dalmüvészet méltó képviseltetése nélkül, minden lehet a magyar szinház csak a honi müvészet csarnoka nem, s hogy e végett – maga iránt való tekintetből is – végre még is csak szükséges legalább annyit áldozni, mint a Troubadour vagy Ernániért, vagy ha ugy tetszik, egy ördöngős darab gépezetért.

A gépezetről eszünkbe jut a szinpad tervezett ujraátalakitása, melyet – mint hirlik – Brand, a darmstadti udvari szinház gépésze fogna végrehajtani. […] De mig ez bekövetkeznék, ajánljuk az igazgatóság figyelmébe a földszinti állóhelyeknek korlát által való elkülönitését a zártszékekhez vezető bejárástól, mert az mégis csak bosszantó lehet a fizető közönségre nézve, hogy zsúfolt ház esetében, ha csak Nadar-léghajóval nem rendelkezik valaki, lehetetlen eljutnia székéhez, amint Bánk-bán legutóbbi előadásánál is előfordult, midőn számtalan nő, férfi – s ezek közt több idegen – kénytelen volt az egész első felvonás alatt a szinház hideg előcsarnokában dideregni, s ennek végeztével is csak a legnagyobb tolakodás, lökdösés s gombsinórszakgatás mellett juthatott helyéhez. […] A közönség kényelmével is lehetne talán valamit gondolni, kivált ha az nem sokba kerül.

Az opera előadása – Stégert kivéve – a gyengék közé tartozott, sőt sok tekintetben határos volt a fiaskóval. Elszomorodunk, visszagondolván ez opera hajdani fénynapjaira! Petur szerepét a távollevő Simon helyett Bodorfi adá, de a hires s hatásos bordalt annyira elferdité, hogy csak a magyar közönség áldott elnéző természetének köszönheté, hogy nem részesült az olaszországi nem igen hizelgő demonstratiókban. **Ezt a dallamot már uton utfélen énekli a gyerkőc is** [kiemelés: Sz. K.], annál megfoghatatlanabb s megrovandóbb, hogy Bodorfi úr még a dallamát se tudta könyvnélkül megtanulni, magyar szinházi baritonista létére. […] **a 3-ik leghatásosabb strófát kénytelen volt Erkel kihagyni**. [kiemelés: Sz. K.]

A királynévali kettős is el lőn ejtve, [kiemelés: Sz. K.] Hoffbauer Zs. k. a. ez egykori hatásos szerepével nem képes többé tapsokat aratni. Hangja egy idő óta tetemes hanyatlásnak indult; […]

Markovics-Pauliné assz. sem volt ez este ugy hangjánál, mint szokott. Bizonyos indispozitio hátrányára volt énekének. A tiszaparti jelenetben, miolta ő énekli Melinda szerepét, szerfelett meglassittatnak az időmértékek, mely eljárás – Hollósy K. Melindáját véve előképül – nem nagy előnyére szolgál az előadásnak. Ha már egy részét ki is hagyja az eredeti koloraturáknak, de legalább a folyó dallamok egykori időmértékéhez hű lehetne. A nagyon vontatott előadás nem hisszük, hogy szerző intentiojával megegyeznék. – Kőszeghi [Tiborc] mint a régi gárda egyik kipróbált tagja, ez uttal is becsülettel megállotta helyét."

(*Zenészeti Lapok,* 1863. november 12., 7. sz., 55–56.)

5. Erkel műhelyében „katedra-izgató" darab, Dózsa-opera készül

„Zenészeti ujdonságok"
„Amint a lapok irják, Erkel Ferenc ismét egy uj magyar operán dolgozik, melyhez a szöveget Jókai »Dózsa« cimü drámájából kölcsönzé.
Ez okvetlenül hamarább fog szinrekerülni mint Wagner »Lohengrin«-je!"

(*Zenészeti Lapok,* 1864, 19. sz., 152.)

6. A *Bánk bán* új részlettel bővül

„Erkel Bánk bánja ismét szinrekerül a Nemzeti Szinházban, Bognár Vilma, mint királynő előadásában. […] Beszélik, hogy Erkel egy külön áriát készített a művésznő számára. Nem vagyunk barátai az efféle beékelt áriáknak, mert mindig valami mesteremberszerü eljárás van a dologban, mely a kifejezési igazság rovására történik. Különben, ha valami jobbat írt, mint az előbbi énekrész, úgy mi leszünk az elsők az elismerésben."

(*Zenészeti Lapok,* 1866. január 21., 16. sz., 128.)

7. Kritika a *Dózsa György* harmadik, tetemesen megrövidített előadásáról

„Nemzeti szinház. / A húsvéti fériák után legelőször is Szigligeti[53] II. Rákócyjával s utána Erkel Dózsájával találkoztunk. A feltámadás után e két darab mindegyike arra támadt fel, hogy törzsének némely ágait a gondos kertészek, kik fennmaradását szivükön hordják, ovatosan lenyesegették. Ebben az opportunitási világban, hol egy magasabb szemhunyoritás vagy ráncbaszedett homlok is elégséges arra, hogy valaki – kivált ha valamire aspirans – napjában többször is változtasson féljobbot vagy félbalt, semmi nagy megütközést nem okozhatnak az efféle csekélységek, melyekhez ugy hozzá szokhatunk, törődhetünk lassanként, mint a méregfa illatához, melynek elbóditó mámora csak álomban kecsegtet egy szebb jövő képeivel. – Elég az hozzá, hogy mind a két páholy – és katedra-izgató darab, szorosabb viszonyba lépett a vörös plajbászszal s most már gyakorlatilag ők is megérthetik, hogy mi az a »restitutio in integrum?« – Mind ennek dacára »Rákócy« még nagyobb tetszésben részesült mint azelőtt, ami magában is bizonyítja, hogy egy elmaradt maród gólya kelepelése nem csinál tavaszt, s hogy a tüzet semmiféle okos ember nem igyekezett olajjal eloltani. Nálunk erre is akad ember. Miért ne? midőn számtalan van, a ki komolyan hiszi, hogy csakugyan lehet fából is vaskarikát csinálni!

De ha »Rákócynál« a vörös kréta nemigen szivesen látott piros tojás lehetett: ugy Dózsánál még szentelt báránya is érdemessé tevé magát ama jó szolgálatokért, melyeket érdekében tett, s melyekért szerző és közönség egyaránt le lehetnek neki kötelezve.

Erkel ez uttal [április 23-án] tetemes megröviditések s előnyös módositásokkal mutatá be e legujabb szép dalművét, melynek számos megkapó és valóban emelkedett részei mindinkább kidomborulnak s meghóditják a magyar közönséget, mely lassankint megszokja benne nem a sarkantyu alá való toborzó rhytmusokat, hanem a költészettől ihletett mozzanatokat keresni és élvezni. Mint minden magasabb irányu és mélyebb átgondoltság után teremtett zenemű, ugy e dalmű is annál több elismerésre fog találni, mentől többet fogja azt a közönség hallani, s meg merjük jósolni, hogy idővel a műsor legkeresettebb és kedvencebb operái közé fog sorakozni, főleg ha szerző higgadt megfontolás után meg nehány feleslegesebb részlettől sem fogja sajnálni a megválást. Részünkről, mentől többet halljuk, annál inkább megerősödünk kimondott abbeli meggyőződésünkben, hogy **Dózsa nemcsak legsikerültebb dalműve Erkelnek, de egyszersmind olyan, melylyel valóban nagy előlépést tett a magyar műzene hóditási terén**. [kiemelés: Sz. K.] Mind szavalati, mind poliphonikus összesek és gondos, találó hangszerelés tekintetében sok helyt oly magaslatot mutat az, melyről a magyar múzsának már fölemelt fővel lehet széttekinteni. Hogy a 4-ik felvonás, s főleg a sátorjelenet marad a mű fénypontja: ez alkalom is beigazolta. Maga e részlet képes e dalmű sikerét biztositani. – Az 5-ik felvonás melodrámai beosztása is most már sokkal kielégitőbb. Dózsa átálmodja s nem sétálja át a visiókat. Igy megfelel a költői eszmének. Még csak a jósnőt kellene szellem alakjában felléptetni. – Szerzőt sokszor kitapsolta a közönség a szereplőkkel együtt, kik mindnyájan jelesen

működtek. Főleg *Ellingert* és *Paulinét* kell kiemelnünk. Nem mulaszthatjuk el azonban megjegyezni, hogy Pauliné bár találóan eszményíté Rózsát, mely szerep egészen illik művészi egyéniségéhez, de néha oly túlságosan piano szeret intonálni, hogy inkább gondoljuk, mint halljuk a hangot. A hangfokozat aránylagosabb beosztására kellene ügyelnie. *Ellinger*, ha jobban igyekeznék a népvezér jelleméhez illő arc- és tagmozdulatokat eltalálni, még hálásabbá tenné szerepét. Lóra nem igen jelentékeny szerepéből senki sem fog művészibb alakot teremteni, mint *Carina* k. a., *Simon* ez uttal nemesebb büszkeséggel játszott mint azelőtt. *Kocsis Irma* k. a. kezében még mindig nem domborul ki a költő szerepe ugy, amint kellene s ugy, a mint az megérdemelné. Egyenlő hangszinezetet, árnyalatokat s egyenlő előadási modort használ minden dalnál. Ez monotonná teszi az egész jelenetet, melynek pedig fölvillanyozni kellene. **Ha szerző lejjebb transponálná a k. a. számára a szerepet, talán sokban segitve lenne**, [kiemelés: Sz. K.] miután sokszor a dallami folyékonyságot és szinezetet kénytelen más regiszterbe áttenni, a hol is aztán nem birván az előbbi egyenletességével, ez szakgatottságot [!] és éles szinezetet idéz elő simaság és hangkellem helyett. – Emellé még szabadabb, szenvedélyesebb mozgást és büszkébb magatartást ajánlunk. Hisz a király szerint a költő is koronát hord a fején, – ha mindjárt nem is aranyból. *Kőszeghy* Barnája mi kivánni valót sem hágy maga után. *Pauli, Bodorfi, Ormai* találóan töltik be helyeiket. April 25-én változatosság és a távcsövek tekintetéből »Traviata« adatott!"

(*Zenészeti Lapok,* 1867. április 28., 30. sz., 477–478. h.)

8. A kiegyezés után
Pisszegő ellenzék a közönség sorai között egy *Bánk bán*-előadáson

„Nemzeti szinház."
„»Bánk bán« oct. 1-én zsúfolt házat eredményezett, s a szereplők, valamint Erkel F. is kitüntetésben részesültek, dacára annak, hogy föltünőképen sok volt ez este a piszegő [!] ellenzék! Hogy ki ellen s miért? senki sem tudta megfejteni. ---"

(*Zenészeti Lapok,* 1867. október 6., 1. sz., 14. h.)

9. *Hunyadi*-előadás hárfa nélkül[54]

„Hunyady László régi vonzereje még most sem csökkent, habár cimszerepe még mindig nélkülözi a méltó alakot. Mult kedden Ellinger a szokottnál erősebben használta az orrhangokat és a folyékonyság hiányát sem tudá szép előadással palástolni, Korbay a királyt énekelte, ez uttal kísérletileg; de kísérletnél egyebet nem is eredményezett, mert e szerep egyelőre túlhaladja erejét. […] Kőszeghy szokott szerencsével működött a sötét jellemű Cilley alakitása és énekében. Kendelényi Fanni k. a. ujfent nagy hatást tett az élénken és kerekdeden kihozott magas »dé«-vel. Erzsébet nehéz szerepét sok gonddal s átalában elismerést érdemlőleg értelmezte. A férfikar lerázhatlan [!] teher gyanánt kerülgette a magas »F« és »B« közti tért; a veszekedési kar pedig ez uttal is szétbomlott. **A hárfát még mindig az üres pianino pótolja** [kiemelés: Sz. K.]. Az egész előadásra nézve haszonnal és a dalmű becsének felelevenitésére nagy előnynyel járna, ha az oda tartozó diszleteket kijavitanák, a jelmezeket átalakitanák és a csoportozatok előállításában több bőkezűséget tanusitanának. Ha az uj dalmüvekre annyi feleslegest pazarolnak, miért ne tarthatnának a régiek kellő kiállításra igényt?"

(*Zenészeti Lapok,* 1868. március 29., 26. sz., 411. hasáb, [v.])[55]

10. Kibékülés: „országos babérkoszorú”

„ERKEL FERENCZ / huszonöt éves / JUBILEUMA

A nemzeti szinház mult hó 30-kán ülte meg Erkel Ferenc magyar zenészeti működésének negyedszázados ünnepét »Hunyadi László« 25 éves jubileumával, mely dalműve ez alkalommal 173-ikszor adatott.

Az országban mindenki tudomást vett ez ünnepélyről, – s mindenki honfiui öröm és lelkesedéssel csatlakozott a nemzet e jelentékeny művészeti ünnepéhez.

Igen, – a nemzet ünnepéhez! – mert ezt az ünnepélyt nem a nemzeti szinház tartotta veterán karnagya bokros érdemeiért; sem a főváros azért a sok élvezetért, melyben Erkel Ferenc géniusza által 25 éven át részesült: hanem az egész nemzet, mely az ő negyedszázados tevékenységében a magyar művészet megteremtésének momentumát ünnepelte; mely a »Hunyadi László« előadásában 25 év után, »Hunyadi László« 25 év előtti első előadására gondolt, mely alkalommal nemzeti zenénket mint egy csiszolatlan drágakövet először érinté a művészet teremtő reformerejével az a kéz, mely aztán megmutatta, hogy az is ragyogásra van hivatva.

Ha eltekintünk nemzeti zenénk állásán Erkel Ferenc előtt, – ha latra vetjük a viszonyokat, melyek még akkor nemzeti zenénkkel szemközt annyira alant álltak, hogy nem egy dalműre, de egy műdalra is csak skeptikus mosolylyal gondoltak: ily viszonyok közt – mondjuk – az Erkel Ferenc álláspontja tökéletesen az, a mi nyelvünk reformterén a – Kazinczy Ferencé.

Erkel Ferenc az akkori általános nemzeti lelkesedésben fölrázta a honi művészet mezején is a nemzeti önbizalmat, s büszkeséget, – a nemzeti állami lét e két leghatalmasabb sarkkövét. A nemzeti zene kezdetleges anyagával összeköt egy válfajt, mely a művészet magaslatain egyik legfényesebb helyet foglalja el, t. i. a dalműét.

És a reform e terén, a helyzet consequenciája szerint a nyelvujitóknál még előbbre jár!

A nyelvujitók csak a nemzeti nyelv gramatikai önállóságáért küzdenek. A költészet terén érvényesítik ujitásaikat és teremtenek epost. – Igaz, hogy a nemzeti nyelvet érvényesítik is bennök, – de nem a nemzeti jelleget, a nemzeti szellemet. És évtizedeknek kell bekövetkezni, míg előáll egy Petőfi, egy Arany, – pótolni az elmulasztottakat!

Erkel működése szerencsésebb. Ő mindent összefoglal. Ihlettsége csalhatatlan tapintatot ád műösztönének. Ő fölbuzditja a közérzületet a nemzeti müvészettel szemközt. De ezenkivül politikai impulsust is gyakorol, és a müvészet nemzeti sajátságaival összefoglalja a történelem nemzeti sajátságait; – s mig a nyelvujitók mindig egyoldaluak, s bár nemzeti tárgyat dolgoznak föl nemzeti nyelven, de azért a külformában idegen anyaghoz fordulnak: Erkel Ferenc kétszeresen nemzeti akkor, mikor e két hatalmas igényt egy magasztos frigyben olvasztja össze.

25 év telt el azóta és a magyar nemzeti zene gyakorlatban, elméletben példátlan előlépéseket tett, s a nemzetnek még az a szerencséje is kijut, hogy erőben, virágzásban látja még működni az ősz kertészt is, ki a már terebélyes törzsfa pici magvát először vetette el.

25 év telt el; – és a mit Erkel »Hunyadi László«-ban még csak sejtett, – azt »Dózsa Györgyben« már öntudatos eredménnyel emelte érvényre.

»Hunyadi László«-ban népszerűségre számít a szép: – »Dózsa György«-ben már emelkedett műérzéket és műveltséget követel.

És Erkel Ferenc művészeti népszerűsége is politikai jelentőségű; – mert 1848-ban az ő dallamai mellett vivott döntő csatákat a honvéd s későbben, a szomoru napokban, az ő hymnusa mellett imádkoztunk a szabadság istenéhez! –

De nem akarjuk ez uttal elsorolni Erkel Ferenc számos érdemeit egész terjedelmükben: – nem akarjuk a gyanunak még a látszatát is magunkra vonni, mintha a nemzet azokat egytől egyig ne ösmerné.

A müveltség magasabb légkörében él már a nemzetünk és tudja méltányolni azokat, kik őt odáig fölemelték.

Erkel Ferenc egyike ezeknek.

Sokkal többször méltányoltuk mi már az ő érdemeit kilenc évi működésünk ideje alatt, sem hogy ez uttal elég ne lenne, csak a nemzet törekvéseivel összefüggő dicsteljes nevére utalni.

De az országos babérkoszorú számos levelére mi is följegyzünk egy őszinte kivánatot.

Ohajtjuk, hogy isten kedvezzen életének még sokáig s hogy még 25 év mulva is tisztelhessük ősz fejét, **hogy aztán félszázados, s bizonyára még nagyobbszerű jubileumát együtt tarthassa a magyar nemzet e hazába való költözésének ezredéves jubileumával, – s hogy e magasztos nemzeti ünnepélykor az ő vezetése mellett zenghessék el a magyar dalárok az összes nemzet nevében hogy: »Isten áld [!] meg és tartsd meg jólét és boldogságban a magyart!«**" [kiemelés: Sz. K.]

(*Zenészeti Lapok,* 1869. február 7., 19. sz., 291–292.)

11. Gesztusok

Ábrányi Kornél és Erkel Ferenc Arany Jánossal és Gyulay Pállal együtt az Országos Magyar Daláregyesület dalszövegíró pályázatának bírálóbizottságában[56]

„Pályázati hirdetés. / Az orsz. magy. daláregyesületnek f. év. jun.12-(r)ől kelt költemény-pályázatára a kitűzött határidőig összesen 29 versköltemény érkezvén be (melyek jeligéi annak idejében közöltettek) az azok megbírálására, illetőleg azok közől a megzenésítésre legalkalmasabb kiválasztására, az egyesületi elnök és titkár hozzájárultával fölkért költők és zenészekből álló bíráló választmány, – névszerint: *Arany* János, *Bartay* Ede, *Erkel* Ferenc, *Gyulay* Pál, *Vadnay* Károly és *Zimay* László – f. év aug. 25-én egyetemes bíráló értekezletet tartván, abban *Arany* János következő indokolt véleményzéséhez csatlakozván, annak közzétételét egyhangúlag elhatározta:

[Arany János bírálata][57]

»A bírálat alá érkezett 29 dalszöveg között egy sincs, mely a magy. daláregyesület ig. választmánya által közzétett pályázat föltételeinek s az ott követelt művészeti színvonalnak akár átalában, akár részleteiben megfelelne. […] Mint *költemény*, alig emelkedik egy is a középszerűig, többnyire kezdők rím- és mérték gyakorlatai s a mi tanultabb kézre mutat is, nagyrészt üres, eszmétlen, színtelen, az újdonság vonása s a leleményesség szikrája nélkül. – Mint *dalszöveg*, a legtöbb szintén nem alkalmas. […]

A mi különösen a pályázati hirdetésben követelt *tiszta magyar mértéket* illeti, értve ez alatt a Choriambus és rokon lábak *tiszta* használatát: azt a legnagyobb rész meg sem kísérlette, a pályázat e pontját föl sem fogta; mert jambus és trochaeus, – egy pár épen felütéses német anapaesti lábakkal, a ¾ ütemnek szolgáltat szöveget. A kisebb rész pedig, mely magyar szabású sorokat használ, megelégszik a sormetszettel, de az sem mindenütt szabatos; s mértékről csak annyiban lehet szó, amennyiben a magyar nyelv (mint a népdalban) néha véletlen is, toborzó vagy choriambus lábon lejt. Oly törekvésnek, mit várhatni lehetett volna, hogy a múlt század végeig magyar dallamra énekelt vers-sorok és szakok nyomán változatos, ügyes, hangzatos szöveget állítson össze valamelyik, éppen semmi nyoma. A mai közönséges két vagy három népdal-sor összekeverése, minden variatió. Egyes zeneszerzők találhatnának ugyan közöttük egy-kettőt, melyet saját

ízlésük szerint megzenésíthetnének; de tekintve, hogy a pályázatban előírt igényeknek egy sem felel meg átalában, akár részleteiben, s így *sem tartami, sem formai tekintetben absolut becsű* köztük nem találtatik: a bir. vál. a kitűzött 10 arany pályadíjat ez úttal kiadatni nem véleményezheti.« […]

Kelt Pesten, aug. 26-án, 1869.

id. Ábrányi Kornél

a magy. daláregyesület titkára"

(*Zenészeti Lapok,* 1869. augusztus 29., 48. sz., 759–760. h.)

12. Három *Bánk bán*-előadás a nemzeti színházi „üzem" sodrásában

a) „Múlt kedden (jún. 7-én) hosszabb szüneteltetés után Bánk bán adatott a nemzeti szinházban. A nézőtér egészen megtelt a **Batthyány gyászünnepélyre érkezett idegen vendégek**től [kiemelés: Sz. K.], kiknek élvezetes estélyük lehetett, mert az előadás igen szépen sikerült, mely méltán becsületet szerzett a nemzeti szinháznak. Ellinger, ki az este hangja teljének birtokában volt s Pauliné, ki nem csak meghatóan énekelt, de játszott, alakított is, számos kihívások és egész taps-záporban részesültek. Odry, lelkesen és nagy hatással énekelte Petur bánt s Kocsis Irma k.a. is dicséretet érdemel Gertrud nehéz szerepének sikeres betöltéséért. Kőszeghy, Pauli és Kaczvinszky is szabatosan működtek.

Az együttesek összevágók és erőteljesek voltak, valamint a zenekar is Erkel F. vezetése mellett mi kivánni valót sem hagyott. Ridley Kohne[58] különösen kivált a viola d'amour[59] magánrész szép előadása által. – Sok ily erőteljes előadást óhajtunk a nemzeti szinpadon."

(*Zenészeti Lapok,* 1870. június 12., 37. sz., 566. hasáb.)

b) *Viola d'amour szóló Reményi*[60] *kadenciájával*

„Az elmúlt héten két oly opera került előadásra a nemz. színházban, melyekkel már nagyon régen nem találkozott a közönség. Az egyik volt Thomas »Hamlet«-je folyó hó 21-én, s a másik Erkel »Bánk bán«-ja okt. 26-án, mind a kettő zsúfolt ház mellett adatott s közönségünk mind két alkalommal beigazolta, hogy azok kedvenc operái közé tartoznak. Mind a kettőben Pauliné-é volt az est diadala, ki szűnni nem akaró tapsokat aratott. […] Melindája is ezúttal az egész szerep jellemének megfelelő felfogás és kifejezés által tűnt ki.

Bánkot Stéger Ferenc adta első vendégjátékául, még pedig oly szép alakítás és énekelőadással, minőt csak e kiváló művésztől lehetett várni. Ő e szerepet nem csak drámailag emeli tökéletesen érvényre, hanem valódi kifejezést is tud adni mind ama érzelmi hullámzatoknak, melyek benne minduntalan váltakoznak. Stéger, dacára, hogy már két évtized óta uralja ritka tenorhangjával a színpadokat, még ma is annyi erőt, bájt és hajlékonyságot tud önteni hangjába, minőt kevesen pályatársai közül. S a mi legfőbb előnye: az *az előadás enthusiasmusa*, mellyel mindenkor hat és gyújt. Kőszeghy, Tiborc szerepét ez este oly valódi bensőséggel adta, hogy a közönség zajosan megtapsolta. Kocsis Irma, a királyné nehéz énekfekvésű szerepével dicséretreméltóan küzdött meg. Meg kell emlékeznünk Tallian-ról, ki Biberák szerepében újabb tanújelét adá tehetségének és nagyobb szerepekre való képesültségének is. Pauli a magyar királyra szóló felköszöntést oly hévvel s erőteljességgel énekelte, hogy valódi viharos tetszést idézett elő. A viola d'-amour solot Reményi Ede játszta s abba egy újabb szabad ábrándozású kadenciát szőtt bele, mellyel valamint az egész soló finom és érzelemteljes előadásával nagy hatást és méltó tapsokat aratott. Odry kissé indisponálva volt, s a bordalnak is csak egy szakaszát énekelte. […]"

(*Zenészeti Lapok,* 1871. október 29., 5. sz., 77. h.)

c) *Gertrúd–Bánk bán kettősét követően elmaradt az imakar és a király bevonulási jelenete*
„Az elmúlt hét operai előadásai, szokottnál érdekesebb mozzanatokat tüntettek fel. Ápril. 25-én majdnem egy félévi szüneteltetés és mellőzés után »Bánk bán« opera került színre nagyrészt új szereposztással. Melindát Balázsné assz., Tiborcot Odry, Petur bánt Maleczky s Biberachot Tallián énekelte. A közönség, mely a volt Orczy-kormány alatt jó részben elriadt már a színház látogatásától, ez úttal egészen megtölté a nézőtért s kitüntető tapsokkal fogadta mind a művet, mind pedig annak érdemdús szerzőjét, kit minden felvonás után zajosan ki is tapsolt. A címszerepet Stéger hirtelen rosszulléte folytán Ellinger volt szíves rögtön elvállalni, ki ez este kiválóan hangja birtokában lévén, többször kiérdemelt tapsokat aratott. Az opera előadásán habár meglátszott sokhelyt az új szereplőknek még nem egész biztossága, még is összevágóan s kivált az együtteseket illetőleg, hatással ment véghez. **Csak helyeselhető szerzőnek ama elhatározása is, hogy a 2-ik felvonást a királyné meggyilkolása utáni jelenettel bevégezte. Az utána következő imakari s bevonulási jelenetek mindig háborítólag hatottak a drámai hatásra s valóban csak óhajtandó, hogy jövőre is azok kihagyásával adassék e felvonás** […] [kiemelés: Sz. K.]. A csattogó trilla nem éppen erős oldala Balázsnénak, […] De a hol szép kötött hanghordozás, könnyed futamok és magyar hangsúlyozások kellettek, ott hangját és művészetét érvényre tudta emelni. Ez opera egyik főszemélyesítője, mindenesetre oly képviselőt nyert benne, kivel az elődök után is meg lehet szerző elégedve. Mind ő mind Ellinger, magán és kettős dalaik után többször zajos tapsokat arattak, ki kell emelnünk Odry alakítását és kifejező énekét, mely valódi művészi színvonalra emelkedett. Kvassayné a királynét méltóságteljesen és szerepe sokoldalú nehézségeivel szemközt is az igényeknek megfelelően személyesíté. Maleczky nem volt teljesen hangjánál, azonban dicséret illeti a szövegszavak érthető kiejtéséért. Tallián, Ormay (a király) jól betölték szerepköreiket. A híres viola d'amour-féle epizód ez úttal nem tett oly benyomást a közönségre, mint azelőtt."

(*Zenészeti Lapok,* 1873. május 4., 17. sz., 133.)

13. A *Brankovics György* mint a magyar zene „haladási jogának" képviselője: a bécsi Burgtheater bemutatójának terve

„Magyar opera külföldön.

Erkel Ferenc Brankovicsáról mi már az első előadások után határozottan kimondtuk, hogy e dalmű esemény a magyar zeneirodalomban s hivatva van nemzeti zenénk élettevalóságát Európa előtt megpecsételni. A sajtó – egy árva votum kivételével – a mi véleményünk szerint nyilatkozott a dalműről s a közönség is fokonként oda emelkedett, hogy a nagy stylü operák közt Brankovicsot is rendkívül kedveli. Még csak a külföld van hátra. Most már ez is megjelent, hogy Brankovicsot a nemzeti színpad deszkáiról Európa elé vigye.

Pár nap előtt a bécsi udvari dalszínház küldötte, Doppler Ferenc, végig hallgatta Erkel Brankovicsát. Előadás után gratulált a nagyérdemű szerzőnek s azonnal kikérte tőle az előadhatás jogát a bécsi dalszínház részére, mit Erkel szívesen meg is adott neki. Mire soraink napvilágot látnak, a szöveg szabad fordítása nagyjában talán már el is készült[61] s a jövő saisonban valószínűleg már a bécsi dalszínház műsorán lesz az első magyar opera, mely valaha Magyarország határain túl színre került.

Mi egy percre sem aggódunk a dalmű sikere felől. Oly szépen van az megírva, annyira kielégíti a dalmű legújabb igényeit, annyira szem előtt tartja ama modern s egyedül jogos irányt, mely kiválóképpen Wagner Richárdtól datálódik, hogy hatnia kell akárhol, akármily közönségre, ha minden megkivántatósága szerint adják elő.

Lapunk az első előadás után terjedelmes bírálatban méltatta Brankovicsot s előnyeit, hiányait egyaránt megjelölte. Ha most újra foglalkozunk vele s a róla adott magyarázatot mintegy kibővítjük, ez azért történik, mert a tudatlanság és malícia, vagy szövetségesük: a legegyoldalúbb elfogultság megint résen van, hogy valamiképp gyöngíthesse az általános hatást s a közönségből sokakat a maga részére csábíthasson.

Az ellenlábasok pártja két részre oszlik. Egyiknek az fáj, hogy Erkel nem a Hunyady László modorában írta Brankovicsát; a másik a miatt kesereg, hogy Erkel a nemzeti zene rovására concessiókat engedett Wagner Richárdnak. Csodálatos vád mind a kettő. Hogy mennyire alaptalanok, azonnal kimutatjuk. […]

Erkel Ferenc Hunyady Lászlója szép dalmű s ezelőtt 29 évvel óriási vívmánya volt a magyar zenének, de már 1874-ben csak Brankovicsot írhatta meg, ha reputátióját gyöngíteni nem akarta. 1848 előtt még nem volt magyar műzene; Erkelnek tehát meg kellett mutatnia Magyarországnak, hogy van magyar műzene magasabb értelemben is s Hunyady Lászlóval megmutatta; 1874-ben már nem azt kellett bebizonyítani, hogy létezik a magyar műzene, mert 25 év alatt meglepő virágzásnak indult nemzeti zenénk, hanem be kellett bizonyítani azt, hogy a magyar műzene világirodalmi jogosultsággal bír. […]

Az, a ki Brankovicsot gáncsolja, egyenesen a magyar műzene haladási jogát vonja kétségbe, egyenesen azt tagadja, hogy a magyar műzenének az új korviszonyok légkörében szabadjon ép úgy fejlődnie, mint a hogy irodalmunk fejlődött Bessenyeitől Vörösmarty-ig. – Azt mondják az ósdi urak, hogy meg kellett volna tartani a haladás fokozatait, a rendszeres fejlődés természetes processusát, mert ugrást a művészet sem ismer s minden erőszakos lépés megbosszulja magát a következményekben. De hát van-e ugrás nemzeti zenénk fejlődési processusában? Természetellenes-e az a különbség, mely Hunyady Lászlót Brankovicstól elválasztja? Erkel működése a világon a legrendszeresebb. Először a nemzeti zene elszórt anyagát gyűjtötte össze minden magasabb irány nélkül, csaknem a kezdetlegességig igénytelen alakban, mely ma már csak relatív becsű, – azután a meglevő anyagnak kezdett nemesebb formát adni, de még mindig oly szűk, oly speciális keretben, hogy általános figyelembe vételre nem tarthatott számot, – végre kiemelkedett a szűkre vont korlátok közül, megszabadította alkotó tehetségét az akadályoktól, s a ma már megnemesült anyagnak megadta azt a fensőbb, minden alanti értelemben vett specialitástól ment művészi kidolgozást, mely egyedül adhat a magyar zenének polgárjogot az európai művészetben. Erkel csak a tetszetős slendriánból emelte ki a magyar zenét, hogy azzal a világművészet régióiba szárnyaljon. Nem vont le semmit nemzeti zenénk lényegéből, sőt becsesebbé tette a magasabb forma által, melyben Európa előtt ezután megjelenhet. Ha e törekvés bűn volt, ha e törekvésben nagy sikert aratni vétek, akkor Erkel igazán nagy bűnös, – ámbár a pater paccevit [helyesen: *Pater, peccavi = Atyám, vétkeztem*] önök mondhatnák el helyette. […]

A másik párt azzal vádolja Erkelt, hogy Brankovicsában concessiókat tett Wagner Richárdnak. Ezekkel röviden végezhetünk. Nagyobb bókot nem mondhatnak Erkelnek, mintha Wagner nevével hozzák kapcsolatba. Wagner minden elődjénél szebben és tisztábban érzékítette drámai zene ideálját; a zenei kifejezésnek megadta azt az igazságot, mely az olaszoknál dallamos kótya-vetyére került s máshol is torz alakban, rémítőn elferdítve jelent meg hosszú évek lefolyása alatt, Wagner visszaadta a drámai zene méltóságát, megtisztította a ráragadt salaktól, lényéhez illő eszményi légkörbe emelte, nimbussal övezte homlokát, minden ízében megnemesítette s fölruházta eddig álmodni sem mert hatalommal. Ezt tette Wagner Richárd. Ha már most Erkel Ferenc oly magasra tudott emelkedni, hogy átvehette Wagnertől azt, a mi nála szép, jó és hatalmas, a drámai igazságot, a zenei kifejezés igazságát s ezt Európaszerte, még Verdi által is elfogadott magas műirányt szépen

ki tudta egyeztetni a magyar zenével, mint ahogy ki is egyeztette, akkor ez a legnagyobb, legklasszikusabb érdem, amire csak magyar zeneköltő szert tehet. Reméljük, ily világos conclusió után több szót nem kell vesztegetnünk s nyugodtan bevárhatjuk a külföld itéletét, melyről nemsokára hallani fogunk (e.)" [= Ábrányi Kornél].

(*Zenészeti Lapok,* 1874. június 28., 9. sz., 66–67.)

14. Közös hír a két utolsó operáról, a *Névtelen hősök*ről és az *István király*ról

„A magyar operairodalom ismét ünnepnapra készülhet, Erkel Ferenc koszorus zeneköltőnk, egy időre félretevén »Szent István« nagyszabásu zenedrámai művének folytatását, melyet tudvalevőleg az uj operaház megnyitása alkalmára az uj operaház megnyitása alkalmára ir Molnár György szövegére, s melyből jó rész már készen is van, most egy uj 3 felv. magyar dalmüven dolgozik, melynek cime: »Ismeretlen hősök«, s melynek szövegét az 1848–49-ki szabadságharcból Tóth Ede genialis szinműirónk szolgáltatta a zeneköltőnek, ki őt erre különösen fölkérte.

Alkalmunk volt a nevezett szövegkönyvbe bővebben beletekinteni, s mondhatjuk, hogy az egyike a legsikerültebbeknek, miket e nemben ismerünk. Az eszme, a kidolgozás, s főleg a tiszta versmérték, s azok nemzeties zamata, oly előnyöket nyujtanak a zeneköltőnek, melyek egy Erkel Ferencz kezében csak a legnagyobb sikerről biztosíthatnak. A dalmű még az őszig elkészül s még ez évben szinre fog kerülni."

(*Zenészeti Lapok,* 1875. június 13., 19. sz., 152.)

15. A *Hunyadi László* az operairodalom legnagyobb remekművei szomszédságában

„Múlt csütörtökön, szombaton és vasárnap egymásután három nagy operát hoztak színre: Hunyady Lászlót, Tell Vilmost és Don Juant. A fővárosi közönségnek nem lehet az a panasza, hogy nem részesül a legnagyobb szellemek termékeiben, vagy hogy egyoldalú művezetés miatt csak az operairodalom egyik ágára szoríttatik. A mostani művezetés tisztán a közönség igényeit tartva szem előtt, pártatlanul sorozza egymás mellé Mozartot, Aubert, Rossinit, Meyerbeert, Verdit s mindazokat, kik életre érdemesek. A nagy szellemek közt, a magyar operairodalom érdemdús teremtőjének is kiváló hely jut. Erkel Ferenc műveit nem csak a nemzeti szempont tartja fönn, hanem inkább és főleg az az absolut becs, az a változatlan belérték, mely azokban rejlik. Jogosult büszkeség foglalja el szívünket, valahányszor Erkel Ferenc gondolatdús, dallamos, nemzeti inspiratiótól áthatott operáit halljuk s méltón csodálkozhatunk azok fölött, kik e kitűnő, bevégzett operák hallatára is kétkedni mernek a magyar zene jövőjében és életrevalóságában.

Hunyady László diadalmasan tartja fel helyét a műsoron évtizedek óta. A romboló idő, mely annyi szellemi munkát semmisít meg, tesz elavulttá: Hunyady László fölött nyomtalanul röpült el; frissességéből nem törült le, hatásából nem vonhatott el semmit. A csütörtöki előadás alkalmából is zajos tetszésre ragadta a közönséget s a koszorús szerzőnek többször ki kellett jönni a lámpák elé a hosszas és lelkesedett tapsokra. Ellinger több heti betegség után ekkor lépett fel először a címszerepben. Előzékenyen fogadták; látszott, hogy a veterán tenorista nem utolsó helyen áll a közönség kegyében […] Szilágyi Erzsébetet Benza Ida szokott bravourral énekelte; a Lagrange-ária után szűnni nem akaró taps volt jutalma. Újabb időben hangja némileg tisztult, – örömmel jegyezzük föl. Maleczkyné Gara Mária szerepét sok ízléssel adta s a tetszést megérdemelte ott, hol a szerep inkább lyrai, például a 3-ik felvonás duettjében. A drámaibb részek inkább

elmosódtak. A rendezőség sok feltűnő hanyagsággal járt el az egész darab alatt, mi méltán megrovás alá eshetik. Böhm rendező úr gyakran nyújt alkalmat az ily megrovásokra más operákban is. Nem ártana kissé jobban emlékeztetni kötelességére. (Szombaton Tell Vilmos került színre…)"

(*Zenészeti Lapok,* 1876. január 12., 1. sz., 5.)

16. Erkel Ferenc, a Filharmóniai Társaság karnagya Beethoven IX. szimfóniáját vezényli

„Az első philh. hangverseny szép közönséget gyűjtött a színházba. A társulat, életrevalóságát s hogy magasztos rendeltetésének képes megfelelni, fényesen igazolta. A *9-ik symphonia* előadása Beethoventől általában véve, becsületére válhatik. Századunknak ez egyik legóriásibb szellemi alkotása; – midőn pár évvel ezelőtt először előadatott, kimerítőleg ismertettük. Ez úttal csak annyit jegyzünk fel, hogy a társulat megerősített zenekara gondos tanulmányt fordított Erkel F. kiváló igazgatása alatt annak méltó előadására s ha nem is mondhatjuk, hogy minden tekintetben és minden részletében kielégíté az e műhöz kötött igényeket, de annyit igen is, hogy élvezettel hallgathatta a közönség. Mi magában is sok, ha meggondoljuk a velejáró óriás nehézségeket. Rendkívül sok összgyakorlás és kiváló erők igényeltetnek ahhoz, hogy e mű minden árnyalata művészileg kidomborodjék. Minden hangszerre nézve kiváló képviselőkkel bír a nemzeti színház zenekara, de nem a műkedvelők mind kik benne részt vettek. Évek kellenek ahhoz, hogy egy testület egészen eggyé forrjon, egy ily nagyszerű mű előadásában.

Rietz[62] versenynyitánya kellő szabatosság és tűzzel adatott elő. Abban leginkább a masszák vannak hivatva hatást költeni. Maga a mű ügyesen és sok rafineriával írt zenekari mű. Eredeti gondolat nem sok van benne s egészben véve csak ügyes és hatásos karmesteri dolgozat, mely a nagy közönségnek mindig tetszeni fog. Pauliné szépen értelmezett egy magándalt Gluck »Orpheusából« és érdemlett tapsokban részesült. – A szépszámú közönség sok elismeréssel adózott a társulatnak s Erkel Ferencnek, kinek igazgató pálcája már előre biztosítja a többi előadás sikerét is."

(*Zenészeti Lapok,* 1867. november 24., 8. sz., 124. h.)

17. Erkel Ferenc zeneakadémiai megnyitó beszéde 1875. november 14-én

„Nagyméltóságú közoktatási Miniszter Úr![63]

Mélyen tisztelt vendégkoszorú!

Ama szerencsés és örvendetes helyzetben vagyok, hogy Nagymgod és a mélyen tisztelt vendégkoszorú nagybecsű színe előtt az országos magyar királyi zeneakadémiának első tanfolyamát immár a mai napon megnyitottnak nyilváníthatom.

S e mai nap örökké nevezetes közművelődési mozzanatot fog jelezni a magyar haza műtörténelmi év lapjain, mely Nagymgod fényes nevével lesz összekötve ki e műintézet életbeléptetésének nagy horderejét melegen felkarolva, annak az ország kedvezőtlenebb anyagi viszonyai mellett is testet és életet adni méltóztatott

Nagy horderejűnek és további kifejlődése keretében, messze kihatónak kell neveznünk ez új műintézetet, nem csak azért, mert mint magasabb műképző csarnok, a nálunk még kellő behatással nem méltányolt zeneművészetet is kiemeli a kezdetleges fogalmak homályából s azt a tudomány, és az átalános világműveltség színvonalára emeli: hanem, azért is, mert mindnyájunk által rég óhajtott alkalmat nyújt arra nézve, hogy nemzeti életünkkel oly mélyen egybeforrott s immár az egész világ által figye-

lemre méltatott drága kincsünk: **a magyar zene világpolgári jogosultságát s legmagasabb kifejlődésre való képességét az állami közoktatás magaslatáról is hirdethessük** [kiemelés: Sz. K.].

De van a most elsorolt közművelődési kihatások mellett, még egy oly ritka, mondhatni, egyedül álló európai jelentősége is az orsz. magy. kir. zeneakadémiának, – minővel még egy hasonló műintézet sem dicsekedhetett a világon. S ez az, hogy nagy hazánkfia Liszt Ferenc, ki hazafiúi áldozatkészségének már számtalanszor adá tanújelét, e műintézet kötelékei által nem csak állandóan van hazánkhoz fűzve, mint ennek elnöke, és szellemi vezére: hanem még a legmagasabb művészeti értelmezés és gyakorlati útmutatás mezején is közvetlen érintkezésbe lép a hazai tehetségekkel, s így az ő teremtő és termékenyítő lángszellemével első sorba hazánk művészeti oltárát világítja meg.

A legmélyebb sajnálattal kell itt megemlékeznem ama előre nem láthatólag közbejött akadályról, mely Liszt Ferencet az orsz. zeneakadémia megnyitási ünnepélyének napján körünkben megjelenhetni meggátolta. De birjuk irásbeli biztositását, hogy rövid idő lefolyása alatt hazafiui kedves kötelességének ismerendi állását elfoglalni, és saját szavaival élve: ereje legjobb részével közremüködni az épitkezés és fejlesztés nagy munkájában.

Nagymgod kegyessége és megtisztelő bizalma folytán az orsz. Zeneakadémia igazgatói és egyik tanári állomására lett kineveztetésemet elfogadni, dacára az épitkezés sokoldalu nehézségeinek valamint az uttörés nem mindenkor hálás munkájának, hazafiui kötelességemnek ismertem, nemcsak azért, mert hazai közművelődésünk eme terén is, minden honpolgár hivatva van erejének porszemeivel is hozzá járulni az épitkezéshez: hanem főleg azért, mert e helyen közvetlenül alkalmam nyiland szorosabban érintkezhetni hazám előretörő s a művészeti szépért lelkesülni tudó magyar ifjuságával […].

A művészet az ég legszebb, legdicsőbb adománya. A ki annak éltető, lelkesitő légkörét szivja, kétszeresen megnemesült szivet hord keblében s kétszeresen fokozott melegséggel tudja szeretni a hazát is. De mert nagy igazságot rejt a költő szava mely azt tartja, hogy a művészet csak a művészek által emelkedik és sülyed [!]: igyekezzenek önök elsajátitani mind ama szép és nemes tulajdonokat, melyek az embert valódi emberré teszik, mert csak mint ilyenek kezébe lesz aztán bizton letéve hazánk művészetének virágzó sorsa is. Ne szeressék a művészetet, csupán az ő külső csillogó fényeért és anyagi eredményeiért, hanem ama megnemesitő hatalmáért, mellyel az emberiség nemtője, s mint az örök szép szétrombolhatlan [!] ideálja, soha ki nem apadható forrását képezi a jónak, a nemesnek és a dicsőnek.

Az átalános [!] művészeti szép mellett, legyenek önök hű ápolói és lelkes képviselői a haza művészetnek is, mert egy nemzet elévülhetetlen hatalmát és fölényét csak is annak tudományos, irodalmi, és művészeti magaslata képezi.

Ugy a magam, mint tisztelt tanártársaim, valamint e műintézet növendékei nevében, kik a haza minden részéből ide seregelve az egész ország érzületét vannak hivatva képviselni, a legmélyebb hódolattal adózunk Felséges Urunk és királyunknak; örök hálával a magyar országgyülésnek, és Nagymgodnak, hogy lehetségessé tette az orsz. Zeneakad. életbeléptetésével messzekiható lendületet adni az általános és nemzeti zeneművészetnek hazánkban is, mely hogy a magyar nemzet szellemi kifejlődése előnyére örökvirulásnak örvendjen: minden igaz honpolgárnak csak legfőbb óhajtását képezheti.

Tartsa meg Nagygod állandó kegyében e nagyreményü és jövőjü intézetet s fogadja ismételten mindnyájunknak abbeli legfőbb kivánságát, hogy az Isten még sokáig éltesse Nagymgdat a hazai oktatásügy, a tudomány, művészet felvirágzására."

(*Zenészeti Lapok,* 1875. november 25., 35. sz., 275–277.)

JEGYZETEK

* Az itt megjelent tanulmány első közlésként a Parlando zenepedagógiai elektronikus folyóirat 60. évfolyamában, a 2018/5. számban jelent meg. Ez a változat a „Tizennyolc szemelvény a Zenészeti Lapok (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből" c. cikk átdolgozott, rövidített és szerkesztett új változata.

1 Lásd az id. Ábrányi Kornél működésével foglalkozó legfontosabb szakirodalmat: LEGÁNY Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon, 1869–1873.* Bp., Zeneműkiadó, 1976; Uő: *Liszt Ferenc Magyarországon, 1874–1886.* Bp., Zeneműkiadó, 1986; Uő: *A Zeneakadémia születése = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok.* Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1969; Uő: *Erkel és Liszt Zeneakadémiája (1876–1877) = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok.* Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1973; BERLÁSZ Melinda: *Zenetörténet tanítás a Zeneművészeti Főiskolán (1875–1945) = A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve.* Szerk. UJFALUSSY József, Bp., Zeneműkiadó, 1977; SZEKERES Kálmán: *A magyar zenetudomány története a XIX. században,* é. n., 69–81. (Kézirat az MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán); GULYÁSNÉ SOMOGYI Klára: *Ábrányi Kornél a Zeneakadémián = Fejezetek a Zeneakadémia történetéből.* Szerk. KÁRPÁTI János, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1992, 7–68.

2 SZABOLCSI: *i. m.* (1951), 117–123.

3 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, I. kötet.* Bp. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891, 30. Itt említjük meg, hogy az „id." korjelző szócska csak Ábrányi azonos nevű fiának a közéletben való megjelenését követően jelent meg Ábrányi névhasználatában. Mivel e tanulmányban fia munkásságával nem foglalkozunk, a főszövegben eltekintünk az „id." szócska használatától.

4 SZINNYEI: *i. m.* (1891), 30. Részlet a fivér, Ábrányi Emil (1820–1850) életrajzából.

5 Közülük Lavotta János (1764–1820) még Ábrányi születése előtt, 1804 és 1816 között lehetett tartós vendég Ábrányban, mint apja hegedűtanára. Vö. *Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon, II. kötet.* Bp., Zeneműkiadó, 1984, 396; ID. ÁBRÁNYI Kornél: *A magyar zene a 19-ik században.* Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1900, 9.

6 A felsorolt művészek közül Bihari János (1764–1827) valószínűleg már nem aktív muzsikusként, hanem csak eltartott, beteg emberként lehetett jelen a gyermek környezetében. Boka Károly (1818–1860) és Martinovics Péter (?–1858) azonban a kor híres cigánymuzsikusaiként – a más forrásokban is említett – Dombi Marcival és Bunkó Ferenccel együtt Ábrányi gyerekkorának hiteles szereplői voltak. Vö. ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1900), 127.

7 Uo., 14.

8 Az Erkel Ferenccel való találkozás időpontját az Erkel-irodalom, különösképpen Németh Amadé kutatásai az 1830-as évek első felére valószínűsítik. Vö. NÉMETH Amadé: *Erkel Ferenc életének krónikája.* Bp., Zeneműkiadó, 1975, 24. Ugyanakkor maga Ábrányi csak 1834–1835-re datálja azokat a találkozásokat, amelyek pályaválasztását döntő módon befolyásolták: vö. ÁBRÁNYI Kornél: *Erkel Ferenc élete és működése.* Bp., Schunda, 1895, 16.

9 SZINNYEI: *i. m.* (1891), 35.

10 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1900), 109.

11 Lásd Ábrányi Erkel-monográfiáját: ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1895), 13–14.

12 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1900), 66.

13 Uo., 61–62.

14 ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Életemből és emlékeimből.* Bp., Franklin Társulat, 1897, 15–16.

15 A műről fennmaradt forrás hiányában csak sejthető, hogy a darab Ábrányi tanárának, Kirchnek, vagy esetleg Erkelnek a hatását tükrözhette. Vö. ECKHARDT Mária: *Magyar fantázia, ábránd, rapszódia a XIX. század zongoramuzsikájában = Magyar Zene*, 1983, 2. sz., 133.

16 SÁGH József: *Magyar zenészeti lexicon. Enzyklopediai kézikönyv.* Bp., Táborszky és Parsch, é. n. [1879], 10. Ságh József (1852–1922), zeneíró és tanár, Ábrányi Kornél tanítványa.

17 Friedrich Kalkbrenner (1785–1849): német zongoraművész és zeneszerző, 1824-től Párizsban Pleyel zongoragyárának résztulajdonosa. Frydrik Chopin (1810–1849): Párizsban működött nagy lengyel zeneszerző és zongoraművész (Szabolcsi): tanítványai körében Ábrányi Kornél 1843 végére tehető párizsi látogatásainak, „a nagy művészi géniusz közelében néhány hónapig" töltött „felejthetetlen óráknak" sajnálatos módon a külföldi Chopin-irodalomban nincs nyoma. Vö. ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Érintkezésem Miczkievics Ádámmal (1844–1845)* = Uő: *Életemből és emlékeimből,* Bp., Franklin Társulat, 1897, 15–23; továbbá MAJOR Ervin: *Chopin és Magyarország = Fejezetek a magyar zene történetéből.* Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1967, 73–74.

18 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1900), 93.

19 Uo., 100.

20 Joseph Fischhof (1804–1857): osztrák zongoraművész, 1833-tól a bécsi konzervatórium tanára.

21 SÁGH: *i. m.*, 11.

22 Sigismund Thalberg (1812–1871): hírneves német zongoraművész, Párizsban 1836-ban Liszt vetélytársa.

23 Rudolf Willmers (1821–1878): magyar barátságáról híres osztrák udvari zongoraművész, az 1840-es évek közepétől az 1860-as évekig a magyar hangversenyélet gyakori szereplője. 1861-ben a magyar országgyűlés megnyitására írt *Hunnia* című szimfonikus költeményét nagy sikerrel adták elő.
24 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1900), 99.
25 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1897), 74–75.
26 Uo., 76–79.
27 Uo., 59.
28 Felesége 1849-től 1879-ig Medve Jozefa. Vö. *Vasárnapi Ujság*, 1896. január 5. Fiai, ifj. Á. Kornél és Á. Emil 1849-ben, illetve 1851-ben születtek.
29 SÁGH: *i. m.*, 11.
30 Ábrányi kezdetben más művészeti ágak képviselőit is bevonva egy irodalmi-művészeti folyóiratot készült kiadni, amely végül épp a zenei rovat nagyobb terjedelmi igénye miatt nem jött létre. Vö. ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Az Országos Magyar Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig.* Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1892, 13–14.
31 MOSONYI Mihály: *Szénfy Gusztáv úrnak = Pesti Napló*, 1860. március 7.
32 *Budapesti Hirlap*, 1860. március 14.
33 *Válasz Bartalus Istvánnak = Vasárnapi Ujság*, 1860. április 1.
34 1851 közepétől Josef Prottmann pesti rendőrfőnök volt a magyar sajtóélet egyik ellenőrző és irányító személyisége. Vö. *A magyar sajtó története II/1, 1848-1867.* Bp., Akadémiai, 1895, 195. Ábrányi Kornél beadványának levéltári okiratát lásd: Magyar Nemzeti Levéltár, Elnöki Iratok, 1860: 2814/D118.
35 *Válasz Mosonyi Mihálynak = Vasárnapi Ujság*, 1860. május 13., 20. sz., 235.
36 ID. ÁBRÁNYI Kornél: *Erkel Ferenc kimagasulása a 60-as években = Erkel Ferenc élete és működése.* Bp., Schunda, 1895, 113.
37 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1895), 117.
38 Uo.
39 Uo., 213.
40 BARNA István: *Erkel első operái az egykorú sajtó tükrében*. ZT/II., Bp., Akadémiai, 1954; Uő: *Erkel nagy művei és a kritika.* ZT/IV., Bp., Akadémiai, 1955; PÁNDI Marianne: *Száz esztendő magyar zenekritikája.* Bp., Zeneműkiadó, 1967; LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük.* Bp., Zeneműkiadó, 1975; NÉMETH Amadé: *Erkel Ferenc életének krónikája.* Bp., Zeneműkiadó, 1975.
41 Lásd: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Erkel Ferencről és koráról*. Szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 1995, 124.
42 Joachim József (1831–1907), a Pozsony megyei Köpcsényben született európai hírű hegedűművész. Liszt és Brahms barátja, 1859-től hannoveri hangversenymester, 1866-tól Berlinben a zenei élet irányítója, a Porosz Művészeti Akadémia alelnöke.
43 Lásd 1. sz. szemelvényünket.
44 Lásd Szénfy Gusztáv (1819–1875), az 1840-es évek egyik legjelentősebb dalszerzőjének, népdalgyűjtőjének és zenei írójának cikkét: ZL, 1865. március 9.
45 ID. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1895), 47.
46 Vö. SZERZŐ Katalin: *A magyar zenei sajtó történetéből: Zenészeti Lapok (1860–1876) = Magyar Könyvszemle*, 1985, 1. sz., 69.
47 Joachim József 1861 márciusában Bécsből érkezik a magyar fővárosba. A március 13-i hangversenye utáni díszvacsorán Erkel Ferenc is központi szereplő, akit melegen ünnepelnek a *Bánk bán* 1861. március 9-ei ősbemutatója után.
48 Patikárus Ferkó, híres pesti cigányprímás és zeneszerző, aki 1870 márciusában halt meg.
49 Volkmann Róbert (1815–1883), 1858-tól Pesten letelepedett szász zeneszerző, 1875-től a Zeneakadémia nagyhatású zeneszerzéstanára. Szabolcsi szerint a „pestbudai német zenekultura legkiválóbb" képviselője.
50 Doppler Ferenc (1821–1883) Lembergben született fuvolaművész és zeneszerző, öccsével, Károllyal együtt Erkel és Liszt barátja, műveik kiváló hangszerelője. Az 1830-as évektől Pesten él, *Ilka és a huszártoborzó* című operája (1849) az önkényuralom korának legnépszerűbb magyar operája.
51 Hollósy Lonovics Kornélia (1827–1890) énekesnő (koloratúrszoprán), 1846-tól a pesti Nemzeti Színház sztárja, Erkel Gara Mária, Melinda, itt a *Sarolta* női főszerepének emlékezetes előadója.
52 Stéger Xavér Ferenc (1824–1911), operaénekes, hőstenor, a pesti Nemzeti Színházban (1848–1852, 1873–1874). Erkel Ferenc operáinak kedvelt énekese.
53 Szigligeti Ede (1814–1878): drámaíró, színművész a pesti Nemzeti Színház igazgatója. Legsikeresebb hazafias drámáját, a II. Rákóczi Ferenc fogságát 1848-ban írta.
54 A beteg Dubez Péter (1849–1890) nemzeti színházi hárfaművész helyett, mint más esetekben is, Erkel Ferenc helyettesíti kollégáját pianínón. Vö. NÉMETH: *i. m.* [1975], 183.
55 A „v" jelű kritikus Vajda Viktor (1835–1916), író és zenekritikus. Cikkei a Fővárosi Lapokban, Zenelapban is megjelentek.
56 Az 1863-as Arany Jánossal és az általa szerkesztett *Koszorú* című szépirodalmi lappal kapcsolatos Wagner miatt kirobbant sajtópolémia után itt vált nyilvánvalóvá a két tábor kibékülése a nyilvánosság előtt. Vö. NÉMETH G. Béla: *Arany János és Ábrányi Kornél vitája Wagner operareformjáról* = ItK 1967, 638–646.; SZERZŐ Katalin: *Egy*

„zenebölcs" Arany lapjánál: Bartalus István = Irodalomismeret, 1992 május, 43–46.

57 Arany János fontos – a vers és a zene illeszkedéséről kifejtett – 1869-es esztétikai megnyilatkozása, mely ritkán idézett a zeneirodalomban.

58 Ridley Kohne (1812–1892), kiváló hegedűművész, 1850–1870 között a pesti Nemzeti Színház első hegedűse.

59 Viola d'amour: a XVIII. század első felében elterjedt alt-gamba, 6 vagy 7 húrja alatt ugyanannyi, a felsőkkel együtt rezonáló fémhúrral.

60 Reményi Ede (1828–1898), nagynevű magyar hegedűművész (Szabolcsi), a szabadságharc alatt Görgey tábori hegedűse, 1861-től Magyarország zenei életének egyik legnépszerűbb személyisége. Hamburgban korábban az ifjú Brahms felfedezője, a Berlioz, Liszt, Wagner nevével fémjelzett újromantikusok lelkes propagátora, számos nemzeti ügy, mások mellett a Petőfi-szobor-alap lelkes támogatója.

61 A *Brankovics* szövegét Gotthard Wöhler, a Nemzeti Zenede német származású tanára fordította le. A bécsi bemutató terve azonban sajnos meghiúsult. Vö. LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük,* Bp., Zeneműkiadó, 1975, 106.

62 Julius Rietz (1812–1877): német karmester és zeneszerző, a Mendelssohn-iskola kiváló képviselője.

63 Erkel zeneakadémiai megnyitó beszéde az intézmény felavatására érkezett Trefort Ágoston (1817–1888) és kísérete jelenlétében történt, aki vallás- és közoktatásügyi miniszter, a MTA későbbi elnöke volt (hivatali ideje: 1872–1888).

BOROS JÁNOS

A művészet intézményfilozófiája

(A művészet és művészettámogatás intézményesülése) Az első egyetemek középkori létrehozása abból eredt, hogy felismerték, filozófiát, teológiát és tudományokat csak anyagilag biztosított, politikai befolyástól mentes, önálló intézményekben lehet kutatni, művelni és az utánpótlást biztosítani. A tudomány belső törvényei szerinti művelésével egyenrangúnak tekinthető a tudomány intézményi művelhetőségének kérdése vagy a tudomány művelésének struktúrája. Bár a szélesebb közönség tudatában és a kommunikációban kevéssé jelenik meg, ez utóbbi megteremtése a tudomány sikerességének feltétele. Az intézményesíthetőség folyamatos kutatása és a tudomány törvényeihez való igazítása valójában külön tudomány. Sok évszázados tapasztalatnak és az erre vonatkozó kutatásnak, körültekintő intézményalapításnak köszönhető a vezető nyugati egyetemek tudományos sikere és fennmaradása. Ad hoc, nemtörődöm alapításokkal nem lesz sikeres tudomány, csak pénzpocsékolás.

A tudományos intézményesség elveinek kutatása, a felismert összefüggések politikamentes megvalósításának elmaradása számos ország esetében a felsőoktatás és akadémiai kutatás tévelygéséhez, hatástalanságához vezetett. Ezeket az országokat egy Kelet-Európából Amerikába származott tudós magánbeszélgetésben, a tudomány vonatkozásában „kutyaütő" országoknak nevezte. Az ázsiai gyorsan fejlődő országok a sikeres és sikertelen európai és észak-amerikai példák alapján új egyetemeiket a legsikeresebb szerkezeti mintákra alapították. Abu Dabiban egyenesen felkérték a New York University-t, hogy saját törvényei szerint, önállóan, minden politikai vagy állami beleszólás nélkül, alapítson saját karokat, melyek az amerikaival *azonos* diplomákat adnak ki. Úgy tűnik, hogy a tudomány esetében a siker fél feltétele a jó intézmény megalapítása. A jó intézmény- és egyetemalapítással elkerülhetők az üresjáratú tévelygések, melyek csak az adóból befolyt pénz elégetését jelentik egy értelmetlen és semmire jó középszer fenntartásával. Feltételezhető, hogy hasonló gondolatmenetek a művészetek működtetésével és fenntartásával kapcsolatban is érvényesek lehetnek, ezért különösen is izgalmas Kucsera Tamás új könyve, mely olvasható a művészet intézményessége, intézményesíthetősége vizsgálatának nyitányaként.

A mű olvasásának végére érkezve ismertem föl, hogy a könyvben egyesített írások a művészet közösségi szerepével, csoportképző erejével, és e képesség aktualizálódásából adódó hányattatásaival foglalkozik. A szerző művéből mindvégig kihallatszik, hogy a művészetet a politika, vagy inkább az állam nem hagyhatja magára. A művészet a történelem folyamán mindig ott virágzott, ahol voltak a megélhetést szolgáló javak fölötti fölöslegek, melyeket a művészet pártolására tudtak fordítani. Virágzó gazdaságokban előbb-utóbb megjelenik a magas művészeti mecenatúra. Az olyan kis, nyelvi és gazdasági forrásaitól megfosztott trianonutáni országban, mint Magyarország, nincs nagy gazdaság és gazdagság. A politikageográfiai határok közé szorított, önálló nyelvvel és történelemmel rendelkező népeknek, annak érdekében, hogy kultúrájuk és történeti tudatuk fennmaradjon, az államnak a művészet mecénásaként kell fellépnie.

A politikai pártoktól és csatározásoktól független állami művészettámogatás a kis népek művészete és így közvetve léte fennmaradásának egyik záloga. Egy nép, egy nemzet több, mint bármely politikai párt vagy a pártok összessége. Több, mint az állam, amelyet maga hozott létre, territoriális, gazdasági, politikai (és esetenként) kulturális élete megszervezésére. Az állam intézményes támogatásának nem a politika, a gazdaság, hanem a művészet érdekeit kell szolgálnia.

Megkerülhetetlen módszertani kérdés, hogy a művészetnek és a művészeknek fogalmuk sincs, fogalmuk sem lehet arról, hogy mi az érdekük. Ahhoz, hogy tudják, nem a művészek kognitív beállítódását, hanem gazdászok vagy hivatali alkalmazottak gondolkodásmódját kellene felvenniük. Ha pedig a politikusok, jogi és a pénzügyi szakemberek próbálják a művészet és a kultúra érdekeit és értékeit megfogalmazni és gyakorlatba ültetni, azonnal szembesülnek olyan veszélyekkel, mint a külső irányítás, a művészetpolitika paternalizálása, diktaturizálása, önkényesítése, a művészek társadalmi hajbókolósítása. Ezek pedig már olyan messze visznek a művészettől, amennyire az csak lehetséges. Az itt részleteiben nem tárgyalható alapvető dilemma, hogy az állam és váza a jog, a gazdaság és a gazdasági támogatások racionális struktúrájúak, míg a művészet e struktúra reflexív működésének szükségszerű és megkerülhetetlen eredménye.

A művészettámogató intézményrendszer kiépítése során legfőbb szempont a művészet szabadságának tisztelete, ám a „szabadságot" nem lehet egyedül hagyni. A szabadság a racionalitás fogalma, a gyakorlati racionalitás feltétele, és a reflexív oldal ebben a vonatkozásban is másként működik, mint a szemantikai racionalitás. Ha mindez nem elég, ráadásul a szabadságnak még két fogalma, vagy két oldala is van.

A szabadság negatív fogalma a valamitől való függetlenség, a pozitív pedig a cselekvés önmeghatározó lehetősége. Amikor a művészet szabadságáról beszélnek, gyakran csak a negatív értelmezés lebeg szemük előtt, tévesen azt hívén, hogy a művész azt csinál, amit akar. Ez az állítás a művész és a művészet, valamint közönségének leértékelése sőt lebecsülése, olyan, mintha azt mondanánk, a matematikai természettudomány képviselőjének nem kell figyelembe vennie az egyszeregy vagy a logika törvényeit. A szabadság negatív fogalmához szükségszerűen tartozik annak pozitív fogalma, akárcsak az elektromosságban a negatív töltéshez a pozitív. A pozitív oldal a művészet felelőssége, első sorban saját törvényeinek tisztelete. A művészet pozitív szabadságfogalma tehát nem felelőtlenség, hanem felelet a kognitív struktúrák reflexív imperatívuszára. A művészet intézményelméletének és intézménypolitikájának a reflektív racionalitás összefüggései mellett a szabadság mindkét arculatát szükséges figyelembe venni és tiszteletben tartani.

Kucsera Tamás könyvének olvasásakor ezek a messze vezető és itt részleteiben nem tárgyalható kérdések mind felvetődnek, ám térjünk át a könyv olvasására, és néhány összefüggés kiemelésére.

(A művészet intézményfilozófiájának alapjai) Vajon mi az, ami túl van művészeten és emberen? Kétségtelen, ha túl vagyunk a művészeten, akkor túl vagyunk az emberen is. De mit jelent túl lenni valamin, vagy valamiken, amik meghatározása, azaz lénye vagy lényege határainak kijelölése, de-finiálása (*finis,* annyit jelent, mint „határ, korlát, vég", *definiálás* pedig elhatárolás, a határok, a végek meghatározása) lehetetlen feladatnak tűnik. Ki mondhatná magáról, tudja, mi a művészet, mi az ember?

Ha nem tudjuk, valaminek hol vannak a határai, vagy teljes valójában (azaz valamiségében) mivel van dolgunk, akkor igencsak nehéz, talán lehetetlen vállalkozás megállapítani, kimondani, hogy mikor vagyunk túl rajta. Ráadásul, aki a túllépést vagy annak lehetőségét állítja, abból a szempontból is a lehetetlenre vállalkozik, hogy maga is mint ember írja szövegét – azaz legalább egy emberen, önmagán nem tud túllépni, hiszen senki nem tud kiugrani saját bőréből. De a szerző nyilván nemcsak önmagára gondolt, hanem általában az emberre és a művészetre.

Kucsera Tamás Gergely az előszóban jelzi, mintegy előre sejtve a lehetséges kritikát, hogy tárgyát nem definiálni, hanem arról beszélgetni kíván: „célom egy kísérlet felmutatása: lehet művészetről művészetek érintésével […], a filozófia és a tudományok segítő

közelítésével, de nem gyarmatosító törekvéseivel, diszkurzív – nem definitív – módon elmélkedni." Elismeri, hogy a művészetnek „nehézkes – de nem lehetetlen – definíciót adni". (8) Márpedig, ha nem adható definíció vagy nem vállalkozunk a feladatra, akkor el kell kerülnünk a fogalmak túl pontos meghatározását – ahogy az etika és a művészet esetében már Arisztotelész is érvelt. A szerző erre vállalkozik, a tudatosan nyitva hagyott fogalmak tárgyalására az esszéisztikus műfajt évezredes távlatban megelőző, de valójában annak jegyeit felmutató írást vesz példaképül, Alexandriai Szent Kelemen *Sztrómateisz* művét, mely rövidebb-hosszabb, tematikájában igen változatos elmélkedések gyűjteménye a fiatal keresztény hit általa felfogott igazságairól. Ezt a műfajt választva felmentjük magunkat az egyetlen tárgy kényszerítő erejétől és a tárgy által vezérelt egységes szerkezeti és metodikai felépítéstől. Egyetlen vezérlő motívum, Szent Kelemennél a hit, Kucsera Tamás Gergelynél a művészet fogja össze az írások laza szövevényét.

Ha valaki kifogásolná a tematikus sokféleséget arra hivatkozva, hogy monográfiában egyetlen témát kell módszeresen feldolgozni, azzal válaszolhatunk, hogy Szent Kelemen, majd Montaigne és Emerson nyomán az esszé vagy esszészerű műfaj a teológiába és a filozófiába is bebocsátást nyert, másrészt pedig elegendő Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája* művében a *kategóriák transzcendentális dedukciójára* utalni. Ebben a kognitív antiapokaliptikus fejezetben minden egyetlen célt szolgál: annak bemutatását, hogy a tiszta értelmi fogalmak jogosan és *szükségszerűen* birtokolják a tárgymegismerés képességét. Nélkülük nincs megismerés. Joguk és kötelességük a káoszból rendet teremteni. Mintha Kucsera Tamás is erre törekedne. A dedukció során Kant az elérendő cél érdekében minden eszközt, többféle érvelési módot, eltérő megközelítéseket alkalmaz, követve a középkori jogi dedukciós iratok műfaját. Ehhez hasonló hozzáállás a szerzőé, aki a művészetről, elméletéről, intézményeiről kíván írni, és mondandója kifejezésére minden elérhető eszközt, érvelési módot és kiindulási pontot igénybe vesz.

A bevezetésben Kucsera Tamás Gergely bemutatja a mű keretét alkotó világnézetét. A művészet autonómiájának biztosítását ideológiafüggetlen, de az értékkeresést támogató intézmény létrehozásában látja. A huszadik század második felének kelet-európai marxista, megsemmisítő ideológiájának és utódformáinak rabságából a művészet nem képes az ideológiamentes, valódi, jelzők nélküli (nem népi, nem szocialista) demokratikus politika támogatása nélkül megszabadulni.

A felszabadítás művészetelméletének átfogó képpel kell rendelkezni a saját korban zajló folyamatokról. Kucsera Tamás Gergely az új fejlemények iránti érdeklődéssel mutatja be gondolkodásmódok, művészeti értelmezések, kortárs technológiai és szociológiai változások egymásra hatását. Megemlít néhány, a filozófiából, a művészet- és kommunikációelméletből ismert összefüggést, anélkül, hogy részletesebb elemzésekbe bonyolódna. Az átfogó kép, amire törekszik, szükséges ahhoz, hogy a politikai, ideológiai és kommunikációs béklyók által fogva tartott művészet vagy inkább művészeti élet és esztétikai közvélemény végre felszabaduljon. Ugyanakkor a nagy látvány vázlata magában hordozza a veszélyt, hogy nem csak részletek, de álláspontok meggyőzőbb bemutatása és igazolása is elvész. A bevezető bennfoglalt igazolása Kucsera Tamás Gergely tudomány- és művészetpolitikai tevékenységének, hiszen amennyiben minőségi, szabad művészetet kíván az állam támogatni, ehhez korunkban egyre részletesebb és kidolgozottabb művészetfilozófiára és -elméletre van szükség, melynek kialakítására az általa irányított Magyar Művészeti Akadémia kutatóintézete lenne hivatott.

Kucsera Tamás Gergely kísérletet tesz a rendszerváltást követő első huszonöt év intézmény- és finanszírozástörténete átfogó értelmezésére. A folyamatban alapvető jelentőséget tulajdonít az Európai Unióban és általa zajló folyamatoknak, jelezve, hogy míg

gazdasági, kulturális és társadalmi egyesülés tanúi vagyunk, a politikai folyamatok széttartani látszanak. Nem bocsátkozik e területek egymásra hatása törvényeinek elemzésébe, holott történeti tanulmányok alapján feltételezhető, hogy ha alapvető területeken sikeres az integráció, a politika ehhez előbb-utóbb alkalmazkodni fog. A demokratikus politikának, bár azt hinnénk, előremutatónak kellene lennie, valójában a folyamatoknak nem ritkán utána ballag, gyakran bénítóként, lassítóként. A választással hatalomra kerülő politikusok, mint már Platón látta, nem átfogó folyamatokban, hanem saját egyéni hatalmuk és az ebből járó anyagi haszon maximalizálásában érdekeltek. Ez a lehető leginkább visszahúzó erő, megerősítve a politikusok általános és kényszerű műveltség-hiányával. Legalábbis kultúra-deficitjével, amely a kultúra (a tudományok, művészetek, humaniórák) nem aktív művelőire, részben és általában befogadóira jellemző.

Platón és Arisztotelész rámutattak, hogy a politika a demokráciában az állandó szemforgatás technikája, amely nem ad időt az aktív politikusoknak sem a valódi kultúra-művelésre, sem a valódi folyamatok tényleges felismerésére. Ez különösen a kezdődő demokráciákban van így, ahol a politikusok azt hiszik és erősítik, hogy ők külön kaszt, privilégiumokkal és a társadalomtól való elzárkózással, holott a valódi és legrégibb demokráciák éppen arra adnak példát, hogy a politikusok és vezetők ezt a feladatot csak időlegesen vállalják, kilépve vállalkozásaikból vagy alkalmazotti munkájukból. A politika a demokráciában kényszerűen a gazdasági és kulturális folyamatok mögött biceg, amely még mindig a jobbik eset, mint mikor a vonalvezetés élére akar állni, ahogy azt a marxista kommunizmus pusztító története mutatta. A folyamatok utáni sántikálás ugyanakkor a demokráciában minden kultúra-politikát, sőt oktatáspolitikát is megkérdőjelez vagy legalább is szinte megoldhatatlan feladat elé állít.

A szerző bemutatja részletes és konkrét utalásokkal a számtalan nehézséget, az intézményalapítási lázat, korábbi intézmények felszámolódását, a finanszírozás összefüggéseit. Az olvasó számára talán a leginkább megdöbbentő a felsőoktatás szerkezetének és finanszírozásának kaotikus, ad hoc volta. Az egyetemi oktatás természete szerint a racionalitás legmagasabb szintű művelése – melyet teljes anarchikus pénzügyi és intézményi keret lenne hivatott fenntartani. A benne élők tanúsíthatják, hogy az irracionális keretrendszer nem segíti a racionalitást.

Máshogy fogalmazva, a leírt pénzügyi háttérrel éppen azt nem lehet művelni, amire a felsőoktatás hivatott lenne: a lehető legmagasabb szintű kutató és oktató munkát. Mintha az állam létrehozna és fenntartana egy céllal felruházott intézményt, majd azt mondaná, nem tartalak fenn, tehát nem is hoztalak létre, nem biztosítom fennállásod és működésed feltételeit. A kijelölt célok megvalósítását a végrehajtás ellehetetlenítésével semmisnek nyilvánítom. Ráadásul az állam e bemutatás szerint elkövette minden törvényesség és jog első és fő halálos, mert önfelszámoló bűnét: nem tartja magát saját ígéreteihez, vagyis a maga által hozott törvényhez. Ahogy Kucsera Tamás Gergely írja, „a költségvetési megszorítások folytán bekövetkező zárolások miatti kiszámíthatatlansági tényező a megállapodásokon keresztül is megjelenik, s mivel az állam nem tartotta magát a megállapodásokhoz, így az intézmények szerződéses kötelességét is nagyobb engedékenységgel kezelte.” (63–64) E kijelentés, ha tényekre utal, súlyosabb következményeket hordoz, mint első olvasásra gondolnánk. Amennyiben a törvényhozó és a törvény végrehajtásának őre, az állam, nem tartja magát saját törvényeihez és ígéreteihez, akkor nincs törvényesség, nincs tervezhetőség, nincs koherens társadalmi együttélés, nincs törvény, nincs biztonság, csak a puszta anarchia, mindenki harca mindenki ellen. Amire bőven hozhatnánk példákat az egyetemek belső életéből.

Egyébként a törvényesség melletti és a kiszámíthatatlanság elleni érv költői-drámai módon jelenik meg Shakespeare, *A velencei kalmár* művében (IV. felvonás 1. szín), amikor Portia Antoniót védi. Mi is az államok ereje? Hogy betartják a saját maguk által

hozott törvényeket, mint saját ígéreteiket. Milyen alapon is várnák el a polgároktól a törvény követését, ha maga a törvényhozó állam nem követi azt? A törvény ígéret. Az állam törvénye megígéri, hogy bizonyos helyzetben az állam egy adott módon cselekszik. Az állampolgár pedig vállalja, hogy megtartja a törvényt. Ez kölcsönösen mindkettő biztonságát szolgálja. Csak az egyik félnek kellene ígéretét (a törvényt) megtartania? Az angol szerző szerint még az akkori világhatalom, Velence sem áll saját törvénye fölött, mert ha fölülbírálná azt, ereje, hatalma elillanna:

Portia
(…) Nincs oly velencei
Hatalom, mely megmásítsa a törvényt:
Ezt a kivételt számontartanák
S e joggyakorlatból sok tévedés
Fakadna az államban. Nem lehet.[1]

Ha jól értem Kucsera Tamás Gergely írását, a magyar állam felsőoktatás- és gazdaságpolitikusai szerint a válasz, „de bizony, lehet". Ha ilyen gyakorlatot folytathat állami vagy kormányalkalmazott, felmerülhet a kérdés, érvényes, valódi államról van-e szó – avagy csak banánligetről. Az állam alapítása ugyanis folyamatos tett, a megegyezésen alapuló törvényhozásban meghatározott folyamatos akarat-megőrzésben és cselekedetekben áll fenn. A hivatalnokok és a polgárok minden egyes törvénytisztelő cselekedetükkel megalapítják, ellenkező esetben felszámolják az államot.

Kucsera Tamás Gergely részletesen bemutatja a 2014–2019. évek közt a művészeti élet intézményes és finanszírozási helyzetének alakulását, egyenként vizsgálva a művészet ágait. 2010-től a kormányzás egységessége lehetővé tette a művészet támogatásának átfogó felépítését. A művészi felsőoktatási intézményekben jelentős felújítások kezdődtek, színházakat, operaházat korszerűsítettek, az állami televízió kulturális csatornát indított, a Magyar Művészeti Akadémia művészetszervezői és finanszírozói jogosítványokat kapott, a filmtörvény, az előadó-művészeti törvény – az elmúlt egy évtized során végig vitt módosításoknak is köszönhetően – az alkotás biztonságos szabadságát garantálja.

A művészet és a művészetelmélet kapcsolatáról szóló fejezetben a szerző a művészet modernkori szekularizációjának összefüggéseit és következményeit vizsgálja. Mint a bevezetésben jelzi, szálakat elvarratlanul hagy, ám ezt felfoghatja önmagának szóló felszólításként is a kérdéskör további kutatására. A fejezetet azzal indítja, hogy „A felvilágosodással a művészet – a filozófiához és a tudományokhoz hasonlóan – megkapta a modernitásra jellemző szabadságot: nem kellett többé a vallás mint világnézeti alapvetés keretei között mozognia." (79.) A szabadság fogalmát azonban nem vizsgálja a művészet vonatkozásában. További munkáiban érdemes lenne a szabadsággal annak komplementer fogalmát, a művészi felelősséget is vizsgálni, valamint azt is, hogy a szabadság eredetileg az önmagát kifejezetté tevő vagy ezt szándékozó racionalitás önmeghatározása a kauzalitás világával szemben. A gondolkodás törvényei bizonyos értelemben függetlenek a természet törvényeitől, ugyanakkor a racionalitás nem szabad önmagától, saját törvényei kötik, egyébként nem racionális és nem gondolkodás. E kötöttség neve felelősség, felelet saját maga törvényeinek és törvényeire. Az ember és a művész különösen, felel a világ kihívásaira, az elmében és a lélekben rejlő törvényszerűségeket követve.

Ha engedelmeskedtünk a megismerési racionalitás törvényeinek és tudományt hoztunk létre, továbbá a gyakorlati észszerűség törvénye szerint etikusak vagyunk, a művészet helyét még nem találtuk meg és nem határoztuk meg. Számtalan téves meghatározásnak estek

áldozatul a művészetteoretikusok, és számtalan művész tévelygése következett a szabadság fogalma félreértéséből, még ha kétségtelenül egyetlen végső meghatározás nincs is. Ám a művészet szabadsága nem értelmezhető másként, mint ami abban fejeződik ki, hogy tiszteletben tartja, elismeri a tudás és az etika szabadságát és ezek társaként vagy feltételeként jelenik meg. A művészet szabadsága az idegen-, az ideológia-meghatározástól való függetlenség, és egyben az ész valamint a lélek törvényei iránti felelősség. Akkor még inkább, ha ezek a törvények nem tartalmiak, hanem formaiak. A művész nem a kétszerkettő matematikáját műveli, hanem az ebben rejlő észszerűség struktúráinak önreflexióját és önmagára hatását fejezi ki és jeleníti meg. Fel kell ismerni, hogy a művészet szabadsága nem tetszőlegesség, még ha a művészet a valódi tetszés tárgyát jeleníti is meg. Az önálló művész nem felelőtlen művész, és ha nincs is tartalmi (rosszabb esetben ideológiai), de nagyon is van formális vagyis egyetemes, egyénre és társadalomra vonatkozó feladata.

Kucsera Tamás Gergely külön fejezetet szentel az újonnan megalapított Művészeti és Módszertani Kutatóintézetnek. Az intézet kutatói a művészet számos lehetséges vagy elgondolható vonatkozásával, összetevőjével foglalkoznak, eszközük a humántudományok teljes arzenálja. A Kutatóintézet sajátossága, hogy az egyetemes művészet és művészi lét megközelítését a magyar művészet vizsgálatával teszi. Minden művészet egy adott nép, közösség, ország közegében alakul ki, és válik egyetemes értékek alakítójává és hordozójává. Kézenfekvő, hogy Magyarországon a magyar művészet hoz létre alkotásokat és ezek hordozzák az egyetemességet.

Az *Elitek és kánonok* című fejezetben a szerző a politikai, kulturális és intellektuális hatalom összekapcsolódását vizsgálja a rendszerváltás óta. Az elit kelet-európai fogalmának kialakulásában az elterjedt szokás szerint kritika nélkül hivatkozik Konrád György és Szelényi Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kultuszkönyvére. Az ilyenné vált műveket nem kritizálják azok, akik tagjai a művet tisztelő vagy abban hívők közösségének. Ám ez a mű kívülről, például a filozófiatörténet vagy az etika felől nézve ugyanazokkal a súlyos hiányosságokkal küzd, mint az a marxizmus, amelynek gondolatköréből nőtt. Helyesebben nem küzd, mert a küzdelemben ott van az ellenfél, jelen esetben az etika, itt azonban meg sem jelenik, ahogy a marxizmusban sem, melynek emlőjén e mű valamennyi lehetséges olvasatában mindmáig csüng.

Kucsera Tamás Gergely megfogalmazásában „[a] teória képviselői szerint a régi és az új kommunista elit közötti – műveltségbeli, elméleti és gyakorlati tudásbeli – különbséget, mint korszakváltást jelentő különbözőséget kell feltételezni, az értelmiség helyzetének megerősödését elfogadva. Ez a megállapítás alapvetően […] érvényesnek tekinthető; a menedzseri, bürokratikus, elméleti tudást – valamint a New Class-elmélet későbbi változatai szerint – a gazdasági és politikai vezetői pozíciókat tulajdonosira váltotta volna az érett kommunizmus így elitté váló nómenklatúra értelmisége." (97–98.) A gond éppen az, hogy az új elit is kommunista volt, ami azt jelenti, hogy etikamentes. Értelmiség viszont morál nélkül nem képzelhető el. Szó sem volt itt értelmiségiről. A pártmunkások egy része a műveltség alsó régióiban is alig jártas keretlegény volt, egy másik, meghatározó része, a kemény mag, az eleve meggyőződéses ősbolsevikok, a későbbi engesztelhetetlen bal-liberálisok, egy további része pedig technokrata: közgazdász és mérnök, akik valamelyes technikai tájékozottsággal rendelkeztek, de éppen azzal nem, amit Konrád és Szelényi az értelmiség fő jellemzőjének, egyébként hibás kifejezéssel, transzkontextuális tudásnak nevez.

Hibás a szófordulat, mivel kontextuson túli, kívüli, kontextus nélküli tudás nem létezik. Egy szövegösszefüggésen túliság egy másik, esetleg magasabb szintű szövegösszefüggésbe való tartozást jelent, ám soha nem minden összefüggésen kívüliséget. Ha metakontextuálisról beszéltek volna, az helyes lehetett volna, a gond csak az, ahogy

akikre alkalmazták, azoknak erről fogalmuk sem volt. A mérnökök és gazdászok nagy részének nem volt klasszikus és humanisztikus műveltsége, nem értettek a filozófiához, az etikához, a szabad és felelős szövegértelmezéshez, alig tudtak idegen nyelveket, ilyen képzésben nem is részesülhettek. Levonhatjuk a következtetést, nem az értelmiség helyzete erősödött meg, hanem legfeljebb a kaméleon bolsevik-liberálisoké és a technokratáké. Két hatalommániás, egy rafinált és egy félművelt csoport szövetsége. A naiv keretlegények, járások, megyék rettegésben tartói a nyolcvanas évekre kihulltak a kommunistáról liberálisra átnevezett mókuskerékből. Az, hogy itt valódi értelmiségről szó sem volt, megmutatkozott a rendszerváltás során manifesztálódó erkölcstelen mohóságban: szemfülesebb és informáltabb csoportjaik a maguk számára minden erkölcsi fenntartás, egy eljövendő demokrácia iránti felelősség legkisebb jele nélkül, a maguk számára privatizálták az állami vagyont, protekcionista bankkölcsönök segítségével. Közben, mindmáig, „ajkukról ki sem fogy a nóta". Akkor a népi, most a liberális demokráciáról.[2]

Valójában történelmi rablás zajlott le Magyarországon és a többi kelet-európai országban, Konrád és Szelényi műve ennek a folyamatnak negédes szépre mosása. Cukormázas bonbonként adták be a világnak, hogy itt progresszív folyamatok zajlottak. Valójában államterrorral, jogfosztással elrabolták egy nép évezredes vagyonát, állami tulajdonba vették, majd egy szűk fél évszázad után saját zsebükbe játszották át. A párttagok az állam vagyonát mint saját jogosultságukat kezelték, elegendő, ha kiemelt fizetéseikre, lakásaikra, a pártüdülőkre gondolunk. Aztán az első történelem kínálta alkalommal, negyven évvel később, az államosított vagyis elrabolt vagyont zsebre vágták. Nem apróp énzre, hanem nagypénzre, országos magánvagyonokra váltották ezer év felhalmozott gazdagságát. Szent Ágoston kijelentése a kommunizmus eljövetelének megjósolásává vált: „Vedd el a jogot – és mi más akkor az állam, mint nagy rablóbanda."[3] Egyes tagjaik az új demokráciában miniszterelnökségig vitték, és elhitették a Nyugattal vagy annak egy részével, hogy ők a demokrácia, tehát az igazságosságra, etikára alapozott társadalom igazi letéteményesei. A kitiltottak, a kisemmizettek, akik nem voltak hajlandók az etikátlan játékba belemenni, és a demokráciától igazságosságot, új államalapítást, történelmi igazságosság-tételt (nem igazságtételt!) vártak, nemhogy kárpótlást nem kaptak, hanem azt kell látniuk, hogy ugyanezen ál-elit és ál-demokrata társaság pellengérre állítja őket, immár nem Moszkvában, hanem Brüsszelben.

Ezt a folyamatot írja le Kucsera Tamás Gergely azokkal a szavakkal, hogy „a gazdasági és politikai vezetői pozíciókat tulajdonosira váltotta volna az érett kommunizmus így elitté váló nómenklatúra értelmisége". A gazdasági és politikai vezető pozíció pártazaz rablócsapati tagságot jelentett, a tulajdonosira váltás pedig pusztán a negyven évvel korábbi rablás végső, immár a nyugati világ jóváhagyásával történt jogi biztosítását. Ahogy Szent István király a kereszténység felvételével fogadtatta el a magyarok megtelepedését és államát, úgy az újrablók, akik 1989 előtt az országot lőparanccsal biztosított szögesdróttal vették körül, most „demokratikus" ideológiai jelszavak harsogásával és álhírek keltésével próbálják elhitetni, hogy ők a biztosítékai a magyarok európai demokratikus megtelepedésének. Nem véletlenül jelentek meg a szögesdrótok átvágásával és a munkásőrség feloszlásával Magyarországon az őrző-védő vállalatok, és lett hatalmas keletje a biztonsági záraknak és nyomtatványoknak. Ugyanazok hatalmát és gazdagságát kellett védeni, akiket addig a néphadseregnek nevezett honvédség és a rendőrség védett.

Kucsera Tamás Gergely a negyvenéves rablóvilág vagy terrorhatalom (nem a szerző kifejezései) sátáni művészetpolitikáját tartalmi és stiláris értelemben is mesteri módon írja le. Feltárja a gátlástalan, valójában terrorisztikus államhatalom működésmódját, mely egyben igazolja a tételt, hogy aki ennek a világnak a támogatottja vagy működtetője volt, annak tevékenysége nem közelíthető meg az etika fogalmaival, ennélfogva kizárja magát ab-

ból a körből, ahol a szabadon és felelősen dolgozó művészek és értelmiségiek alkotnak. A szerző bennfoglaltan igazolja és megfogalmazza a tézist vagy inkább imperatívuszt, mely szerint a diktatúra működtetőinek és kitartottjainak műveit, kánonjait vissza kell utasítani. Rámutat a kommunista idők párhuzamos kánonalkotására és végül arra a következtetésre jut, hogy a kommunikáció, az egzisztencia ellehetetlenítése, a folyamatos ellenőrzések és a zaklatástól való félelemben tartás miatt nem jöhettek létre tartós, összefüggő kánonok. Egyben megállapítja, hogy a terrorállam hivatalos kánonjának alkotói és képviselői átmentették hatalmukat a rendszerváltás utáni időkbe, és intézményeiket továbbra is fenntartva, immár a demokráciára és a szabadságra esküdözve, továbbra is játszották bevált hatalompolitikájukat és próbálkoztak a hatalmi kánonalkotás, fenntartás és ápolás technikáival.

Kucsera Tamás gondolatmenete nyomán az olvasó fejében mintegy magától megfogalmazódik a következtetés: amennyiben a művészet, a humántudományok valódi értékeit keressük, azokat meg akarjuk valósítani, akkor el kell vetnünk a régi kánonokat és régi intézményeket, és újakat kell kialakítanunk. Erre a művészet és az etika belső törvényei szerint akkor is törekednünk kell, ha a régi intézmények fenntartói immár Brüsszelből és általában nyugati kollégáiktól is támogatást kapnak. Ez utóbbiak el sem tudják képzelni azt a kettős kódolást és álnokságot, amelyet a régi rendszer kanonikusai képviselnek. Befelé fenntartják az általuk 1945 és 1989 közt megásott árkokat, kifelé pedig eljátsszák a liberális demokratát, a szabadság harcosait, akik szenvednek az árkoktól és a negyven év alatt kisemmizettekre vagy utódaikra mutogatnak. Azt állítják, hogy ők, a kisemmizettek tartják fönn az árkokat. Egy bukfencet vető, vagy ha úgy tetszik, a marxizmus által „kifejlesztett" *dialektikus* logikával tényleg ők, a negyven év alatt legyőzöttnek-véltek az árkok fenntartói, amennyiben továbbra is kitartanak a moralitás, a szakmai elkötelezettség elvei mellett. Ez persze másként nem is lehet, amennyiben hétköznapi és etikai gondolkodásukban a klasszikus logika szerint igazodnak (azonosság, harmadik kizárása, nem-ellentmondás, elégséges alap elve) és az értelmes beszéd törvényeinek megfelelően közlik gondolataikat. Akinek identitása van (az identitás nem statikus állapot, hanem dinamikus cselekvőség) az „per definitionem" más, mint aki nem azonos vele. A köztük lévő szükségszerű „űr" nevezhető akár ároknak is. Mióta rendelkezünk a „személy" fogalmával (Szent Ágoston, Boethius, Szent Viktori Richárd), két személy közt mindig van szakadék, árok. A személy nem képes magát teljesen kimondani, közölni, „incommunicabilis existentia", Szent Viktori Richárd szavaival. A személyek nem képesek teljesen egyesülni, sem fizikailag, sem lelkileg, sem önmaguk „kimondásában"; külön vannak: Te Te vagy, én pedig én. És viszont, felcserélhetetlenül. Bár az „én" és a személy nem ugyanaz.[4]

Kucsera Tamás a tényleges demokrácia viszonyai közt lehetségesnek látja a „párbeszédet" és a „rivalizáló kánonépítést" (105). A párbeszéd kifejezést eufemisztikusan és kábítószerként használták a kommunizmus úgynevezett konszolidációs korszakában, a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben. A korabeli kincstári filozófusok, általában az Eötvös Loránd Tudományegyetemen alkalmazott tanárok, a hatalmi védettség és támogatottság pozíciójából a felügyelt keresztény egyházak filozófusaival és teológusaival macska-egér stílusban konferenciákon vettek részt, és ezt nevezték párbeszédnek. Ügyes kirakatpolitika volt a nyugati közvélemény felé, miközben itthon a keresztény hívek, különösen is a tanári és kulturális munkát végzők továbbra is megfigyelt, ellenőrzött, hátrányos státusban maradtak. Kucsera Tamás Gergely hivatkozik közös szókészletre, mely kizárná a más nézetet való exkommunikációját, egy közös jövő érdekében. Ehhez azonban az eddigi kiközösítetteknek fel kell építeniük, körül kell bástyázniuk és védeniük kell saját kánonjukat. Ha pedig váraikban elég erősek lesznek, akkor a sok kultúrát és nyelvet egyesítő demokráciák gyakorlatához hasonlóan a békés egymás mellett élés érdekében megegyezésre kell törekedniük. Közös szeman-

tika nehezen képzelhető el az etikát középpontba állító és azt tagadó közösségek közt. Ezért kulturálisan mindig exkommunikáció lesz, csak a politikában lehet formális megegyezés, ott viszont csak addig, ameddig összemérhető erők állnak egymással szemben. A szerző által javasolt értékpluralizmus is politikai, hiszen ahogy maga is kiemeli, „kérdéses, hogy művészetben (kultúrában) létezik-e demokrácia." (uo.) A művészetben, a tudományban, az igazság és az igazságosság keresésében nincs demokrácia, nincs kompromisszum, ahogy ezt John Rawls is hangsúlyozta, ám ahogy Kucsera Tamás Gergely állítja, ennek a ténynek nem kell szükségszerűen diktatúrához vezetnie, lehetséges a politikai megegyezés.

Írásokat olvashatunk Szabó Zoltán szociográfiájáról, Cs. Szabó László íróról. Ez utóbbiról szóló fejezetben Kucsera Tamás Gergely rátalál arra a mondatra, mely a könyvében több oldalról megközelített alapproblémát foglalja össze: „»Erőtereket kutatva tudom mindenekelőtt, hogy csupán három föld körüli járványtünetet veszek számba: világnézetek barbár lesüllyedését az útonállásszintjére, a Japántól Uruguayig összejátszó anarchiát s a fatalista megadással átmérgezett gazdasági romlást, amely dologtalanságra kárhoztat, de éhínségre már nem, tehát egyszerre öli ki milliókból az önérzetet s az önsegély ösztönét«" (Cs. Szabó László: *Számvetés a hármas határon,* in: *Csak tiszta forrásból*, szerkesztette Szépfalusi István, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980, 8.) (119.) Bregenzből vagy Svájcból, páholyból szemlélve, talán útonállásnak nevezhető az, amit a benne élők Kelet-Európában államterrorizmusként éltek meg. A társuló anarchia a terrorizmus velejárója, mint ahogy az önállótlan, az éhhalált biztosítottan elkerülő minimál-jólét. Ez utóbbiban élők napjainkra egy osztályszerű, szervezetlen, indulatait a világhálón kiélő prekariátust alkotnak.

Kucsera Tamás Gergely a művészetről való beszédmódok, elméleti lehetőségek tárházát járja körül. Művészetszociológiáról és a paradigmatikus művészetfelfogásról írt fejezetek elemzéseiben közös, hogy a művészetben az egyediséget, a visszavezethetetlenséget emeli ki. Mivel ellenáll a sematikus csoportosításnak, így a szociológia és a Kuhn által a tudományok értelmezése során kidolgozott paradigmaelmélet is csak megszorításokkal és korlátozottan alkalmazható a művészetek esetében. A művészet feltétele a szabad alkotás lehetősége, ám Kucsera Tamás Gergely szerint a művész nem csak szabad, de felelős is. A korlátlan és körültekintés nélküli szabadság ugyanis emberek érzékenységének megsértéséhez vezethet, nehezíti az emberek közti beszélgetést, ami minden demokrácia és minden politika feltétele.

Kucsera Tamás Gergely írása és munkája a kialakuló új demokratikus művészeti és tudományos intézményfilozófia jelentős alkotása.

(Kucsera Tamás Gergely: Túl művészeten, túl emberen. Válogatott művészetelméleti írások. Budapest, 2019, L'Harmattan, 174 p.)

JEGYZETEK

1 W. Shakespeare, A velencei kalmár, fordította Vas István, *Összes művei*, VI. kötet, Színművek, Budapest, Európa, 1961, 78.

2 „Mint a mókus fenn a fán…" úttörődal. A dal szövege ragyogó metafora: a mókus éneke, amely mindig fönn, fölül van a fán, és bátran ismétli: „Csuda jó, gyönyörű az élet." https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/19032/best-of-communism/vidam-uttoro-mint-a-mokus-zeneszoveg.html

3 „Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia?" Szent Ágoston, *De civitate dei, IV, 4, 1.* https://la.wikisource.org/wiki/De_civitate_Dei/Liber_IV

4 Vö. http://lexikon.katolikus.hu/S/szem%C3%A9ly.html

Chloë Ellingson

Útban távoli tájakra és vissza a történelembe – vonatozás Kanadában

Amikor a koronavírus világjárvánnyá szélesedése miatt mindenütt utazási korlátozások léptek életbe, újságunk egy *The World Through a Lens ('A világ a lencsén keresztül')* című új sorozatba kezdett, amelyben fotóriporterek viszik az olvasókat virtuális utazásokra földünk legszebb és legérdekesebb helyein. Az alábbi cikkben Chloë Ellingson osztja meg egy eldugott kanadai vasútvonallal kapcsolatos emlékeit.

2015-ben szülővárosomon, Torontón hajtottam keresztül autómban ülve. A rádióban éppen egy dokumentumműsor kezdődött, amely egy távoli vasútvonalról, a Quebec vidékén keresztülhaladó Tshiuetin-vonalról szólt. A Tshiuetin az „északi szél" innu szóról kapta a nevét; ez az első vasútvonal, amely a kanadai őslakosok közül az ún. First Nations népcsoportok (azaz nem inuitok, illetve metiszek) birtokában volt, és ők üzemeltették azt. Déli végállomása, mint hamarosan sikerült megtudnom, 15 órányi autóútra van Torontótól keletre.

Kanada a vasút révén épült fel. Az ország első vasúthálózata létfontosságú volt a gazdasági fejlődés szempontjából, de a gyarmatokon működő missziót is segítette. Amellett, hogy a vonatok árut és szolgáltatásokat szállítottak, a betegségeket is elterjesztették a bennszülött közösségekben. S míg egyesek számára a terjeszkedés lehetőségét jelentették a vasútvonalak, másoknak a kényszer-áttelepítések előfutárai lettek. A kanadai vasutak mozgalmas története alkalmassá teszi őket arra is, hogy politikai tüntetések helyszínévé váljanak; legutóbb egy gázvezeték megépítése ellen tüntettek, amely a tervek szerint a Wet'suwet'en területen haladna keresztül Brit Columbia északi részén.

A Tshiuetin másról mesél. A társaság 780 kilométer hosszú szakaszon működik, Sept-Îles, a Szent Lőrinc-folyó északi partján fekvő város és Schefferville városka között, amely messze Quebecben a tundra szélén található. (Ebből a szakaszból 212 kilométernyi pálya – a Schefferville és a Labradorban található Emeril Junction közti rész – van a Tshiuetin tulajdonában, továbbá ők látják el a teljes vonal személyszállítási szolgáltatásait.) Schefferville-t az Iron Ore Company of Canada (I.O.C., 'Kanadai Vasérctársaság') építette a bányászat előmozdítására az 1950-es években. Miután az 1980-as években bezárták a térség I.O.C.-bányáit, a cég nem látta hasznát vasútja északi szakaszának. 2005 óta az a három „First Nations" közösség üzemelteti, amelyeket összeköt: az Uashat Mak Mani-Utenam, a Kawawachikamach és Matimekush-Lac John népcsoport. Mivel a Tshiuetinen az őshonos lakosságból kerül ki a szolgálatot teljesítők 85 százaléka, jelenleg jelképesen területük visszanyerésének és szembeszegülésnek számít azok körében, akikért működik. Andy-Greg Jérôme, egy innu alkalmazott, aki 2012-ben, 22 éves korában lépett be a Tshiuetinbe, azt mondta, hogy a cégben végzett munkája során vezetői tapasztalatot szerzett. „Ez a legjobb dolog, amit az életben valaha csináltam – mesélte a munkájáról. – Büszke vagyok arra, hogy egy helyi cégnél dolgozok. Remélem, hogy a jövőben még több olyan alkalmazottunk lesz, aki a három közösség valamelyikéből származik."

Schefferville és Matimekush-Lac John együttes népessége körülbelül 800 főt tesz ki, a Tshiuetin-vonal központi szerepet játszik a közösségben. Az utasvonat hetente kétszer teszi meg körútját, a várható érkezési időket a helyi Schefferville rádióban teszik közzé. (Mivel a város kívül esik az ország tartományi közúthálózatán, a költséges repülőút marad csak másik lehetőségként a

ki- és beutazáshoz.) A koronavírus-járvány alatt csökkentették a vonatjáratokat, és korlátozták az okokat is, amelyekre utazáskor hivatkozni lehetett. Bármelyik tshiuetini vonatra szállunk is fel, az ott utazók legtöbben törzsutasnak számítanak. Néhányan a vadászterületek felé tartanak – mint például Stéphane Lessard, akivel útban barátja fakunyhója felé találkoztam –, ahová már 17 éve jár. A többiek Kawawachikamachban vagy Matimekush-Lac John-ban laknak, Schefferville közelében, és délre utaznak ügyeket intézni, vagy Sept-Îles-be vásárolni, ahol minden olcsóbb, mint fenn északon. Vagy akár nyaralni is mehetnek az utasok – ilyenkor Sept-Îles-ből indulnak –, mint például Elayna Vollant-Einish és családja, akiket többször láttam a vonaton; egyik alkalommal Québec Cityből tartottak hazafelé, ahol öccsének, Shane-nek a ballagását ünnepelték. A számos út során, amelyet a Tshiuetin-vonaton tettem meg, olyan utasokkal is találkoztam, mint Gary Einish és Cynthia Pien, akik kisgyermekekkel mennek, és felszerelkeznek a hosszú napra. Mindent magukkal hoznak, amire szükségük van ahhoz, hogy üléseiket kényelmes átmeneti nappali szobává alakítsák a maguk számára. Schefferville és Sept-Îles között nem igazán van hivatalos megálló; csak azok szállnak fel vagy le útközben, akik vagy vasúti dolgozók, vagy akik a vadászkunyhójukban voltak; ők a vágányok mellől kapaszkodnak fel. Az út során mintás lepedők és takarók tengerévé válik a vonat; az utasok tudják, hogy a környező ülések valószínűleg az ő birodalmuk részét fogják képezni az utazás időtartama alatt.

„Úgy érzem, hogy Kawawachikamach a vonat nélkül nem tartana ott, ahol ma van – mondja Shane Vollant-Einish. – Ez itt az éltetőerő, a fő artéria.” Shane hamarosan keresztülutazik az országon, hogy a Kanada nyugati partján fekvő Brit Columbiában folytassa tanulmányait. „A vonat nem lesz annyira fontos számomra, mint régen. Ahelyett, hogy minden csütörtökön várnám a friss gyümölcsöt és zöldséget, azok könnyen elérhetők lesznek, és ahelyett, hogy két héten át várnám a postát, már a következő nap megérkezik – mondta. – Azt hiszem, a vonat annak a jelképe marad, hogy mennyire ragaszkodunk ahhoz, hogy őseink földjén éljünk, hogy ugyanazokon a dombokon és jégborította tavakon járjunk, mint elődeink.” „A vonat mindig is az otthont fogja jelenteni számomra” – tette hozzá.

(The New York Times)

Robert Saunders

Nagy-Britannia a történelem végén

Mit taníthat Margaret Thatcher kudarca a német egyesítés kapcsán 30 évvel később a brexit országának?

1989 szeptemberében Margaret Thatcher Moszkvába repült, hogy Mihail Gorbacsov szovjet elnökkel beszéljen. A remény időszaka volt, amikor megjelentek az első repedések a vasfüggönyön[1] Kelet- és Nyugat-Európa között. Magyarországról és Csehszlovákiából kivonulóban voltak a szovjet csapatok. Lengyelország nem-kommunista kormányt alakított, véget vetve ezáltal a több mint 40 évig tartó egypárti uralomnak. Magyarország megnyitotta határait Ausztria felé, és az NDK-ban szaporodtak a tiltakozó megmozdulások. Mindazonáltal Thatcher olyan uszító jellegű üzenettel állt elő a Kremlben, hogy kérte a hangfelvétel leállítását, nehogy hivatalos nyoma maradjon az általa elmondottaknak. Nagy-Britanniát rendkívüli aggodalom tölti el amiatt, hogy hová vezethet ez a felfordulás, mondta el Gorbacsovnak. „Nem szeretnénk Németország egyesítését. Ez a háború utáni határok megváltoztatásához vezetne, ezt pedig nem engedhetjük meg.” Az egyesítés „aláásná az egész nemzetközi helyzet stabilitását, és biztonságunkat is fenyegetheti.”

A rákövetkező 12 hónapban Európa a felismerhetetlenségig megváltozott. Összeomlott a kommunizmus, lebontották a berlini falat,

1 A vasfüggöny kifejezést Churchill használta először híres fultoni beszédében.

1990. október 3-án pedig – idestova 30 éve – hivatalosan egyesítették Németország keleti és nyugati felét. Thatcher számára a kommunizmus vége, a Varsói Szerződés összeomlása és egy békés, egyesített Németország megjelenése akár karriere csúcspontja is lehetett volna. Ehelyett legnagyobb külpolitikai kudarcaként tartotta számon. Thatcher a következőképpen emlékezett vissza memoárjában: „Ha van olyan példa, amelyben az általam képviselt külpolitika egyértelmű kudarcot vallott, akkor az a német újraegyesítéssel kapcsolatos politikám." Ez nemzetközileg meggyengítette, otthon pedig elszigetelte. Hozzájárult 1990-es bukásához, és tartós következményekkel járt Nagy-Britannia és az Európai Unió viszonyát tekintve. Harminc évvel később tanmeseként szolgálhat a brexit utáni brit diplomácia számára; nem utolsósorban abbéli jellemzői miatt, hogy eltúlozta a brit befolyást; túl sokat fektetett be az „erő" és a határozottság" fitogtatásába; valamint másokat okolt az elkövetett hibákért.

1989 nyara fokozódó otthoni és nemzetközi nyomás alatt érte Thatchert. Az infláció emelkedésével megduplázódtak a kamatlábak, ami miatt megugrott a jelzáloghiányok és az otthonok lefoglalásának száma. A mentőszolgálat munkatársai a fizetésük miatt sztrájkoltak, a népszerűtlen önkormányzati fejadó (a Community Charge, vagy közismertebb nevén „poll tax") tiltakozásokat, lázadásokat és a közvélemény-kutatás összeomlását váltotta ki. A Thatcher-éra nagyszerű eredményei – a visszaszorított infláció, a saját otthon birtoklásának kiterjesztése és a szakszervezetek megszelídítése – mind veszélybe kerültek, csakúgy, mint Thatcher kilátásai a következő általános választásokon. Nem volt felhőtlennek mondható a Thatcher és legközelebbi munkatársai közti viszony sem. Pénzügyminisztere, Nigel Lawson két héttel a berlini fal leomlása előtt mondott le, külügyminiszterét, Geoffrey Howe-t pedig az Alsóház vezetőjévé fokozták le. 1989 vége felé közeledve Thatchernek még vezetőként is kihívással kellett szembenéznie. Ellenfelét, a kevéssé ismert Anthony Meyert minden gond nélkül sikerült megvernie; 60 konzervatív képviselő viszont vagy fellázadt, távolmaradt vagy pedig érvénytelenül szavazott. Mint ahogy Thatcher kampányfőnöke, George Young figyelmeztetett, „az eredmények nem olyan jók, mint a számok mutatják": egy hitelesebb kihívó megtalálta volna a miniszterelnöknő sebezhető pontjait. Egyik bírálója egyértelműbben fogalmazott: „A Thatcher-éra végének a kezdetéről beszélhetünk". Míg a miniszterelnök otthon a bajok megelőzésével foglalkozott, helyzete külföldön is romlott. 1989 januárjában a modern diplomácia-történet egyik nagy szerelmi viszonya ért véget, amikor Ronald Reagan elnök távozott a Fehér Házból. Utódja, George H. W. Bush, nem osztotta Reagan Thatcher iránti rokonszenvét, „nagyon nehéz" nőnek titulálta, akinek „be nem áll a szája egy beszélgetés során". Bush Nyugat-Németországot és nem Nagy-Britanniát látta Amerika „partnereként a vezetésben", megnehezítve Thatcher dolgát, hogy a „különleges viszony" révén növelje befolyását.

Nem alakultak túl jól a viszonyok Németországgal sem. Helmut Kohl szövetségi kancellár Thatchert „jéghidegnek" és „veszélyesnek" gondolta, míg maga Thatcher sem csinált titkot „késhegyre menő vitáikból". Jobban kijött François Mitterrand francia elnökkel, aki így nyilatkozott róla: „Ajkai, mint Marilyn Monroe-é, de a pillantása Caliguláé". Ennek ellenére politikailag kevés volt bennük a közös, és Thatcher a nyár nagy részét az 1789-es francia forradalom kétszázadik évfordulójának lekicsinylésével töltötte. Thatcher büszke volt makacs és szembehelyezkedő diplomáciai stílusára. „Hála Istennek, nem vagyok mindig a világ legnagyszerűbb diplomatája – mondta el 1990-ben egy vacsorán, amelyen angolok és németek vettek részt. Ezzel együtt még a *Daily Mail* is aggodalmát fejezte ki hivatala utolsó évének „barátságtalan" hozzáállása és nagyhangú diplomáciája miatt". Ez kevésbé számított volna, ha biztosabb alapokon állt volna a külügyminisztérium. A berlini fal megnyitásának napján, 1989. november 9-én azonban Thatcher kevesebb, mint négy hónapon belül már a harmadik külügyminiszterét nevezte ki.

A legújabb, Douglas Hurd, két hete töltötte be hivatalát. Emiatt az egyesítés kezdeti szakaszában brit részről leginkább Margaret Thatcher saját hangja hallatszott ki legtisztábban.

***

A fal megnyitása majdnem mindenkit meglepett, ami miatt nehéz volt megjósolni az események alakulását. Nem ez volt az első alkalom, hogy a változás szele söpört végig Kelet-Európán, és az eddigi példák veszélyt jeleztek. A megújulási mozgalmakat szovjet keményvonalasok tiporták el Magyarországon 1956-ban, és Csehszlovákiában 1968-ban. 1989 júniusában, alig hónapokkal a fal leomlása előtt, kínai tankok gördültek be a Tienanmen térre: ez emlékeztetőül szolgált arra, hogy egy tekintélyuralmi kommunista rendszer visszavághat. A Tienanmen tér árnyéka és egy szovjet megtorlás lehetősége nyomasztóan hatott Thatcherre az elkövetkezendő 12 hónap folyamán.

Thatcher többnyire nem sok türelmet mutatott az Egyesült Államokból érkező látnokibb retorika iránt. Amikor 1989 nyarán Francis Fukuyama politológus megjelentette *A történelem vége?* című esszéjét a *The National Interest* folyóiratban, Thatcher veszélyesen egyszerűnek ítélte meg annak érvelését. Fukuyama cikke a hidegháború utáni korszak legvitatottabb nem szépirodalmi alkotása lett az új nemzetközi színtér hegeliánus olvasata miatt. A huszadik század óriási konfliktusai után a gazdasági és politikai liberalizmus győzelme az összes versenytárs felett nemcsak a hidegháború végét vagy egy bizonyos történelmi kor elmúlását jelentette, hanem, mint ahogy Fukuyama írta, „a történelem végét mint olyat: azaz, az emberiség eszmei forradalmának végső pontját, és a nyugati liberális demokrácia egyetemessé válását mint az emberi kormányzás végső formáját". Fukuyama bevallotta, hogy alaptétele „egyfajta marxista" történelem-értelmezés volt, amely nem marxista végkövetkeztetésekhez vezetett: a liberális kapitalizmushoz, mint az utolsó fennmaradó rendszerhez. Thatchert magántitkára, Charles Powell ösztönözte a cikk elolvasására, aki meglehetősen huncut módon azt sugallta, hogy valószínűleg „élvezni fogja". Thatcher aprólékos jegyzetekkel látta el a cikket, a margóra odavéste helytelenítő megjegyzéseit az ideológiai verseny végére vonatkozó jóslatok mellé, míg tolla majdnemhogy kiesett a kezéből, amikor Fukuyama „a nemzetközi kapcsolatok általános piacosítására" tett utalásához ért. Politikai titkára, John Wittingdale elmondta a beszédíróknak, hogy Thatcher „mindenképpen meg akarja cáfolni Francis Fukuyama érveit. Mélyen hisz abban, hogy a csata még nem dőlt el, és mindig vannak gonosz erők a világban, amelyek ellen fel kell lépni". Külügyekben legalábbis Thatcher mindig „konzervatív" volt: olyasvalaki, aki gyanakodva szemlélte a változás utópisztikus vízióit.

Különösen Gorbacsov miatt aggódott. Thatcher szerette azt hinni, hogy ő fedezte fel a szovjet vezetőt, és rendkívül sokat tett azért, hogy az orosz politikus sikeres legyen. 1984-ben, amikor Gorbacsov karrierje felfelé ívelőben volt a politikai bizottságban, Thatcher szokatlan lépésre szánta el magát, és meghívta beszélgetni Chequersbe, a miniszterelnöki rezidenciára; emlékezetes módon így szólt az újságírókhoz: „Szeretem Gorbacsov urat. Megértjük egymást üzleti ügyekben." A hazárdjáték akkor térült meg, amikor Gorbacsov a rákövetkező évben a Szovjetunió vezetője lett. A *Wall Street Journal*lal készült 1990-es interjújában Gorbacsov volt az, akit Thatcher „Az évszázad emberének" választott: nem Winston Churchillt, nem Denis Thatchert, hanem olyasvalakit, aki egy életen át kommunista volt.

A kelet-németországi reformfolyamat Thatcher meglátása szerint sajátos problémákat vetett fel. A lengyelországi, magyarországi vagy bulgáriai tiltakozásoktól eltérően az NDK-ban a változások követelését nem lehetett egy államon belül kezelni. A kommunizmus által emelt ideológiai határ nélkül nem volt nyilvánvaló indoka két külön német állam létezésének. Ahogy az angol külügyminisztérium megjegyezte: „Vegyük el az ideológiát, és akkor marad Németország." Ez minden bizonnyal felvetette az egyesülés kérdését; vagy – ahogy Thatcher fogalmazott – „a német problémát". Nemzedéke sok tagjához hasonlóan Thatcher is összetett képpel rendelkezett Németországról. Csodálta Ludwig Erhardot, mint államférfit,

és tisztelte a Bundesbankot, amiért határozott módon kezelte az inflációt. Egyszerre volt jelen benne a félelem a német hatalomtól és zsigereiben a gyanakvás a német jellem miatt. Élete nagy részében ezek az aggodalmak eltörpültek a szovjet blokk felől érkező fenyegetés mellett. Ahogy ez a veszély csökkent, úgy éledtek benne újra Németországgal kapcsolatos félelmei. Thatcher így ír emlékirataiban a „német problémát" tárgyalva: „Nem hiszek a kollektív bűnösségben… De hiszek a nemzeti karakterben." Bismarck kora óta – állítja – Németország „kiszámíthatatlanul ingadozott az agresszió és az önbizalomhiány között". A német Angst, a 'félelem, szorongás, bűntudat' igazi gyökere az önismeret agóniája – jelentette ki. Tanácsadója, a magyar származású George Urban fel volt háborodva Thatchernek ezen a „korlátolt történelem-szemléletén" („aki németnek született, mindig is német marad"); míg a miniszterelnöki kabinet üléseinek hangulatát – Douglas Hurd szavaival élve – „a német önzés szokásos pocskondiázása jellemezte".

***

1989–90 telén Thatcher lázító sajtóinterjúk sorozatát adta, amelyekben a német nacionalizmus újjáéledésére figyelmeztetett. „Miről szól az újraegyesítés? – tette fel a költői kérdést. – Egy nép, egy nemzet." Aláhúzta a két világháborúra való hivatkozásokat a dokumentumokban, George Bush-nál és François Mitterrand-nál pedig megrökönyödést váltott ki, amikor világháborús térképeket szedett elő a kézitáskájából. Az 1938-as müncheni egyezményről szóló újságkivágás hátuljára egy beszéddel kapcsolatos feljegyzések voltak írva: ez talán utalás volt arra, hogy mit kért ki a levéltárból. Charles Powell nem tett túl sokat Thatcher viselkedésének mérséklésére. Ahogy 1990 februárjában írta neki: „45 év óta Németország először került előtérbe… Higgadt és óvatos diplomácia évtizedei után… övék az irányítás és Kohl van kormányrúdnál. Nem lehet nem érezni a boldog felszabadultságot… Elérkezett a németek ideje: kezükbe veszik sorsukat." Powell állt a középpontjában a korszak egyik legtöbb kárt okozó eseményének: az 1990 márciusában megrendezett chequersi szemináriumnak. Thatcher történészek egy csoportját – köztük Gordon Craiget, Hugh Trevor-Ropert, Norman Stone-t és Timothy Garton Ash-t – hívta meg, hogy vitázzanak Németországról, Powell pedig hajmeresztő összefoglalót készített a megbeszélésről. A német „nemzeti jellegről" készült beszámoló tele volt olyan szavakkal, mint félelem, agresszivitás, önérvényesítés, megfélemlítés és „egotizmus", a sértések valóságos ábécéjében. Még mindig maradtak megválaszolandó kérdések azzal kapcsolatban, hogy „egy kulturált és művelt nemzet miként engedhette meg, hogy a barbárságig kimossák az agyát"; és a „módot illetően, ahogy a németek könyöküket jelenleg használják… amely arra utalt, hogy sok mindenben még mindig nem történt változás". A dokumentum kiszivárgott az *Independent*hez, felháborodást váltva ki Bonnban és megdöbbenést okozva más fővárosokban.

A világ vezető politikusainak egy része magánemberként osztotta Thatcher nézeteit. Mitterand, aki hadifogoly volt 1940 és 1941 között, tartott attól, hogy az egyesítés „azokká a »rossz« németekké változtatja a németeket, mint akik akkor voltak". A különbség a válaszadás mikéntjében volt köztük. Mitterand azt mondta Thatchernek, hogy „ostobaság lenne ellenezni az újraegyesítést… Egyikünk sem fog hadat üzenni Németországnak. Továbbá, Gorbacsov sem, nyilatkozatai alapján ítélve… Mindent összevéve nem tudták megakadályozni az újraegyesítést." Mitterand, ahelyett, hogy útját állta volna az elkerülhetetlennek, arra jutott, hogy Franciaországnak arra kell törekednie, hogy úgy alakítsa az újraegyesítést, ahogy az az érdekeit szolgálja. Ezt a megközelítést vallotta az angol külügyminisztérium is, de Thatcher ezt túl borúlátónak vélte. Ahogy Powell fogalmazott, [Thatcher] „nem egyezett bele szükségképpen abba, hogy nincs mit tenni… Arra gondolt, hogy több beleszólásunk van a német újraegyesítésbe, mint azt Mitterand elnök hiszi." Ez súlyos tévedésnek bizonyult. Mitterand azt gondolta, hogy Németország kordában tartásának legjobb módja, ha egy integráltabb Európán belül kötik meg a kezét. Thatcher ezzel nem értett

egyet. „A problémát nem fogja megoldani az [Európai Közösség] megerősítése. Akkor Németország törekvései válnának meghatározó és aktív tényezővé.” „Ha még szorosabban kötődnénk Németországhoz”, akkor Nagy-Britannia és Franciaország „még inkább a hatása alá kerülne”. Az Európai Közösség „válhat Németország új birodalmává”, figyelmeztette Thatcher Bush elnököt.

Ezen a ponton Thatcher nem volt nyíltan Európa-ellenes. Kormánya volt az egyik mozgatórugója az egységes piacnak, amelyet az, mint „európai szintű thatcherizmust” üdvözölt. Még az 1988-as elhíresült bruges-i beszédben is ragaszkodott hozzá, hogy „Nagy-Britannia nem álmodozik valamiféle hangulatos, elszigetelt létezésről az Európai Közösség peremén. Sorsunk Európában van.” Thatcher ugyanakkor hevesen ellenezte a föderalizmust, és az az elképzelés, hogy az egyesülés egy föderalizáltabb, németek által uralt Európát eredményezhet, egy másik ok volt arra, hogy a lehető leghosszabb ideig késleltesse. Ahogy 1989–90 telén felgyorsultak az események Németországban, Thatcher két fő stratégiához folyamodott. Először is, próbálta a lehető legtávolabbi jövőbe tolni az egyesítésről szóló tárgyalásokat. A fal megnyitását követő napon egyszerűen nem vett tudomást az egyesítésről szóló kérdésekről. Még amikor megkérdezték is, hogy „vajon ezzel az elképzeléssel együtt tudna-e élni élete folyamán”, azt válaszolta: „Túlzottan előresiet”. „Túl sok az euforia” és „túl sok a német újraegyesítésből” – mondta Bushnak. Amikor a folyamat lassítására irányuló diplomáciai kísérlete kudarcba fulladt, Thatcher egy másik taktikához folyamodott: olyan hatalmi egyensúlyt akart létrehozni Európában, amely képes visszatartani Németországot. Ez a Szovjetunió szerepének az újragondolását jelentette. Powell szavaival élve: „Nem szabad elfeledkeznünk róla – bár nem mondhatjuk ki –, hogy egy nap talán szükségünk lehet a Szovjetunióra, hogy ellensúlyozzon egy egyesült Németországot.” Thatcher ugyanezt fejtette ki Bushnak egy telefonbeszélgetésben. Németország, emlékeztette rá, „olyan országokkal van körbevéve, amelyeket a huszadik században megtámadott vagy elfoglalt”. Az egyesített Németország mellett „egyedül a Szovjetunió tudja biztosítani az egyensúlyt a politikai felállásban”. Busht azonban annyira felháborította ez a beszélgetés, hogy ki kellett mennie sétálni, hogy megnyugodjon. Az elnök, figyelmeztették Thatchert egy memorandumban, „nem tudta felfogni, miként gondolhat Ön az oroszokra mint Németország elleni lehetséges szövetségesekre”. Thatcher mindössze annyit írt a margóra, hogy „1941–45”, ami sokat elárul abból a gondolkodásvilágból, amely akkoriban jellemezte.

Néha Thatcher jobban aggódott az orosz befolyás érvényesítése miatt, mint a Kreml. Törekvései „nem találtak túl nagy támogatásra” Gorbacsovnál, panaszkodott 1990 júniusában, és memoárjában kritikával illette az orosz elnököt azért, mert túl alacsonyan szabta meg az egyesítés árát. Amikor Thatcher a Varsói Szerződés fenntartásáról beszélt, nem pusztán Gorbacsov helyzetét viselte a szívén; megpróbált ellensúlyt tartani a jövőbeni német hatalommal szemben. Mindazonáltal törekvései három akadályba ütköztek. Először is, a hidegháború alatt a brit kormány ismételten támogatta az egyesülés alapelvét. Thatcher maga adott ki 1984-ben egy közös nyilatkozatot Kohllal, amelyben az állt, hogy „nehéz lesz a valóságos és állandó stabilitás elérése, ameddig a német nemzet akarata ellenére meg van osztva. Lehet, hogy nem vette komolyan ezeket a kötelezettségvállalásokat, de képmutatás vádja nélkül nehéz volt visszavonni őket. A második akadály az volt, hogy míg Thatcher tisztán látta a változás veszélyeit, kevésbé volt érzékeny a késedelem okozta kockázatokra. 1990 elejére kezelhetetlenné vált a helyzet az NDK-ban. A gazdaság közel állt az összeomláshoz, a Nyugat felé irányuló kivándorlás fenntarthatatlan szintet ért el: csaknem 344 000 ember távozott a határok megnyitása óta. A keletnémet parlament szabad választásait előre kellett hozni, attól tartva, hogy időközben összeomolhat az állam. Minél bizonytalanabbá vált a helyzet, annál nagyobb volt a veszélye egy összeütközésnek a szovjet csapatokkal. Felgyorsult az egyesülés üteme,

nem azért, mert Kohl volt „a kormányrúdnál”, hanem a Kelet-Németországban kibontakozó események miatt. Harmadrészt Thatcher túlértékelte Nagy-Britannia képességét a történések befolyásolására, miközben alulértékelte azt a mértéket, amellyel saját retorikája lerontotta ezt a hatást. A brit nagykövet figyelmeztette, hogy Bonnban az Egyesült Királyságot érzik a „legkevésbé pozitívnak a három nyugati szövetséges közül [az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és az Egyesült Királyság] és a legkevésbé fontosnak”.

Diplomaták számoltak be arról, hogy Bushnak nem tetszettek „a miniszterelnöknek a németekre vonatkozó elutasító hivatkozásai” és hogy az egyesítéshez való negatív hozzáállás „csökkenteni fogja… abbéli képességünket… hogy befolyásoljuk az amerikaiakat”. Ennek eredményeként Nagy-Britannia nemcsak ellenségesnek tűnt, ha az egyesítésről volt szó, hanem tehetetlennek is. Amikor 1990 októberében elindult az egyesítés folyamata, Bush és Mitterand személyes gratuláló üzeneteket forgattak. Thatcher nem tette ezt. A berlini évfordulós ünnepségekre sem ment el tíz évvel később. Ha így tett volna, „kellemetlenül” érezte volna magát – írta. Nem tudott „akkor sem és most sem úgy tekinteni Németországra, mint csupán egyre a többi ország közül”. Amint az a brit politikában oly gyakran előfordul, Thatcher úgy döntött, hogy más országokat okol saját diplomáciai kudarcaiért. James Baker amerikai külügyminiszter „gyengekezű”, Gorbacsov „ingadozó”, Mitterrand pedig „rossz döntést hozott Franciaország ügyében”. Az igazság azonban az volt, hogy a saját stratégiája vallott minden lépésnél kudarcot. Nem sikerült megakadályoznia vagy lassítania az egyesülést; nem kapott érdemi engedményeket cserébe; és a német hatalomtól való fóbiája miatt Nagy-Britannia csalódottnak és elhanyagolhatónak tűnt. Azáltal, hogy Thatcher rosszul kezelte az egyesülés kérdését, csak fokozódtak támogatóinak balsejtelmei ítélőképességét illetően. A *Daily Mail* szerint Thatchert „megbénítja a múlttól való félelem”. Thatcher mindig is harcias vezetőként tekintett magára, aki háborút indított a sztrájkok, a szocialisták és a Szovjetunió ellen. Ez sikeres volt az 1980-as évek támadóbb jellegű politikájában; de 1990-re egyre nagyobb riadalmat váltott ki, hogy állandóan farkast kiáltott. Amikor Thatcher kampánycsapata újra összeült az 1989-es vezetői megmérettetés után, erős szavakat használva számoltak be az alsóház hátsó soraiban ülő [kormányzati tisztség nélküli] képviselők véleményéről: „[Thatcher] nagyszerű volt a nyolcvanas években, de ez a kilencvenes évekről már nem mondható el.”

***

Ugyanakkor a konzervativizmus békés hangulata 1990-ben már nem tudott fennmaradni. A német egyesülés felgyorsította az európai monetáris és politikai unió felé vezető mozgást, tápot adva a konzervatív toryk-nak a föderalizmus és a brit szuverenitás elvesztése miatti aggodalomra. A hidegháború vége azt is lehetővé tette, hogy az Európai Unió keletre terjeszkedjen, megváltoztatva a bevándorlásról szóló vitát; és ahogy alábbhagyott a szovjet fenyegetés, néhányan a jobboldalon már nem annyira a kommunizmus elleni védőbástyaként szemlélték Európát, mint inkább a német befolyás hajtómotorjaként. Ennek eredményeként felgyorsult a modern kori brit politika egyik nagyszabású változása: a konzervatív párt átalakulása egy európai pártból az euroszkepticizmus pártjává. A hidegháború vége egy korszakot zárt le a brit történelemben is, nem csak Kelet-Európában. 1990 májusában Margaret Thatcher azt mondta pártja tagjainak: „Ahogy a szocializmus végnapjait éli egész Európában, úgy lesz ez Nagy-Britanniában is. És a holnap, akárcsak a ma, a miénk lesz.” Ehelyett ő maga esett áldozatul a hidegháborús világ elmúlásának. 1990. november 20-án, a miniszterelnökségének véget vető vezetői választás napján, Thatcher Párizsban volt, és a hidegháborút lezáró szerződéseket írta alá. Talán nem is lehetett volna méltóbb befejezése a történetnek: ahogy a kommunizmus összeomlott Kelet-Európában, úgy ereszkedett le a vasfüggöny a Nyugat Vasladyjére Nagy-Britanniában.

(New Statesman)

Zanny Minton Beddoes

Saját világok
Gyakran csábító felhagyni a politikával. Ugyanakkor kockázatos is

Rod Dreher: *Live Not By Lies (Ne élj hazugságban)* Sentinel, 2020, 256 oldal) című könyvének recenziója

Egy kettészakadt világban a bal- és a jobboldalon egyaránt többen a belső száműzetést választják

Rod Dreher előtt világi sikerei ellenére sem lett kedvesebb a világ abban az állapotában, ahogy azt ma találja. A három évvel ezelőtt megjelent *Benedict Option* (*'Benedeki választás'*) című könyvében a vallási ügyekről régóta cikkező szerző arról panaszkodott, hogy a hozzá hasonló konzervatívok teljes vereséget szenvedtek Amerika kulturális háborúiban. A liberálisok és a konzervatívok közti erkölcsi szakadék véleménye szerint áthidalhatatlanná vált; az istenhívők egyetlen reménye abban rejlik, hogy felhagynak a hatalomért folytatott küzdelemmel és a társadalmi fősodortól az önálló családokba és közösségekbe vonulnak vissza.

A *Benedict Option* bestseller lett. Széles körben olyan meleg fogadtatásra talált, amely megcáfolni látszott manicheista pesszimizmusát. Rod Dreher azonban nem enyhített szigorú álláspontján. Új könyvében az amerikai, vallásukat megtartó keresztények helyzetét a szovjetunióbeli másként gondolkodókéhoz, főleg a hívőkéhez hasonlítja. A cím, *Live Not By Lies (Ne élj hazugságban)* Szolzsenyicin egyik – hasonló című esszéjét – idézi, aki azt mondta honfitársainak, hogy még ha nem is tudnak szembehelyezkedni a szovjet rendszerrel, el kell kerülniük a vele való összejátszást.

Sok hívő osztja, Amerikában és másutt, Rod Dreher elidegenedettség-érzését. Munkája azonban egy további okból is visszhangot keltett. Sokan mások, akik elhatárolódnak világnézetének többi részétől, szembesültek az általa felállított alapvető választási lehetőséggel a részvétel vagy menekülés között. Ez a kínzó dilemma különösen égetőnek tűnik a végletesen kettészakadt politika korában, bár ősidők óta létezik.

Oroszországba látogatván Dreher tudomást szerzett arról, hogy becsületes szovjet állampolgárok miként próbálták elkerülni, hogy a kelleténél több közük legyen a rendszerhez. A tudósok körében igen népszerű volt a geológia, mivel lehetővé tette, hogy a kutatók életük nagy részét távoli és háborítatlan helyeken töltsék. (A szabad lelkek további menedékhelyének számítottak az olyan állások, mint a kazánfűtő vagy az éjjeliőr.) A szerző azokhoz is szól, akik megélték a kommunizmust és ismerik korunk Amerikáját. Ezek a harcedzett emberek azt mondják, hogy van valami félelmetesen ismerős számukra a kíméletlen gondolatrendőrség megjelenésében, amely életpályákat tehet tönkre a tudományos vagy a szakmai életben büntetésképpen azért, mert egyesek az új dogmáktól eltérően gondolkodnak nemről, fajról vagy a szexualitásról.

Bárhogy is értékeljük ezt az analógiát, van néhány alapvető hasonlóság a két hely között. Amerika Oroszországhoz hasonlóan hatalmas, ami azt jelenti, hogy a visszavonulás fizikailag mindig lehetségesnek, sőt szinte csábítónak tűnt, legyen szó akár az Idaho állambeli hegyekről, akár az arizonai sivatagról. A visszavonulás indítékai között szerepelt eltérő ideológiai szemlélet, utópisztikus kísérletek, eszkatológikus várakozások, a társadalmi vagy technikai változások elkerülése vagy épp az efféle változások felgyorsítása. Amerikában ott vannak az Amish közösségek; a cári Oroszország tajgái és sztyeppéi pedig olyan szakadár csoportoknak adtak otthont, mint az óhitűek, akik bár teológiailag konzervatívak voltak, gazdaságilag haladó nézeteket képviseltek.

Ma a Rod Dreher által ajánlott menekülési formának nem feltétlenül kell fizikainak lennie. Élhetünk egy távoli szigeten, miközben nyakig politikai vitákba bonyolódunk (a szerző saját harcát a Lousiana állambeli Baton Rouge-ból vívja). Ezzel szemben egy a város szívében lévő lakás az elszigeteltség helye lehet, amelyet intellektuális vagy járványügyi

okokból választunk. Számos modern demokráciában pedig sok liberálisan gondolkodó ember kísértést érzett arra, hogy otthagyja a politikai és társadalmi fősodort, akár helyváltoztatás útján, akár anélkül. Ez leginkább szembeötlő módon a viszállyal teli Amerikára és a brexit-érát megélő Nagy-Britanniára igaz.

Anthony Barnett demokráciával foglalkozó angol író, Angliában és Amerikában egyfajta visszavonulási hangulatot figyel meg az idősebb, baloldali beállítottságú emberek körében: az ötven év felettiek az aktív politikából visszavonulva olyan ideológiától mentes szenvedélyeknek hódolnak, mint például a kertészkedés. Szerinte az indíttatás nem annyira a fatalizmusból, mint inkább abból a tudatból ered, hogy a csődöt mondott rendszer helyrehozatala egy fiatalabb, romlatlan nemzedék dolga kell legyen. A régi kohorsz „tudja, hogy ők is ludasak voltak a dologban".

A visszavonulás és az elmélkedés egészséges válasz a populizmustól megfenyített liberális szellemű aktivistáknak, vélekedik Hugo Dixon, a brexit ügyében tartandó második népszavazásról szóló kampány egyik vezetője. El kell gondolkozniuk azon, hogy az emberek miért utasították el a régi politikai vezetési stílust olyan elvont értékek kedvéért, mint a jelentés és a közösség. Továbbá nem ők az egyetlenek, akik elhagyatottnak érzik magukat, vagy ez idő szerint politikailag otthontalannak. Linda Bilmes, a Harvard egyik közpolitikai professzora, aki tagja volt Bill Clinton kormányának, rámutat a mérsékelt republikánusok kádereire, akik arra kényszerültek, hogy feladják a harcot. Az elnöki székért zajló küzdelem – a végkimeneteltől függetlenül – némelyeket belső számőzetésbe taszíthat Amerikában.

Szókratész esete

A konzervatívok egy biztonságos helyre vágynak, hogy összeházasodhassanak és saját belátásuk szerint nevelhessék a gyerekeiket; a liberálisok egy nyugodt helyet keresnek, ahol sebeiket nyalogathatják: az emberek egy másik kategóriája talán mást talál aggasztónak – a társadalmi kohézióra gyakorolt hatást akkor, amikor a kiábrándultak visszavonulnak. Az egyik veszély az, hogy az arénából való kimenekülésük szabad terepet kínál majd a megalkuvóknak és a cinikusoknak, illetve, hogy a politika egyre romlottabbá válik. Emellett az aggodalom mellett ott van még a személyes erkölcs régóta fennálló kérdése. Ha mély meggyőződésünk, hogy rossz a fennálló rendszer, jogunk van-e kiszállni, ahelyett, hogy inkább továbbra is részt vennénk a munkában és a változásért dolgoznánk?

A Nyugatot formáló filozófiai áramlatok közül az egyik nagy hatással bíró irányzat nemcsak a nyilvános vitákban való részvétel jogához, hanem annak kötelességéhez ragaszkodik. A nagy angol-ír teoretikus, Edmund Burke állítólag arra figyelmeztetett, hogy a rossz fog uralomra jutni, ha a jó emberek félreállnak. Nem kell totalitáriusnak lennünk, hogy helyénvalónak érezzük Karl Marx azon mondását, miszerint a filozófusoknak meg kell változtatniuk a világot, valamint meg is kell érteniük azt.

Újabban a német gondolkodók frankfurti iskolájának néhány tagja, mint például Theodor Adorno, az Egyesült Államokban talált menedéket a nácizmus elől; a modern társadalomra és populista kultúrára vonatkozó kritikájuk azonban, annak minden homályossága ellenére, gyakorlati használatra volt szánva, nem pedig a puszta megfigyelést szolgálta. Elgondolásaik valószínűleg segítettek a háború utáni német kultúra formálódásában, és annak újabb totalitárius kísértések elleni immunizálásában.

Bizonyos körülmények között változnak a számítások. Az előbbi másként gondolkodók, akikkel Rod Dreher találkozik, ragaszkodhatnak ahhoz, hogy a szovjet rezsim nem kínált mozgásteret a fejlődéshez. A legtöbb, amit tehettek, a saját integritásuk megőrzése volt – és ez már önmagában egy mélyreható erkölcsi kinyilatkoztatással ért fel, amely kemény megtorlást vont maga után. Bármennyire haragtartó is lenne Amerika és a többi demokrácia, tényleg elértek volna mára egy hasonló pontra? Végül is, azok, akik visszariadnak a nemzeti politikától, alternatív megoldások pazar kínálatába vethetik bele magukat – az önkéntes csoportoktól és a helyi

polgári kezdeményezésektől a természetvédelmi mozgalmakig, nem beszélve a szólásszabadság gyakorlásának online és egyéb formáiról.

Mint ahogy az lenni szokott, a világ első demokráciájának szintén gondot jelentett az ókori Athénban a részvétel mértéke és a visszavonulás ára. Sok athéni nehezményezte a város legbölcsebb emberének, Szókratésznak a politika iránti nyilvánvaló közönyét; néhányan azt állították, nem is elítélendő módon, hogy látszólagos apátiájával a tekintélyelvűség ördögi időszakai számára egyengette az utat.

A perében, amelyben felhánytorgatták élete fontosabb eseményeit, Szókratész hangsúlyozta, hogy távolról sem volt közömbös a város jóléte iránt. Egyszerűen csak úgy döntött, hogy pár lépéssel hátrébb áll, és polgártársait egyszerű, kínos kérdések feltevésével hívja ki, és ezáltal – akár egy bögöly – arra ösztönzi őket, hogy bölcsebben cselekedjenek. „Szókratész nem volt kvietista", mondja a brit Paul Cartledge, az ókori demokrácia egyik szakértője. Az volt a gond, hogy némely honfitársa „a valláshoz hasonlóan, úgy tekintett a politikára, mint olyasmire, amit nyilvánosan kell művelni, ha egyáltalán művelték".

A mai képviseleti demokrácia könnyebben alkalmazza a gondolkodók és cselekvők, a szereplők és megfigyelők, a résztvevők és tartózkodók közt a munkamegosztást. Sok állampolgár még a szavazás iránti minimális elkötelezettséget is kerüli. Azok azonban, akik távol maradnak, mindig is szembesülni fognak azokkal a kellemetlen kérdésekkel, hogy vajon a színtér elhagyása volt-e az egyetlen módja annak, hogy elveiket érvényesítsék.

(The Economist)

Anne Pinto-Rodrigues

Menedékhelyként szolgáló kabát: Bas Timmer dizájner hajléktalanok számára alkot

Bas Timmer holland ruhatervező egyes munkáit látva volt már, aki elsírta magát. Ezek azonban többnyire az öröm könnyei voltak. Amikor Timmer a dél-afrikai Fokvárosban járt, találkozott egy nővel, aki felnőttként az utcán lakott, gyakran kellemetlen, rossz körülmények között, hidegben. Fogyatékossága ellenére, valahogy mégis sikerült boldogulnia. Bár Timmer keveset tehetett a nő életkörülményeinek megváltoztatásáért, némi meleget fel tudott kínálni neki. Megajándékozta egyik művével – egy saját tervezésű, Sheltersuit ('menedékruha') nevű szél- és vízálló dzsekivel – és megtanította a használatára. Amikor Timmer néhány nap múlva visszament hozzá, a nő elsírta magát. „Végre melegben volt és jól érezte magát", meséli a tervező.

2014 óta több mint 12 000 ilyen ruhadarabot osztott szét Timmer alapítványa, a Sheltersuit Foundation; jóllehet egyik találkozása sem volt ennyire megható, mint a fokvárosi. A Sheltersuit-ruhákat hajléktalanságban élő embereknek osztották ki Hollandiában, Görögországban Leszboszon, Bosznia-Hercegovinában Szarajevóban, a skóciai Edinburgh-ban és Londonban, valamint New Yorkban, Chicagóban, San Franciscóban és az Egyesült Államok néhány további városában. Az alapítvány ingyen adja a ruházatot a szükséget szenvedőknek. Míg a Sheltersuit nem orvosolja gyökerében a hajléktalanságot, alapvető kényelmet nyújt azoknak, akik az utcán élnek. „Minden emberi lény megérdemli a meleget, a védelmet és a méltóságot" – mondja Bas Timmer. A Sheltersuitnak része egy hálózsák, amelyet a dzseki alsó széléhez lehet csatolni, és amely a test egészének védelmet nyújt zord időjárás esetén. A külseje kiváló minőségű maradék sátoranyagból készül, amely a TenCate Outdoor Fabrics cég adományából származik, míg a belseje általában régi, fesztiválokon odaajándékozott vagy összegyűjtött hálózsákokkal van bélelve, amelyeket kitisztítottak. „Képzeljük el, hogy hajléktalanként kell élnünk a holland télben, odakinn kell aludnunk a dermesztő hidegben és szakadó esőben", mondja Timmer. Meleg időben történő használatra tervezett egy könnyebb ruhaváltozatot is, amit Shelterbagnek ('menedékzsáknak') hívnak.

Személyes indíttatás

Timmer 2014-ben érzett ösztönzést a Sheltersuit kifejlesztésére, amikor két kedves barátjának apja kihűlés következtében meghalt az utcán.

Zimmer akkoriban kezdett el meleg téli holmik tervezőjeként dolgozni, és szükségét látta egy olyan termék kifejlesztésének, amely elejét veszi az ilyen értelmetlen haláleseteknek. „Megvoltak a kezdeti aggodalmaim, de édesanyám bátorított, hogy hallgassak a szívemre. Az ő indíttatására terveztem az első Sheltersuit ruhát." Timmer elmondása szerint szüleitől örökölte kreativitását és vállalkozói szellemét, akik mindketten a textiliparban dolgoztak.

Hollandiában közel 40 000 változó életkörülmények közt élő ember van utcán alvó hajléktalanként regisztrálva. Legtöbbször a szegénységgel magyarázható, de számos esetben mentális betegségről van szó. Ebben a számban nincsenek benne a fiatalok, akik nem hajlandók hajléktalanként regisztrálni avagy menedékkérők, akik nem kaptak menedékjogot.

A világjárvány idején égetően szükségessé vált, hogy még több férőhely legyen a krízisközpontokban: míg ez utóbbiak nem akarták, hogy az emberek az utcán aludjanak, egyszerűen nem volt elég hely a szállón. A krízisközpontok kezdték el igényelni a Sheltersuit öltözeteket, hogy védjék azokat, akiket nem tudtak elhelyezni.

„Az vált a legfontosabbá, hogy ott adjunk menedéket a hajléktalanoknak, ahol vannak" – mondja Timmer. 2020 márciusa óta a Sheltersuit Foundation közel 2000 Sheltersuitot és Shelterbaget osztott ki Hollandiában és Dél-Afrikában az otthontalanoknak. Jelenleg a Sheltersuit Foundation két gyártóüzemet működtet: az eredeti gyárat Enschedében és egy újabbat Fokvárosban, azonkívül új üzleti kapcsolatokat épít ki az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Ausztráliában. A holland gyártóegység 14 alkalmazottat foglalkoztat, akik legtöbbje menekült vagy olyasvalaki, aki maga is megtapasztalta a hajléktalanságot. „Minden adomány, ami a Sheltersuit Foundationhoz érkezik, a ruhakészítők fizetésére megy. A szakképzés mellett holland nyelvtanfolyamot is biztosítunk számukra, és segítjük beilleszkedésüket a holland társadalomba", meséli a tervező. A dél-afrikai gyártóegység hét helyi varrónőt foglalkoztat, akiknek legtöbbje tudja, mit jelent állás és fedél nélkül lenni. „Amikor az első 250 ruha kísérleti gyártását befejeztük Dél-Afrikában, az egyik varrónő zokogni kezdett. Elmondta, hogy végre elég pénze van, hogy cipőt vegyen a fiának, hogy az focizhasson. Képzeljék csak el, hogy milyen mértékben megsokszorozható ez a boldogság, ha a megfelelő üzlettársakkal lépünk kapcsolatba" – mondta Timmer.

A termelés felgyorsítása

Hollandiában egy Shelterbag előállítási költsége az egyharmada egy Sheltersuitének, körülbelül 100 euró (120 dollár). Dél-Afrikában a zsák 30 euróért készíthető el. „Egy olyan országba kellett mennünk, ahol alacsonyabbak a termelési költségek, hogy nagyobb tételekben folytathassuk a gyártást" – mondja Timmer. Miután kisüzemi keretek közt üzleti kapcsolatba lépett a UNICEF-fel, a Vöröskereszttel és más világszervezetekkel, most reményei szerint fokozatosan képes lesz nagyobb igényeknek is eleget tenni.

Femke van Stratum kommunikációs tanácsadó a Sheltersuit-modellt értékelte a pszichológiából és kommunikációs tudományokból írt szakdolgozatának részeként a hollandiai Twente egyetemén. „Kutatásom során úgy találtam, hogy általában kedvező fogadtatásban részesült a szociális munkások körében a hajléktalan embereknek kiosztott Sheltersuit-ruha. Aggályok merültek fel azonban azokkal kapcsolatban, akik kereskedtek a ruhadarabbal. A kockázat csökkentése érdekében a szociális munkások azt javasolták, hogy csak azok kapjanak a ruhából, akik nem tudnak a menedékhelyen aludni, mert például kutyájuk van, vagy akik különböző okokból nem akarnak egy ilyen helyen aludni."

Együttműködésen alapuló elképzelés

Válaszul a Sheltersuit közvetlen terjesztésével kapcsolatos aggályokra, Timmer egy új kísérleti program indítását tervezi, amelyet egy holland segélyszervezettel és helyi hajléktalanokkal folytatott megbeszélések után fejlesztettek ki. Ebben a modellben a menhelyeknek továbbra is a tulajdonában maradnak a ruhák, és esetlegesen nyomkövetőkkel láthatják el azokat, hogy figyelemmel kísérhessék és elláthassák az utcán

élőket. „Szeretnénk újraértelmezni, hogy mit jelent a »menedékhely« fogalma egy hajléktalan számára – mondja Timmer. – Az a célunk, hogy a [Sheltersuit] inkább szolgáltatás, semmint termék legyen.” Ez segítheti a menhelyeket, hogy kapcsolatot építsenek ki az rászorulókkal. „Azt szeretném, ha a Sheltersuit eszközzé válna a hajléktalanok társadalmi integrációjában.”

A *Time* magazin nemrégiben ismerte el Bas Timmert mint a 2020-as évi Next Generation Leaders (a ’következő nemzedék vezetőinek’) egyikét. „Szeretnék megvédeni minden hajléktalant a világon, mégpedig társadalmi és környezetvédelmi szempontból felelős módon” – mondta a tervező.

(The Christian Science Monitor)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Boros János filozófus, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, PTE és MMA MMKI, Budapest

Cseporán Zsolt jogász (PhD, LL. M.), közgazdász, az Emberi Erőforrások Minisztériumának főosztályvezetője, az MMA ösztöndíjasa, Budapest

Erős Vilmos történész, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Dr. Iványi Márton Pál (PhD) kommunikációkutató, Budapest

Jancsó András doktorandusz (PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola), Budapest

Kicsi Sándor András szerkesztő, nyelvész, író, Budapest

Dr. Kiss Lajos ny. egyetemi docens, Szeged

(Lantos) Szabó István lantművész, nyugalmazott tanár, Budaörs

Dr. Szabó László tubaművész, egyetemi tanár (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem), Budapest

Szőnyiné Szerző Katalin zenetörténész, zenei könyvtáros, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, Budapest

Windhager Ákos (PhD), irodalom- és zenetörténész, szakíró, a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Cseporán Zsolt: Kulturális jogok – kulturális igazgatás – kultúrpolitika 1

MŰHELY
Dr. Iványi Márton: A filoxéra, mint társadalmi, növényegészségügyi és borágazati kihívás 13
Kicsi Sándor András: A szókincs nagysága és megoszlása az írásbeliség nélküli kultúrák nyelveiben 24
Jancsó András: Katolikusként a demokráciáért: Ernst-Wolfgang Böckenförde jelentősége a 21. századi keresztények számára 32
Dr. Kiss Lajos: Beszélgetés Németh Lászlóval „a minőség forradalmáról” 40

SZÁZADOK
Erős Vilmos: A szellemtörténettől a „public history”-ig (Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban) 44

Kortársunk, Erkel
Szabó László: Anomáliák Erkel szimfonikus zenekari hangszereléseinek gyakorlatában, különös tekintettel a mélyréz szólam basszusára Hozzászólás az Erkel Ferenc halálának 125. évfordulójára rendezett Kortársunk, Erkel című tudományos ülésszak kutatási eredményeihez 54
Lantos Szabó István: Erkel Ferenc *Friss Magyar*jának kézirata 68
Windhager Ákos: Párbeszédben a hatalommal Az Erkel-életmű új értelmezési kísérletei. 72
Szőnyiné Szerző Katalin: Szemelvények a *Zenészeti Lapok* (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből 85

NAPLÓ
Boros János: A művészet intézményfilozófiája 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
Chloë Ellingson: Útban távoli tájakra és vissza a történelembe – vonatozás Kanadában (117) *Robert Saunders:* Nagy-Britannia a történelem végén (118) *Zanny Minton Beddoes:* Saját világok. Gyakran csábító felhagyni a politikával. Ugyanakkor kockázatos is (124) *Anne Pinto-Rodrigues:* Menedékhelyként szolgáló kabát: Bas Timmer dizájner hajléktalanok számára alkot (126)

KÉPEK
Károlyi András grafikái (12, 23, 67, 107)

Valóság cikkpályázat – 2021

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és havi folyóirata, a Valóság a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet. A pályázók köre kötetlen. A pályázat célja, hogy a cikkírók saját kutatásaikat, illetve azok tudományos hátterét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot két témakörben lehet benyújtani:

1.) **„Eucharisztikus világkongresszus”**: a pályázók ebben a kategóriában az 1938. évi – Budapesten megrendezett – XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus történelmi, társadalmi, művészeti emlékezetét bemutató tudományos ismeretterjesztő tanulmányokkal pályázhatnak.

2.) **„Molnár Tamás”**: a pályázók ebben a kategóriában a 100 éve született magyar filozófus, Molnár Tamás (1921–2010) munkásságát átfogóan, vagy munkásságának valamely területét, esetleg kapcsolódó területeit bemutató tudományos ismeretterjesztő tanulmányokkal pályázhatnak.

A pályázók a két témakör szerinti kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a széles nagyközönség számára írott, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. Egy pályázó több témakörben és több cikkel is nevezhet, illetve egy cikket több szerző is jegyezhet. A cikk terjedelme: 30–50 ezer n (szóközökkel). Ebbe beleértendő a (nem kötelező) jegyzetanyag leütésszáma is. A cikkekhez korlátozott mértékben kép vagy ábra, táblázat, grafikon, egyéb illusztráció is csatolható.

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a Valóság szerkesztősége által felkért zsűri bírálja el. Mindkét kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat kizárólag elektronikus úton, e-mailen kérjük benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni és csatolni, a szövegben csak az ábra helyét, címét kérjük feltüntetni. A szerkesztőség jogot formál arra, hogy mind a díjazott, mind a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lap internetes felületén (http://www.valosagonline.hu).

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail-címét, telefonszámát, valamint közzétételre szánt végzettségét/foglalkozását/titulusát, esetlegesen feltüntetni kívánt intézménye megnevezését! A pályázók cikkük beküldésével hozzájárulnak ezen adataik pályázattal kapcsolatos kezeléséhez.
A pályamunkákat a következő címre kérjük küldeni: valosagpalyazat@titnet.hu
A levél tárgyában tüntessék fel: **„Valóság cikkpályázat”** és a kategória nevét!
A pályázat beérkezéséről visszaigazoló e-mailt küldünk.
A pályázatok benyújtási határideje: **2021. április 6**.

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft

Magyar Művészeti Akadémia
Nemzeti Kulturális Alap
9 770324 722322 21002